

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI
(SİYASET BİLİMİ)

ZEKİ VELİDİ TOGAN: MİLLİYETÇİLİK VE TARİH YAZIMI

Yüksek Lisans Tezi

Çağdaş GÖRÜCÜ

Ankara-2009

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI
(SİYASET BİLİMİ)

ZEKİ VELİDİ TOGAN: MİLLİYETÇİLİK VE TARİH YAZIMI

Yüksek Lisans Tezi

Çağdaş GÖRÜCÜ

Tez Danışmanı
Doç.Dr. Ayhan YALÇINKAYA

Ankara-2009

T.C.
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi
Anabilim Dalı
(Siyaset Bilimi)

Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarih Yazımı

Yüksek Lisans Tezi

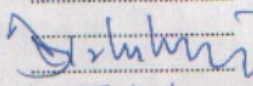
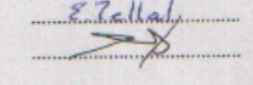
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ayhan Yalçinkaya

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Doç. Dr. Ayhan Yalçinkaya
Doç. Dr. Enel Tellaal
" Aket Salihi

İmzası

Enel Tellaal

Tez Sınavı Tarihi 07.09.2023

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../200...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

Teşekkür

Tez çalışmam sırasında, eleştirel değerlendirmeleri ve önerileriyle bana yol gösteren Doç. Dr. Ayhan Yalçinkaya'ya, bütün emekleri için Joe Strummer'a ve Yurtiçi Yüksek Lisans Burs Programı kapsamında tezimi destekleyen Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)-Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı'na (BİDEB) teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de Ulusçu Tarih Yazımının Doğuşu ve Gelişimi

1.1.) Türk Milliyetçiliğinde Kurucu Bir Öge Olarak Tarih ve Dil Araştırmaları.....	11
1.2.) II.Meşrutiyet Döneminde Tarih Yazımı.....	22
1.3.) Cumhuriyet Döneminde Ulusal Tarih Yazımı.....	39
1.4.) Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Tarih Yazımını Etkileyen Akımlar.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

Türk Milliyetçiliği ve Togan

2.1.) Zeki Velidi Togan’ın Yetiştği Ortam ve 1917 Öncesi Faaliyetleri.....	59
2.2.) İdil(Volga)-Ural ve Türkistan’ın Siyasi Yapısı.....	65
2.3.) Togan’ın Siyasi Faaliyetleri.....	82
2.3.1.) Togan’ın Volga’daki Siyasi Mücadelesi.....	82
2.3.2.) “Türkistan Milli Birliği” ve Sonraki Girişimler.....	85
2.3.3.) “Uluğ Türkistan” Projesi.....	90
2.4.) Togan’ın Türk Milliyetçiliğindeki Etkisi ve Konumu.....	92
2.4.1.) Rusya Kökenli Aydınlar Kuşağı.....	92
2.4.2.) Togan’ın Turancı Akım Üzerindeki Etkisi.....	96
2.4.3.)İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’deki Pantürkist Faaliyetler.....	101
2.5.) Akademik Faaliyetler ve Dergi Yazıları.....	125
2.5.1.) Anti-Bolşevizm, Anti-Komünizm ve Türkiye’de Solun Faaliyetlerine İlişkin Düşünceleri.....	127

2.5.2.) Sovyet Kültür ve Dil Politikaları Hakkındaki Düşünceleri.....	130
2.5.3.) Türkistan (Davası) Hakkındaki Yazıları.....	132

NC BÖLÜM

Bir Tarihçi Olarak Togan: Pantürkist Bir Ulusal Tarih Yazımı

3.1.) Türk Tarih Tezinin Genel Hatları ve Türk Tarih Kongresi’ne Giden Süreç.....	138
3.1.1.) Yeni Bir Tarih Tezine Duyulan İhtiyaç.....	139
3.1.2.) Türk Tarihinin Ana Hatları.....	140
3.1.3.) Resmi Tarih İle İlgili Daha Sonraki Faaliyetler.....	147
3.2.) Birinci Türk Tarih Kongresi: Eleştiriler, Tartışmalar, Suçlamalar.....	150
3.2.1.) İnan’la Köprülü Arasında Kaynakların Yetersizliği zerine Gittikçe Cılızlaşan Bir Tartışma.....	152
3.2.2.) Reşit Galip’in Tebliği ve Sonrasında Yaşanan Kuraklık Tartışması.....	157
3.2.3.) Sadri Maksudi’nin Tebliği ve Sonrasında Alevlenen Tartışma	165
3.3.) Togan’ın Tarih Anlayışı.....	176
3.3.1.) Türklerin “Anayurt”larından Gçleri.....	179
3.3.2.) “lş” Sistemi ve Yasa.....	186
3.3.3.) “Kay-Kayı” Tartışması.....	191
3.3.4) Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Meselesi.....	195
SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA.....	213
ÖZET.....	221
SUMMARY.....	223

Giriş

Türkiye'nin kültür ve siyaset hayatına öyle ya da böyle katkı yapmış Rusya göçmeni aydınlar kuşağının bir üyesi olarak Ahmet Zeki Velidi Togan, kültür ve tarih sahalarında kendine özgü Pantürkist bir söylemin savunucusu olmuştur. Bununla beraber Togan, esasen Türkiye'de Turancı harekette oynadığı rolle tanınmaktadır. Togan, Fuad Köprülü ile birlikte Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi'nde hocası olduğu Turancılığın en ünlü kişiliklerinden Nihal Atsız'ın siyasi fikirlerinin gelişiminde etkili olmuştur. 1930'larda Atsız'ın fikri önderliğinde ortaya çıkan Turancı akım, İkinci Dünya Savaşı sırasında etkinliğini artırmıştır. Bu dönemde Turancılar bir yandan sol kesimle giderek sertleşen bir mücadeleye girişmiş diğer yandan Türkiye'nin Almanya yanında savaşa girmesi için çaba sarf etmiştir. Tek-parti dönemi boyunca hükümetin kontrolü altında olmayan hiçbir siyasi harekete izin verilmemesi nedeniyle Turancı faaliyetler daha çok dergi, kitap gibi yollarla gençlerin Turancı fikirlerle tanıştırılmasına yoğunlaşmıştır. Togan da bu dönemde yazdığı makalelerle Turancı dergilerin önemli simalarından biri olmuştur.

Bununla beraber Togan'ın İkinci Dünya Savaşı sırasındaki politik faaliyetleri dergilerdeki yazılarından ibaret değildir. Ayrıca savaş süresince Nazilerle temaslarda da bulunmuştur. Almanya'nın SSCB'ye saldırısı, Pantürkist çevrelerde olumlu karşılanmış, Togan da Orta Asya'daki Türk kökenli toplulukların bağımsızlıklarını sağlamak için Nazilerin SSCB karşısındaki olası bir zaferinden yararlanmak istemiştir. Ancak gerek Togan'ın girişimleri gerekse Türkiye'deki Turancı faaliyetleri, savaşın Almanların yenilgisiyle sonuçlanacağını belli olmasının ardından hükümet emriyle başlayan kovuşturmalara son bulmuş, Togan Turancı hareketin ileri gelenleri ile birlikte ünlü Irkçılık-Turancılık Davası'nda yargılanmıştır.

Türkiye’de bulunduğu dönemde, Togan’ın Rusya’daki Türk kökenli toplulukların bağımsızlığı amacıyla yaptığı aktif politik girişimler, ülkeye ilk geldiği yıllar hariç İkinci Dünya Savaşı dönemiyle sınırlı kalmıştır. Esasen Togan’ın hayatının büyük bölümü tarih çalışmalarıyla geçmiştir. Bununla birlikte Türk tarihini modern bilimsel yaklaşımlar çerçevesinde bütüncül bir şekilde ele almaya çalışan Togan’ın tarihçi kimliği de cumhuriyet rejimiyle sorunlar yaşamasına neden olmuştur. 1932’de düzenlenen Birinci Türk Tarih Kongresi’nde sergilediği, Türk Tarih Tezi’ne yönelik muhalif tutumu, ülkeyi terk etmesine ve yaklaşık yedi yıl kadar yurtdışında yaşamak zorunda kalmasına yol açmıştır.

Togan, gerek kongre öncesinde gerekse kongrede genç cumhuriyetin resmi ideolojisinin inşa süreci için kritik bir öneme sahip olan ulusal tarih yazımının içeriğine iki yönden karşı çıkmıştır. Bunlardan birincisi, ulusal tarih yazımının yeterli bilimsel dayanaktan yoksun olduğuna dair uyarılarını ifade etmektedir. Karşı çıktığı ikinci ve daha önemli nokta ise, Türk Tarih Tezi kapsamında ortaya atılan önermelerin, Orta Asya’daki Türk topluluklara yönelik (ister siyasi ister kültürel bir niteliğe sahip olsun) her tür Pantürkist girişimi olanaksız kılan içeriğidir.

Togan, hem bir tarihçi hem de önemli bir milliyetçi figürdür. Siyasi düşüncelerinin ilk olduğu dönemlerden itibaren tarih çalışmalarına yoğunlaşmış, zamanla bu alanda kendisini hatırı sayılır bir üne kavuşturan akademik bir kariyer elde edecek kadar uzmanlaşmıştır. Ancak Togan, aynı zamanda Rusya’daki iç savaşta Başkurt milliyetçilerinin önderidir. Siyasi faaliyetleri daha sonra da devam etmiş, başta Başkurtlar olmak üzere Rusya’daki Müslüman-Türk topluluklarının bağımsızlığı için çalışmaya devam etmiştir. Politik faaliyetleriyle tarihçi

kimliğinin aynı anda varlığını sürdürmesi, bir bakıma bu ikisinin birbirini tamamlıyor oluşu, Togan'ı ilginç bir figür haline getirmektedir.

Esasen tarih yazımı ile milliyetçilik, çoğu durumda birbirlerini derinden etkileyen olgular olmuşlardır. Bu durum Türk milliyetçiliğinde de belirgindir. Hatta doğuş anından itibaren Türk milliyetçiliğinin tarih çalışmalarıyla iç içe geliştiği görülmektedir. Bu anlamda Türk milliyetçiliği açısından tarih yazımı belirleyici olmuştur.

Tezimin birinci bölümü, işte bu ilişkiselliğe odaklanmaktadır. Türk tarihi hakkında çoğu yabancılara ait olan eserlerin, 19. yy'ın sonunda Türk milliyetçiliğinin doğuşuna zemin hazırlayışı ve Türk milliyetçiliğinin gelişmesine paralel bir şekilde ulusçu bir tarih yazımının ortaya çıkışının anlatıldığı bu bölümde cumhuriyet döneminin ulusal tarih yazımının ve milliyetçiliğinin Osmanlı döneminden devraldığı düşünsel birikim incelenmektedir. Türk Tarih Tezi'nden itibaren günümüze kadar cumhuriyet döneminin resmi tarih anlayışının, söz konusu birikim etrafında şekillendiği görülmektedir. Dolayısıyla cumhuriyetin ulusal tarih yazıcılığının, bir önceki dönemin iddialarını dönüştürerek devam ettirdiğini, bu anlamda aynı eksiklikleri ve sınırlılıkları taşıdığını söylemek mümkündür. Bununla beraber arada önemli bir fark da bulunmaktadır: Cumhuriyetin kurulmasının ardından 1930'larla birlikte ulusal tarih yazımı tamamen devletin kontrolünde bir uğraş haline getirilmiştir. Bunun sebeplerinden biri kuvvetle muhtemel, bizatihi Türk milliyetçiliğinin devlet merkezli bir anlam dünyasına sahip olmasıdır. Tezimin birinci bölümünün temel varsayımı budur.

Birinci bölümde ele alınan kişiler ve konular yalnızca milliyetçilik ile tarih yazımının karşılaştığı, iç içe geçtiği veya birinin diğerini etkilediği noktalar bakımından incelenmeye çalışılmıştır. Bu anlamda gerek Türk milliyetçiliği gerekse de tarih alanındaki çalışmalar

üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olan Yusuf Akçura, Ziya Gökalp gibi figürlerin örneğin toplum tasarımları, moderniteyi algılayışları gibi konulara fazla yer verilmemiştir. Birinci bölüm, cumhuriyetin ilk dönemlerinde ulusal tarih yazımının etkilendiği tarih akımlarının kısa bir sunumuyla tamamlanmaktadır.

Tezin ikinci bölümü ise Togan'ın siyasi görüşlerine ve faaliyetlerine ayrılmıştır. Togan'ın gerek siyasi faaliyetlerini gerekse tarihçiliğini belirleyen Pantürkist eğilimleri, Rusya'da bulunduğu dönemde oluşmuştur. Rusya'da Müslüman-Türk nüfusun bir tür kültürel uyanış yaşadığı bir dönemde yetişen Togan, 1917 Devrimi sonrasında Başkurt kökenli milliyetçi aydınların önderlerinden biri olarak iç savaşta mücadele etmiştir. Türkistanlı kavimleri bir araya getirecek, Başkurtların da içinde yer alacağı özerk bir cumhuriyetin kurulması için iç savaş sırasında önce çatıştığı Bolşevik güçlerce daha sonra ittifak kurmuş, ancak bir yıl kadar süren bu işbirliğinin sona ermesi üzerine tekrar mücadele etmeye başladığı Kızıl Ordu karşısında başarılı olamayınca ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştır.

Togan'ın siyasi fikirlerinin de şekillendiği bu dönemi, tezin ikinci bölümünün ilk kısmında ele almaya çalıştım. Elbette bu, her şeyden önce Rusya göçmeni aydınların düşünce dünyasında belirleyici bir etkiye sahip olan Usul-u Cedid hareketinin de incelenmesini gerektiriyor. İsmail Gaspıralı'nın kurucusu ve başlıca sembol ismi olduğu Cedid hareketi, eğitim ve yayıncılık yoluyla kültürel bir uyanışı hedefliyordu ve Togan'ın gençlik yıllarında artık farklı oranlarda da olsa Türk kökenli toplulukların hemen tamamını etkisi altına almış bulunuyordu. Sadece hareketin doğduğu Kırım, ekonomik ve kültürel olarak görece gelişmiş durumda olan Kazan veya Azerbaycan'da değil Orta Asya ve Kafkasya'nın birçok yöresinde medreselerden ayrı modern tekniklere göre eğitim yapmaya çalışan okullar faaliyet gösteriyordu ve Gaspıralı'dan alınan ilhamla kurulmaya devam ediyordu. Cedidçiliğin belki

de en önemli hedefi, eğitim meselesine odaklanmış olduğundan da anlaşılabilceği gibi aydınlar yetiştirebilmektir. Ceditçiler daha uzun bir vadede Rusya'daki Türk toplulukların Ruslar karşısındaki geri kalmışlığına son vermeyi amaçlıyorlardı. Togan'ın gençlik yılları işte bu tür bir Ceditçi aydın kuşağının ortaya çıkmakta olduğu bir döneme denk gelmiştir.

Ceditçiler tarafından kurulmuş bir okulda eğitim görmemiş olmakla birlikte Togan, Ceditçi bir iklimin yoğun etkisi altında yetişti. Gaspıralı'nın reform programının en önemli öğelerinden biri Osmanlıca'yı Türk toplulukları için ortak bir eğitim ve edebiyat dili haline getirmektir. Ancak bunu pratikte hayata geçirmek kolay gözüküyordu. Böylece Ceditçi fikirlerden etkilenen aydınlar için ortak dil meselesi önemli tartışma konularından biri haline geldi. Eğitim alanındaki reform çabaları sonucu kurulan yeni okullarda modern yöntemlerle yazılmış tarih kitaplarına duyulan ihtiyacın da etkisiyle Togan gibi çok sayıda aydın, Türk tarihine yoğunlaştı. Togan'ın her şeyden önce kültürel bir anlam taşıyan Pantürkizminin odak noktasını teşkil eden ortak dil meselesi ve Türk toplulukların ortak tarihi ile ilgili, ömrünün sonuna kadar devam eden çalışmaları da böylece başlamış oldu.

Tezimin ikinci bölümünde ele aldığım bir diğer konu da 1916'da Rusya Duma'sında¹ Müslüman üyelere yardımcı olan büroda görev almasıyla başlayan ve Kızıl Ordu'nun önce Volga civarında ardından Türkistan'da kontrolü sağlaması üzerine Türkistan'ın birliği idealine dair çabaları yurtdışında devam ettirmek için ülkeden ayrılışıyla sona eren (dört yıl kadar süren kısa) dönemdeki Togan'ın siyasi faaliyetleridir.

Ancak Togan'ın siyasi faaliyetlerini de belirleyen "Uluğ Türkistan" projesinden de söz ettiğim bu kısımdan önce Türk toplulukları arasında Rusya'nın gelecekte nasıl idare edilmesi

¹ 1905 Devrimi sonrasında Rusya'da "Duma" olarak anılan parlamento kurulmuş, böylece bir tür meşruti sistem oluşmuştur.

gerektiğine dair farklı yaklaşımları etraflıca incelemeye çalıştım. Bu amaçla çok farklı kesimlerden gelen farklı görüşlere sahip birçok kişinin bir araya gelmiş olması nedeniyle değerli veriler sunan “Rusya Birinci Müslüman Kongresi”nde yaşanan tartışmalara odaklandım. Bu sayede Togan’ın iç savaştaki siyasi mücadelesinin ne tür bir siyasi iklim içinde ve hangi politik tartışmaların, ayrışmaların sonucunda gerçekleştiğini ortaya koymak istedim.

Söz konusu ayrışmalardan en önemlilerinden biri, Togan’ın liderliğini yürüttüğü Başkurt kökenli milliyetçiler ile Kazanlı Tatarlar arasında yaşanmıştır. Bu dönemde Başkurt kökenli milliyetçiler, 19. yy’da ortaya çıkmış olan Tatar burjuvazisinin ekonomik üstünlüklerinden rahatsızlık duyuyordu. Ayrıca bu kesimin Rus tüccarların Müslüman-Türk topluluklara yönelik ticari girişimlerdeki aracı konumlarının Tatarcaya yaygınlık kazandırması, hatta bu dili Rusya Müslümanları arasında ekonomik alanda bir *lingua franca* haline getirmesi dilsel ve kültürel bir tehdit olarak algılanıyordu. Bu yüzden Başkurt milliyetçileri, devrim sonrasında Tatarlarla birlikte İdil-Ural’da ortak bir siyasi yapı altında bir arada hareket etmekten kaçındılar. Aksi halde Tatar burjuvazisinin, dini zümrelerinin ve dilinin sahip olduğu üstünlükler nedeniyle asimile olacaklarını ya da tamamen Tatarların hakimiyeti altına gireceklerini düşünüyorlardı. Bu nedenle Togan ve Başkurt milliyetçileri, Kazanlı Tatarlardan ayrı bir şekilde kendi hükümetlerini kurmaya yöneldiler. Ancak bu tercih, uzun yıllar devam eden bir siyasi düşmanlığın da tohumlarını serpti.

Tezimin ikinci bölümünde ayrıca, Togan’ın Türkiye’deki Turancı akımla olan ilişkisine yer verdim. Bu kısmın başında, cumhuriyetin yönetici elitleri tarafından rejimin ideolojik ihtiyaçlarına katkı sağladıkları kadar (ve sürece) hoş karşılanan Rusya göçmeni Türkçülerin kendi geldikleri bölgelere yönelik yayın veya örgütsel faaliyetlerinin iktidar tarafından son

verilmesini ele aldım. Ardından Türkiye'ye dönüşü sonrasında Togan'ın, (ulusal tarih yazımına olduğu şekliyle karşı çıkışına benzer şekilde bu süreci eleştirmiş) Nihal Atsız ile (hareketin sayıca genişlemesini sağlayan) Reha Oğuz Türkkan'ın başını çektiği Turancılarla olan işbirliğini incelemeye çalıştım. Irkçı bir çizgide olan Türkiye Turancıları ile arasında önemli düşünsel farklar bulunmasına rağmen Togan'ın Pantürkist bir yaklaşımı benimsemiş oldukları için destek verdiği bu hareketin savaş yıllarındaki yükselişinin altında dış etkenlerin yatması ve özellikle Alman propagandalarının bunda etkili olması, ister istemez Almanların Togan gibi Rusya kökenli milliyetçi aydınlarla, Türkiye'de Turancı eğilimlere sahip kişilerle ve hükümetle yaptığı temaslara da yer verilmesini gerektirdi. Söz konusu temaslarda tarafların hepsi farklı amaçlara sahipti. Türkiye'de hükümet savaş dışında kalmayı, Turancı eğilimlere sahip olanlar ülkenin savaşa Almanların yanında savaşa katılmasını sağlayarak Sovyet topraklarından bir kısmını ilhak etmeyi, Rusya kökenli milliyetçiler Sovyet topraklarında bağımsız devletler kurmayı, Almanlar ise yalnızca Sovyetlere karşı zaferi kolaylaştırmayı umuyorlardı. Sonunda amacına ulaşan tek taraf hükümet oldu. Almanların yenilgisi sonrasında dönemin iktidarı, savaş sırasında Nazilerle yapılan temaslar nedeniyle Sovyetlerle bozulan ilişkilerim düzeltilmesi amacıyla Turancı akımın belli başlı simalarının yargılanmasını sağladı. Başta sanıkların birçoğu suçlu bulunsa da Sovyetlerle ilişkilerin tamamen kopması ve ülkede anti-komünizmin yükselişe geçmesi, Turancıların beraat etmesine ve bu yeni dönemde sol karşıtlığı gibi dar bir alanda da olsa faaliyet gösterme imkanı bulmasına neden oldu. Togan, Irkçılık-Turancılık Davası sonrasında aktif politikadan tamamen uzaklaşmış olsa da ülkedeki komünizm tehlikesi, uluslararası güncel meseleler ve Sovyet politikaları gibi konularda (ikinci bölümün sonunda incelediğim) yazılarına devam etti.

1950’li yıllardan ölümüne dek Togan’ın, Türkiye’nin akademi ve kültür hayatında etkin olan sosyalist eğilimli aydınların faaliyetlerine karşı, Türkçüleri ve kamuoyunu uyarmak amacıyla yazılar kaleme aldığı ve konferanslar verdiği görülmektedir. Özellikle solcuların kültür alanındaki faaliyetlerini seçmesi, 40’lı yıllarda Türkçülerle solcular arasında yaşanan gerilimin üniversitedeki etkilerini yaşamış olmasının yanı sıra daha önemlisi (birçoğunu açıkça Sovyet çıkarlarına göre hareket etmekle suçladığı) sosyalist aydınların, Anadolu Türklüğü ile ilgili getirdikleri yaklaşımdan duyduğu hoşnutsuzluktan kaynaklanıyordu. Togan, Anadolu Türklüğünü, Türklüğün diğer kollarıyla her daim etkileşim içinde bulunmuş, (ortak bir kültürel mirası içeren) Türk tarihinin parçalarından yalnızca biri olarak görüyordu. Oysa eleştirdiği sol eğilimli aydınlar, Orta Asya’dan gelen topluluğun Anadolu’daki diğer topluluklarla karışması, kaynaşması sonucu Anadolu Türklüğünün bugünkü halini aldığını düşünüyordu. Bu tür bir yorum, kültür alanında Pantürkist bir yaklaşıma imkan tanımadığı için Togan tarafından kabul edilemez görülüyor ve onun sert tepkisine neden oluyordu.

Togan’ın tarihçiliğinin ele alındığı üçüncü bölüm, özellikle son yıllarda sıklıkla işlenmiş bir konuyla başlamaktadır: Türk Tarih Tezi. Togan da Türkiye’de birçok kişi tarafından Tarih Tezine yönelik muhalif tutumuyla bilinmektedir. Biraz da bu nedenle bu bölümün başında Tarih Tezinin oluşum sürecini incelemeyi tercih ettim. Bu kısmın ardından Birinci Türk Tarih Kongresi’nde Togan’ın da dahil olduğu tartışmalara geniş bir yer ayırdım. Bu kısımlarda ister istemez tezin hangi saiklerle oluşturulduğunu ve Togan’ın neden teze karşı çıktığını irdelemeye çalıştım. Kongredeki tartışmalara bakıldığında yalnızca Togan ile Köprülü’nün teze yönelik anlamlı itirazlar dile getirmiş oldukları görülmektedir. Köprülü’nün eleştirileri tezin bilimsel yetersizliklerine ilişkindir. Togan da ilk bakışta benzer bir şekilde tezin bilimsel eksikliklerini gündeme getirmiş gibi gözükmeyle birlikte esasen Tarih Tezinin içeriğini belirleyen siyasi gerekliliklere karşı çıkmaktadır.

Üçüncü bölümün son kısmındaysa Togan'ın tarihçiliği genel hatlarıyla sunulmaktadır. Tarihçiliğinde Rus Şarkiyatçılığının yoğun etkisi hissedilen Togan, Türk kökenli toplulukların tarihini kendi içsel evrimleri bağlamında ele almıştır. Türk tarihini bütüncül bir şekilde incelemeye çalışmış, bu bağlamda Türk ve Moğol devletlerine özgü bir idari sistem ve bunun temelinde yer alan toprak düzenini tanımlayan “ülüş” kavramını kullanmıştır. Tarihle ilgilenen zamanının birçok Türkçüsü gibi Togan da Türk tarihinin göçebe kabilelerin tarihinden ibaret olmadığını kanıtlamaya girişmiştir. Bu nedenle Türklerin anayurtlarından göçlerinin, gerek oluşum nedenleri gerekse dünya ve Türk tarihi açısından sonuçları ve önemi çalışmalarının temel ilgi alanını oluşturmuştur. Bu çerçevede tarihçiliği için kritik sorulardan biri olan Türk kabilelerinin, göç ettikleri yerlerde hangi şartlarda diğer kavimler içinde eridikleri ya da tam tersine asimile olmadan hatta diğer unsurları da kendi kültürlerine katarak varlıklarını sürdürebildiklerine dair tutarlı ve anlamlı bir cevap bulmak amacıyla, “fütuhât” ve “intişâr” gibi kavramları ortaya atmıştır.

Tezimin üçüncü bölümünde Togan'ın kullandığı işte bu kavramsal gereçleri inceledim. Ayrıca Togan'ın Köprülü ile girdiği bilimsel bir tartışmaya da değinerek, iki tarihçi arasında bir karşılaştırma da yapmaya çalıştım. Osmanlı Devleti'ni kurduğu söylenen Kayı boyunun etnik kökeni ile ilgili bu tartışma, Köprülü ve Togan'ın tarihçiliğe ve Türk tarihine nasıl baktıklarını göz önüne sermesi bakımından önemlidir. Bunun yanında Pantürkist bir tarihçi olarak Togan'ın portresini ortaya koyabilmek için değerli veriler sunmaktadır.

Togan'ın hayatına baktığımızda karşımıza tartışmalı ve ilginç bir kişilik çıkmaktadır. Ancak dikkat çekici olan Togan'ın Türkiye'de yeterince araştırılmamış olmasıdır. Togan, yakın tarihin iki önemli hadisesinde kritik bir rol oynamıştır: Türk Tarih Kongresi ve Irkçı-Turancı akım. Her iki konu da özellikle son yıllarda oldukça fazla araştırmaya konu olmuş, farklı

yönleriyle ele alınmıştır. Bununla beraber tümüyle Togan'ı inceleyen çok az çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri Togan'ın asistanlığını da yürütmüş Tuncer Baykara'ya aittir. Ancak Baykara'nın eseri her ne kadar Togan'ın kapsamlı bir bibliyografyasını içerse de eksik ve taraflı bir çalışmadır. Bunun dışında Nadir Özbek'in de Togan hakkında makaleleri vardır. Ancak bunlar da nicelik itibariyle oldukça kısadır ve Togan'ın etraflıca incelenmesinden ziyade bu konuyla ilgili bir fikir vermek amacını taşımaktadır.

Peki neden Togan bu kadar az incelendi? İlk bakışta bu durumun nedeni Togan'ın Türk siyasetindeki tartışmalı konumundan kaynaklanmış gözükmektedir. Togan'ı tartışmalı kılan yalnızca ırkçı-Turancı akımla kurduğu ilişki değildir. Siyasi hayatının başından itibaren böyle bir portre çizmiştir. Öncelikle Rusya'daki iç savaşta Kazan Tatarı milliyetçilerle yaşadığı ayrışma, daha sonra Rusya'yı terk etmesinin ardından Türkiye ve Avrupa'daki Rusya göçmeni milliyetçi liderlerle kurduğu gerilimli ilişki, Turancı akımla bağlantısı, devletin resmi tarih çalışmalarına muhalefeti, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Nazi propagandalarında aktif bir rol oynaması ve özellikle 1950'li yıllardan itibaren ülkede yükselişe geçen anti-komünizmin etkisiyle sol kesimden gelen aydınların kültür alanındaki faaliyetlerine karşı kaleme aldığı uyarıcı nitelikteki yazıları ve konferansları vs... Ortaya çıkan tablo, araştırmak için oldukça zor bir içerik sunmaktadır. Sanırım biraz da bu nedenle Togan fenomeni, hâlâ kapsamlı ve derinlikli araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Elbette bir yüksek lisans tezi, içeriği itibariyle böyle bir çalışma için yeterli değildir. Bu anlamda çalışmam, Togan'la ilgili olarak nihai bir yorumda bulunmak iddiasını taşımamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Türkiye’de Ulusçu Tarih Yazımının Doğuşu ve Gelişimi

1.1.) Türk Milliyetçiliğinde Kurucu Bir Öge Olarak Tarih ve Dil Araştırmaları

Ulusçuluk öncesinde Osmanlı’da tarihçilik, konusu bakımından çoğunlukla siyasi olaylarla ilgili, yöntem açınsındansa betimleyici bir yapıdaydı ve diğer disiplinlerle bir bağlantısı bulunmuyordu. Özellikle ilk dönemlerinde tarihyazıcılığı yöneticilerin başarılarının aktarılmasından ibaretti. (Ersanlı, 2006: 23,49-50)

18. yy’a kadar İslami tarih anlayışının etkisinde kalan Osmanlı tarihçiliğinde (biraz da bu etki nedeniyle) oldukça geç dönemlerde bile devam edecek şekilde “zaman” ve “değişim” kavramlarının sorunlu hatta eksik olduğu görölmektedir. Olaylar çoğu durumda kendi zamanları göz ardı edilerek birbirleriyle aralarında bir nedensellik bağı kurulmadan ele alınmaktadır. Değişim ise rastlantısal olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda dönemin koşulları görmezden gelinerek olaylar, başarılı yöneticilerin varlığına veya yokluğuna bağlanabilmiştir. (Ersanlı, 2006: 47-51)

18. yy’ın ortalarında başlayan Osmanlı’daki reform çabaları tarihyazıcılığını da etkilemiştir. Esasen söz konusu reformlara neden olan siyasi gerileme, tarihçilerin de çalışmalarında belirleyici bir etken olmuştur. Buradan hareketle Osmanlı tarihçileri açısından geçmiş ile ilgilenme nedenlerinden başlıcasının Avrupalılardan farklı olarak imparatorluğun yaşadığı gerilemeye bir çözüm bulma amacı olduğunu söylemek mümkündür. Bizatihi bu amaç tarih yazımında yeni yaklaşımlara yönelik bir ihtiyaç doğurmuştur. Böylece İslam kaynaklarının

yanı sıra Avrupa'daki tarihyazıcılığı da Osmanlı'yı etkilemeye başlamıştır. (Ersanlı, 2006: 53-54; 58)

Osmanlı'da tarih, edebiyat ve eğitim ile ilgili resmi yaklaşım, Osmanlıcılık üzerine temellenmişti. Geleneksel Osmanlı tarihi, Türklerin İslamiyete geçmelerinden önceki tarihlerinden tümüyle bahsetmek yerine sadece Oğuz Türklerinin bir kolu olan Kayı boyunun şeceresiyle ilgileniyordu. Ancak 19. yy'ın ortalarında Ahmet Cevdet Paşa'nın Araplarla Türklerin İslam dünyasını yöneten iki büyük ulus olduğu fikrini ortaya atmasıyla beraber bu anlayış değişti. Bu tarihten itibaren İslam öncesi Türk tarihi ile ilgili giderek daha fazla araştırma yapılmaya başladı. Söz konusu değişim Osmanlı'daki tarih ders kitaplarına da yansdı. Harp okulları komutanı Süleyman Paşa, Avrupa'da Türkler hakkında yazılan eserlerin içerdiği ifadelerden rahatsızlık duyarak, ilk kez farklı kaynaklara dayanan bir Türk tarihi kaleme aldı. 1876'da yayınlanan *Tarih-i Alem* adlı bu eserde, Türklerin Osmanlı ve İslamiyet öncesi dönemleri inceleniyordu. Ne var ki, askeri okullarda ders kitabı olarak okutulması düşünülen bu kitap², II. Abdülhamit tarafından yasaklandı(Göçek, 2002: 70-71; Özdoğan, 2006: 60-61) ve ancak İkinci Meşrutiyet döneminde Mekteb-i Harbiye Nazırı Tefik Paşa'nın girişimiyle 1911'de tekrar yayınlanabildi. Tarih-i Alem açısından dikkat çekici olan daha önceki benzer eserlerin aksine Türk tarihinin İlkçağ kısmına oldukça geniş yer ayrılmasıdır. Bununla ilgili olarak Yusuf Akçura, “eserinde Türklüğün geçmişinden sevgi ve saygıyla bahse[den] (...) yazar[ın], pek uzak bir geçmişten beri, bütün Asya'ya yayılıp hükmetmiş olan büyük bir Türk ırkının varlığının övünülecek kahramanlıklarını, Türk gençlerine duyurmak ve öğretmek” istediğini ve bu anlamda Süleyman Paşa'nın Türkçülük tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu düşünmektedir. (Akçura, 2007: 60-63)

² Süleyman Paşa'nın askeri okullar için yazdığı başka kitapları da vardır: *Mebâniü'l-İnşa* (2 cilt), *Kebir İlmihal*, *Sagir İlmihal*, *Sarf-ı Türki* (Akçura, 2007: 60)

1870’lerde Batı Avrupa’da yayınlanan kimi eserler, Osmanlı aydınlarını etkileyerek, “Türklerin kendi geçmişlerini keşfetme süreçlerini hızlandırmıştır.” Bunlardan biri aslen Polonyalı olan, katıldığı 1848 Devrimi’nin bastırılması üzerine diğer Polonyalı ve Macar Devrimcilerle birlikte Osmanlı Devleti’ne sığındıktan sonra Mustafa Celaledin³ ismini alan Constantin Borzecki’ye aittir. 1869’da Fransızca basılan *Les Turcs, anciens et modernes (Yeni ve Eski Türkler)* adlı eserinde, Türkler üzerine olumsuz yargılar içeren Avrupa’daki hakim yazının aksi bir tutum sergilenmesinin yanı sıra Latin dilinin ve uygarlığının Türk kökenli olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Türklerin ırksal kökenleri vurgulanarak medeniyete yaptıkları katkıların anlatıldığı bu eserde Mustafa Celaledin, Türklerin Avrupalı ulusların mensubu olduğuna inanılan Ari soyundan geldiğini ileri sürmüştür. (Copeaux, 2006: 31; Göçek, 2002: 72) Akçura, Mustafa Celaledin Paşa’nın “Turo-Aryanizm” diye tanımladığı bu teorinin altında siyasi ve pratik iki amacın yattığını ifade etmektedir:

“1) Türklere ırklarının güç, değer ve büyüklüğünü bildirerek onların kendilerine güvenlerini takviye etmekle beraber, kendilerini Türklere yabancı sayan ve o sıralarda milliyet prensibine dayanarak (...) ayaklanan veya ayaklanmaya hazırlanan Uhlara, Bulgarlara, hatta Sırp ve Rumlara Türklerle aynı ırktan olduklarını telkin etmek;

2) Kendilerini Aryani sayarak Ariya ırkına harikulade özellikler yakıştırıp diğer ırkları, (...) insanlığın aşağı cinsinden sayan Avrupalıların, bu bencil nazariyelerine karşılık (...) ‘Turo-Ariyanizm’ nazariyesi sayesinde, Avrupa hükümetlerinin ve Avrupa halkının Türklere ırki düşmanlıklarını eksiltmek.”(Akçura, 2007: 43-44)

Mustafa Celaledin Paşa, Türklerin Batı medeniyetine dahil olmalarını savunmuştur. Ortaya attığı toriye göre zaten Batı medeniyetinin kurucuları da Turo-Aryaniler’dir. Ancak

³ Constantin Borzecki, Polonya’nın bağımsızlığı için 1848’de Rus ve Avusturya egemenliğine karşı düzenlenen ayaklanmaya katılan subaylardan biridir. Ayaklanmanın bastırılması üzerine Osmanlı’ya gelerek Osmanlı ordusunda görev almıştır. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında cephede hayatını kaybetmiştir. (Özdoğan, 2006: 61-62)

Turnilerin bir kısmı İslamiyeti kabul edince, Sami bir medeniyet ile birleşmişlerdir. Dolayısıyla Avrupa medeniyetine girmek Türkler için İslam nedeniyle unuttukları eski medeniyetlerine dönmelerinden başka birşey değildir. (Akçura, 2007: 44-45) Mustafa Celaleddin Paşa eserinde söz konusu iddiayı Avrupa dillerinde yazılmış kaynakları delil göstererek kanıtlamaya çalışmıştır. Bu görüş, başlangıçta fazla yankı uyandırmamış olsa da daha sonra oğlu Enver Celaleddin Paşa, cumhuriyet döneminde de hukuk profesörü Yusuf Ziya tarafından diriltirilmiştir. (Berkes, 2006: 304)

Mustafa Celaleddin Paşa, yeterli bilimsel bilgilerin bulunmadığı konularda doğruluğu sınanamayacak tezlere dayanan açıklamalara başvurmuştur. Etrüsklerin kökenlerinin bilinmiyor oluşu, İtalya'yı uygarlaştıranların Türkler olduğuna dair daha sonra da devam ettirilen iddiayı gündeme getirmiştir. Bu yöntem daha sonra, “dili belli bir sınıflandırmaya girmeyen tüm halkların Türk kökenli olduklarını ileri sürmek için” kullanılmıştır. Mustafa Celaleddin'in diğer bir girişimi ise sözcüklerin karşılaştırılması yoluyla Latince ile Türk dili arasında bir akrabalık kurma çabasıdır. Söz konusu yöntem daha sonra başka yazarlar tarafından Sümerce ve Hititçe için kullanılmış ve sonunda bu hareket 1930'lu yıllarda, bütün insan dillerinin “düşsel bir proto-Türk dilin türevleri olduğu” fikrine dayanan Güneş-Dil teorisine ulaşmıştır. (Copeaux, 2006: 32)

Fransız Leon Cahun'un (1841-1900) eserleri de oldukça etkili olmuştur. 1873 yılında Paris'te düzenlenen Birinci Oryantalistler Kongresi'nde Cahun, “kıyılarında prehistorik bir Türk halkının yaşadığı, eskiden var olmuş bir Orta Asya denizi varsayımını ortaya atmıştır.” Mustafa Celaleddin'in yapıtına benzer bir şekilde Cahun da çok geniş bir sahaya yayılmış bir Türk dilleri topluluğundan bahsetmektedir. Bununla bağlantılı olarak Türklerin ve Moğolların gittikleri yerlerde dillerini koruyabildiklerini öne sürmüştür. Kimliğin korunması ile ilişkili bu

konu, daha sonra Türkiye’de resmi tarih yazımının temel ilgi alanlarından birini teşkil etmiştir. (Copeaux, 2006: 33-34)

Leon Cahun’un 1896’da yayınlanan *Asya Tarihine Giriş: 1405’te Türklerin ve Moğolların Kökenleri* adlı ünlü eseri, Copeaux’a göre arkeolojik buluşlarla bir tür romantik Türkolojinin buluşmasıdır. Cahun, Türklerin, Finlilerin ve Japonların ortak atası olarak tanımladığı “Turan ırkı”nın, “Moğollarla birlikte, Çin ve İranlılarla Avrupa arasında bir köprü rolü üstlenerek, uygarlığın Avrupa’ya aktarılmasında aracılık ettikleri”ni ileri sürüyordu. Kitabında “Türkler ‘Batı uygarlığı’na doğrudan katkıda bulunmaktan çok, ‘askeri ruhları, cesaretleri, itaatkârlıkları, dürüstlükleri, sağduyuları’ ve adaletli ve becerikli yönetimleri nedeniyle övülüyorlardı. Kitabın en ilgi çekici tezi, Türklerin İslam’ı benimsedikten sonra, kendi gerçek ruhlarına yabancılaştıkları ve bütün enerjilerini yabancı yöneticilerin hizmetinde tükettikleri teziydi. Yani, Cahun, ‘Türklerin yıldızının’ İslamiyet’i benimsedikten sonra ‘söndüğü’nü iddia ediyordu.” (Özdoğan, 2006: 62-63) *Asya Tarihi*, Namık Kemal ve doğrudan Cahun’dan esinlenerek *Türk Tarihi* adlı bir kitap yayınlayan Necip Asım [Yazıksız] sayesinde Osmanlı’da da tanınmış, Türkoloji çalışmalarına olan ilgiyi artırmıştır. Copeaux, ilk Türk Türkologu olduğunu söylediği Necip Asım’ın *Türk Tarihi*’nin, Kemalist tarih yazımını da büyük ölçüde etkilediğini düşünmektedir. (Göçek, 2002: 72; Copeaux, 2006: 36-37)

Bir diğer önemli eser de Joseph de Guignes’in Türklerin Asya tarihindeki rolünü incelediği, *Hunlar, Türkler, Moğollar ve Batı Tatarları’nın Genel Tarihi*’dir. (1756-1758) Söz konusu eserde, Joseph de Guignes Türklerin, “Tatarlar, Moğollar, Hunlar ve Bulgarlar gibi birçok halk grubunun atası” olduğunu ileri sürmüş, “Türklerin yüzyıllar boyunca gösterdikleri askeri cesaret ve yeteneği öv”müştür. Söz konusu eser, gerek Süleyman Paşa’yı gerekse de Mustafa Celaleddin Paşa’yı da derinden etkilemiştir. (Özdoğan, 2006: 60-61; Göçek, 2002: 72)

Ayrıca 19. yy'da büyük bölümü Fransız pozitivist olan çok sayıda Avrupalı yazarın eserlerinin Türkçe'ye çevrilip basıldığı görülmektedir. Bu gelişme, ulusçuluğa ait birçok yeni kavramın da Osmanlı'ya girmesine yol açmıştır. Bununla beraber Osmanlı'daki aydınlar artık Aydınlanmanın pozitif bilim anlayışına duyulan hayranlıkla bu alandaki gelişmeleri ilgiyle takip etmeye başlamış olsa da bu dönemde tarihin ulusçu bir çerçevede pozitivist bir yöntemle yorumlanmasıyla henüz ilgilenilmiyordu. (Ersanlı, 2006: 60-62)

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rus Çarlığı gibi Osmanlı Devleti de 19. yy'ın başından itibaren milliyetler sorunuyla yüz yüze geldi. Osmanlı İmparatorluğu içinde ilk isyan edenler, Sırlar ve Yunanlar oldu. Önce özerklik ve sonrasında bağımsızlık elde etmelerinin ardından onları, yüzyılın ortalarına doğru Bulgar, Makedon ve Ermeni milliyetçilikleri izledi. François Georgeon'a göre bütün bu ulusal hareketlerin önemli ortak özellikleri vardı: "Kendi, tarihi ve milliyetiyle ilgili bilincini korumuş bir etnik çekirdeğin (özellikle köylülük içinde gözlemlenen bu çekirdek varlığını bir ölçüde de Kilise'ye borçludur) ve Avrupalı düşüncelerden etkilenen bir ulusal burjuvazinin varlığına dayanırlar; önderliği ise kültürel özerklik ya da bağımsızlık talep eden ulusal burjuvazi üstlenir." (Georgeon, 2006: 1-2) 19. yy'ın sonuna doğru Osmanlı'daki Müslüman halklarda da milliyetçi hareketler ortaya çıktı. Türkler ise imparatorluğun milliyetçilik etkisine girmiş en son halkıydı.

Türk milletinin ortaya çıkışı, Osmanlı'da dini nitelikteki ayrımlara dayanan "millet sistemi"nin varlığı nedeniyle Müslüman milleti bünyesinde gündeme geldi. Türkleri, Müslüman milleti içinde yer alan diğer halklardan nesnel olarak ayıran unsur dildi. Bu nedenle dil, (oluşumundan itibaren) Türk milliyetçiliğinde çok önemli bir yere sahip oldu. (Georgeon, 2006: 2-3)

Bu dönemde Ahmet Vefik Paşa'nın Ebulgazi Bahadır'ın ünlü eseri *Secere-i Türki*'yi Çağatay dilinden İstanbul Türkçesine çevirmesi, *Lehçe-i Osman*⁴*i* adında Türkçe bir sözlük hazırlaması ve Süleyman Paşa'nın Türkçe dilbilgisi kurallarını inceleyen *Sarf-ı Türki* adında bir kitap yayınlamasıyla birlikte dil ve edebiyatta Osmanlı ve Türk ayrımları yapılmaya başladı. Bunu, Arapça ve Farsça sözcüklerin yerine Türkçe kökenli sözcüklerin kullanılmasını savunan, Türk dilini sadeleştirmeyi amaçlayan bir hareketin doğuşu izledi. (Akçura, 2007: 41; Göçek, 2002: 72)

Bütün bunların yanı sıra Georgeon, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin özellikle “seyyah, tüccar, memur, asker olarak Osmanlı vilayetlerini dolaşanlar[ın]da ilkel bir etnisite duygusu” olduğunu dile getirmektedir. Bu kişilerin kullandıkları dil, giysiler, töreler vb. aracılığıyla edindikleri farklılık duygusundan kaynaklanan bu Türk kimliği duygusu, ona göre iletişim araçlarının gelişmesiyle beraber güçlenmiştir. Ayrıca Türkoloji alanındaki çalışmaların da etkisiyle entelektüel ve siyasi sınıflar arasında Türklük bilinci gelişmeye başlamıştı. Türkoloji, Balkanlardan Orta Asya'ya kadar yayılmış olan Türkçe konuşan halklar arasındaki kültür beraberliğini gözler önüne serdi. Özellikle Orhun yazıtlarının çözülmesi, Türk tarihini tanıtan en önemli arkeolojik çalışmalardan biri olarak Türk bilincini oldukça etkiledi. 1887-1888'de Göktürklerin (Türklerin) kendi tarihleri hakkında yazdıkları ilk belge ve yazılı Türk dilinin en eski örneklerinden biri olan Orhun Yazıtları'nın çözülmesi sayesinde Türkoloji, Türk halklarının İslam öncesindeki tarihlerini ortaya koydu. Bunun sonucu olarak İslam, Türk halklarının tarihindeki dönemlerden ve geleneklerden yalnızca biri olarak algılanmaya başladı. Bu bakımdan Türkoloji, Georgeon'a göre Türklüğün İslam'dan ayrılması ve Türk

⁴ İlk kez bu eserde, aslen Arapça ve Farsça olan sözcüklerle Türkçe olanlar ayrı bölümler halinde düzenlenmiştir. (Akçura,2007: 41)

halklarının geçmişine bakışın laikleşmesine katkıda bulundu. (Georgeon, 2006: 3-4, Copeaux, 2006: 36)

Etienne Copeaux'a göre "Türklerin kendi geçmişlerini yeniden keşfetmeleri, 19.yüzyılın son 30 yılında Türk ulusal duygusunun doğuşuyla Sibiry'a da yapılan arkeolojik buluşların çakışmasının sonucudur. O dönemde, İstanbul'a Rus Çarlığı'ndan birçok [Türk kökenli] sığınmacı geliyordu. Bu çakışma yeni bir kavramın yükselişini kolaylaştırdı: Müslüman Arap-İran kültürünün ve milliyetçiliğe temel oluşturamayacak ölçüde kozmopolit Osmanlı kültürünün reddi üstüne kurulu ulusal bir duygu olan Türkçülük." (Copeaux, 2006: 30-31)

Türkoloji ile ilgili çalışmalar yoğunlaştığı 19. yy'ın son otuz yılı, aynı zamanda Rus Çarlığı'nın güney sınırları boyunca genişlediği bir dönemdir. 1868'de Semerkand'ın, 1873'te Hive Hanlığı'nın Rusların eline geçmesi ve böylece 1885'te tamamlanan bir süreç sonunda Türkistan'ın Çarlığın egemenliği altına girmesi, halifeye yönelik dayanışma çağrılarının neden olmuştur. Bu gelişmeye Türk aydınlarının "Hazar Denizi'nin ötesindeki 'ırkdaşları'nın bilincine" varmasına yol açmıştır. (Copeaux, 2006: 35)

İmparatorluğa yönelik ilk Müslüman Türk göç dalgası, Rusya'nın 1783'te ilhak ettiği Kırım'dan ve hemen ardından Volga-Ural bölgesinden geldi. Kafkasya'dan gelen ve büyük çoğunluğunu Çerkesler ile Türkçe konuşan Nogayların oluşturduğu göçmenler ise ikinci dalgayı oluşturdu.(Göçek, 2002: 66)

Rus Çarlığı'nın Orta Asya'daki ilerleyişi ve buna karşı Türkistan'daki Türk kökenli hanların yardım çağrıları, her ne kadar çoğunlukla olumlu cevaplanmış olmasa da Osmanlı toplumunda Türk kimliğine olan hassasiyeti artırdı. Çarlıkla yapılan savaşın kaybedilmesinin

ardından 1878 sonrasında Karadenizin kuzeyinden ve Kafkasya'dan çok sayıda Müslüman, Osmanlı'ya göç etti. Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'ın Osmanlı'nın topraklarını el geçirmesi de, Anadolu'ya doğru göçlerde etkili oldu. Göçek bu dönemde Anadolu ve Rumeli'ye göç edenlerin sayısının 2 milyonu bulduğunu aktarmaktadır. Osmanlı Devleti, büyük bölümü öncelikle Trakya'ya yerleşen göçmenlere toprak vermiş, belli sürelerle vergi ve askerlik muafiyeti tanımıştır. (Göçek, 2002: 66)

19. yy'ın sonlarında “yabancı siyasal ya da kültürel düşüncelerin taşıyıcısı” işlevi gören Osmanlı basını, Ahmet Ağaoğlu ya da Yusuf Akçura gibi Rusya'dan göç etmiş ilk Türk kökenli aydınların fikirlerinin yayılmasına olanak sağladı. Bunun yanı sıra Buhara ve Semerkand'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi, “dilbilimsel, tarihsel sorunlara yönelik ya da bu bölgelere yapılmış gezileri konu alan” eserlerin yayınlanmasına neden oldu:

“Hem dil hem din temelleri üstünde yükselen, Türklerle Türkistanlılar arasındaki ortak kimlik duygusunun doğuşu böylelikle belirdi; söz konusu olan sadece Müslümanlar arası dayanışma değil, ulusal -ya da etnik- bir bilinçti. (...) Buna koşturarak, güçlü ve erdemli bir ‘ırka’ aidiyet ve o sırada [Avrupa’da etkin olan] Türk karşıtı kampanyalara tepki olarak, bir üstünlük duygusu” doğmaya başladı.”
(Copeaux, 2006: 39)

Copeaux'a göre “tarihsel söylem nasıl genellikle Türkçü eğilimdeyse, yüzyıl dönemecindeki milliyetçi söylem de tarih üzerine kurulmuştur.” (Copeaux, 2006: 42) Bu bağlamda yükselişe geçen ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin elde ettiği başarıların, Osmanlı siyasi kimliğinin içinde düştüğü krizi giderek derinleştirmesiyle birlikte, 19. yy sonunda Osmanlı tarihçiliği de değişime uğramış, etnik köken daha fazla vurgulanır olmuştur. 20.yy'ın başında artık tarih, “milli” olanın tanımlanmasıyla doğrudan ilişkili bir disiplin olarak görülmeye başlamıştır. (Ersanlı, 2002: 800-801)

Tarihyazıcılığında yaşanan bu değişimin en önemli sonuçlarından biri tarihin büyük oranda Fransız etkisiyle pragmatik eğitsel bir amaçla kullanılmaya başlamasıdır. Bununla bağlantılı olarak Osmanlı’da yaşanan eğitim alanındaki reformlar sonucunda kurulan yeni okullar için tarih ders kitaplarına ihtiyaç duyulması da tarihyazıcılığının gelişmesini sağlayan bir başka etmen olmuştur. Ancak Avrupalı yazarların çevirileri Osmanlı tarihçiliğindeki Farsça-Arapça etkisini kırmış olmakla birlikte geleneksel tarihyazıcılığı varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda eğitimde ve tarihyazıcılığındaki yenilikler de eski yöntemleri ortadan kaldırmamış, onlarla aynı anda varolan yeni modern yöntemlerin uygulanmaya başlamasına yol açmıştır. (Ersanlı, 2006: 62; 67-68)

Bu dönemde tarih yazımındaki değişime neden olan iki önemli etmenden daha bahsetmek gerekir. Bunlardan birincisi Rusya kökenli aydınların özellikle Türk dili ve tarihi ile ilgili yaptıkları entelektüel katkıdır. Diğeri ise 19. yy’ın sonunda başta Macaristan olmak üzere Avrupa’daki Türkoloji alanındaki çalışmaların Osmanlı aydınları üzerindeki etkisidir. Böylece Türklüğün kökenine duyulan ilgi artmış ve bununla bağlantılı olarak tarih yazımı giderek daha ulusçu bir mahiyet kazanmaya başlamıştır.

Türkoloji incelemeleri, birtakım yeni olguları beraberinde getirmişti: “Özellikle Çin yıllıkları aracılığıyla öğrenilen İslam öncesi Türk tarihinin (Osmanlı tarih yazımı geleneğinde bu dönem tamamen unutturulmuştu) önemi; 8. yüzyılın ortasına ait Orhun yazıtlarının çözülmesiyle anlaşılan Türk dilinin eskiliği, Türk halklarının bütününde görülen dil ve uygarlık birliği. Batı Türkolojisinin tüm bu yeni verileri, bilginler ve Ahmed Vefik Paşa ya da Necip Asım gibi bu bilgileri popülerleştirenler tarafından kültürlü Osmanlı kamuoyunun bilgisine sunulmuştu” (Georgeon, 2006: 78-79)

Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk halkları arasında kültürel bir birliğin olduğu düşüncesi ortaya çıktı. Aynı dönemde Rusya'da ise Panislavizm ve III. Aleksandr döneminin asimilasyoncu politikaları karşısında kimliğini kaybetme tehlikesi yaşayan, Türkçe konuşan Müslüman nüfus arasında siyasi bir birleşmenin gerekli olduğu fikri güç kazanıyordu. Bu direniş hareketinin başını 16. yy'ın ortalarından itibaren Rus egemenliği altında yaşayan Kazan (veya Volga) Tatarları çekiyordu. Georgeon'a göre "19. yy'ın ikinci yarısından beri çarpıcı bir ekonomik, sosyal ve kültürel patlama" yaşayan Tatarlar, Rusya Müslümanları arasına dağılmış olmaları, ticari yetenekleri, Türkistan'da Rus kapitalizminin rekabetine karşı direnmek istemeleri gibi nedenlerle Çarlık Rusya'sında Türkçe konuşan gruplar arasında birleştirici bir rol oynamaya yönelmişti. (Georgeon, 2006: 79)

Öte yandan Türklerin birleşmesi yönündeki artan isteklerin sözcülüğünü ise bir Kırım Tatarı olan İsmail Gaspıralı üstlenmişti. Dile dayanan kültürel bir birlik düşüncesini ilk dile getiren Gaspıralı'ydı. Gaspıralı, 1883'ten itibaren Osmanlıcaya yakın bir dili kullanan Tercüman adında bir gazete yayınlamaya başladı. Bütün Türkleri ve Tatarları tek bir ulus olarak gören Gaspıralı, Özdoğan'ın deyimiyle "İstanbul lehçesine dayanan bir Lingua Turca'nın geliştirilmesi"ni hedefliyordu. (Georgeon, 2006: 79; Özdoğan, 2006: 60)

1.2.) II.Meşrutiyet Döneminde Tarih Yazımı

İlk başlarda yalnızca küçük bir aydın grubu, Türk kimliğine ilgi gösteriyordu ve yaptıkları çalışmalar da kültür alanıyla sınırlıydı. Ancak Jön Türklerin Abdülhamid rejimine son verdiği 1908’den Birinci Dünya Savaşı’nın başladığı tarihe kadarki altı yıllık dönemde Türk milliyetçiliği, sınırlı bir düşünceden gerçek bir siyasi harekete dönüştü. Jön Türk Devrimi’nin sağladığı özgürlükler, Rus Çarlığı’nın baskısından kaçan çok sayıda Türk kökenli aydının Osmanlı topraklarına gelmesine neden oldu. 1908’den önce de aralarında belli bir ilişki bulunmakla birlikte, ancak bu tarihten sonra Rusya Türkleri, Türk milliyetçiliği üzerinde kitlesel bir etkide bulundu. Böylece bu kesimin Türk halklarının birliğine ve onların toplumsal ve dinsel açıdan modernleştirilmesine dayanan ulus anlayışları, Türk milliyetçiliğini derinden etkiledi. (Georgeon, 2006: 24-25)

1908 sonrası aynı zamanda birçok dergi ve derneğin faaliyete geçtiği bir dönemdir. Yayınlanan dergilerden en önemlileri, *Türk Yurdu*, *Genç Kalemler*, *Halka Doğru* ve *Türk Sözü*’dür. Milliyetçi dernekler olarak, “Türk Derneği”, “Türk Bilgi Cemiyeti” ve “Türk Ocağı”nı saymak mümkündür. Ayrıca Rusya’dan gelmiş öğrenciler tarafından kurulan (ve haklarında pek az bilgi bulunan) “Kırım Talebe Cemiyeti”, “Buhara Talebe Cemiyeti” ve “Rusya Türk Talebe Cemiyeti” gibi çok sayıda dernek de kurulmuştur. (Georgeon, 2006: 29-30)

1908-1914 arasında yaşanan toprak kayıpları, kamuoyunda ve yönetici sınıfta imparatorluğun dağılmasının sorumlusu olarak görülen Avrupa’ya giderek büyüyen bir düşmanlığın doğmasına yol açtı. Bunun dışında savaşlar ve isyanlar, Osmanlıcılığa büyük darbe vurdu,

Arnavut ve Arap milliyetçiliklerinin hız kazanması ise Panislamizmi zayıflattı. (Georgeon, 2006: 26)

1908-1914 arasında milliyetçi akım gelişirken, bir yandan İslamcılarla diğer yandan Osmanlıcılarla aralarında ciddi tartışmalar yaşandı. İslamcılarla olan tartışmanın temelinde milliyetçiliğin, İslam ümmetini bölücü etkisinden duyulan rahatsızlık yatıyordu. Osmanlıcılar ise Türk milliyetçiliğinin devleti zayıflattığını düşünüyordu. (Georgeon, 2006: 30)

Bunun yanı sıra Türkçüler arasında da belli noktalarda anlaşmazlıklar mevcuttu: “Ulus içinde dinin yeri (Türk milliyetçiliği laikliği de bünyesinde barındırıyor, ama Rusya Türklerinin desteklediği asıl güçlü akım dine de önemli bir yer veriyordu), dil sorunu (Türkçeyi bütün Arapça ve yabancı sözcüklerden arındırmak mı –arı dilcilerin tavrı buydu- yoksa en özentili sözcük ve deyimleri atıp halk diline yaklaşmak mı? –Ziya Gökalp’in tavrı buydu), ulusun tanımı sorununda, bazıları tanım olarak eğitim ve kültürü önerirken (Ziya Gökalp), Alman anlayışının daha çok etkisinde olan diğerleri “ırk” ya da “kavim” kavramına dayanıyorlardı. Bu durum özellikle Rusya Türkleri için geçerliydi.” (Georgeon, 2006: 30-31)

Ulusçu tarih yazımı açısından bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilecek olan II. Meşrutiyet döneminde tarihçilik, artık bireysel bir uğraş olmaktan çıkmış ulusçu entelektüellerin çeşitli cemiyetler ve yayın kuruluşları etrafında örgütlenmeleriyle birlikte kurumsal bir yapıya bürünmüştür. Tarih alanına yoğunlaşan yahut ilgi alanlarından birinin tarih olduğu Türk Derneği (1908-1911), Tarih-i Osmani Encümeni (1909-1928), Asar-ı İslamiye ve Milliye Tedkik Encümeni (1915) ve Türk Ocakları (1912-1930) gibi cemiyetler kurulurken bir yandan tarih araştırmaları bilimsel bir yapıya kavuşmuş diğer yandan disiplinin alanı genişlemiştir. (Ersanlı, 2002: 801-803; Ersanlı, 2006: 91-92)

Söz konusu cemiyetler arasında en önemlisi bütün Türk halklarının tarihinin ve kültürünün araştırılması amacıyla kurulan Türk Ocakları'dır. Kurucularının pozitivizmi benimsemiş olduğu Türk Ocakları ve onun dergisi Türk Yurdu'nda bir araya gelen çok sayıda milliyetçi aydın Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli bir paya sahip olmuştur. Bu gibi ulusçu cemiyetler, ulusçu ve bilimsel bir tarihin gelişmesi amacıyla hareket etmişler, böylece Türklük üzerine yapılan araştırmalarda büyük bir artışa neden olmuşlardır. Söz konusu çalışmalar daha sonra cumhuriyet döneminin ulusçu tarih yazımında belirleyici olmuştur. (Ersanlı, 2006: 96-99)

Türk Ocakları (başlangıçta Türk Ocağı), fiilen 1911'de Askeri Tıbbiye öğrencilerinin öncülüğünde örgütlenmeye başlamıştır. Resmi kuruluş tarihi ise 1912'dir. Söz konusu tarihler *Genç Kalemler*'de Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Nami [Duru], Celal Sahir [Erozan] gibi yazarların yazılarıyla “dilde Türkçülük”ü savundukları bir düşünsel iklime denk düşmektedir. 1912, aynı zamanda Birinci Balkan Savaşı'nın başladığı yıldır. (Üstel, 2002: 263)

Balkan Savaşları'nda Osmanlı'nın aldığı ağır yenilgi ve Edirne'ye kadar Avrupa'daki topraklarını yitirşi, 19. yy'ın sonundan beri kendini kültürel milliyetçilik şeklinde ifade etmiş olan Türkçü hareketin, siyasal bir akıma dönüşmesine yol açmıştır. “Siyasal Türkçülük” ilk olarak Yusuf Akçura'nın *Üç Tarzı Siyaset*'inde sistemli bir şekilde formüle edilmeye çalışılmıştır. İlk 1904'te Kahire'de yayınlanan *Türk* adlı dergide çıkan bu makale, Pantürkizm'in temel metinlerinden biridir. Ancak asıl etkisini 1911'de İstanbul'da tekrar basılmasından sonra yapmıştır. (Özdoğan, 2006: 69-70) Akçura öncelikle Osmanlı Devleti'nde mevcut üç farklı siyaset tarzının (Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük) olduğu

tdile getirmektedir. Eserde söz konusu siyaset tarzları teker teker ele alınarak Osmanlı Devleti açısından avantajları ve dezavantajları belirlenmeye çalışılmış, bunlar ne kadar uygulanabilir olduklarına göre karşılaştırılmıştır.

Akçura, bir Osmanlı milleti yaratma yolundaki ilk girişimin II. Mahmut döneminde gerçekleştiğini düşünmektedir:

“O zamanlar Avrupa’da milliyet düşünceleri, Fransız Büyük İhtilali’yle, soy ve ırktan çok vicdani isteğe dayanan Fransız kaidesini milliyet esası kabul ediyordu. Sultan Mahmut ve onu takip edenler, iyice anlayamadıkları bu kaideye aldanarak, devletin ırk ve dini farklı tebaasını serbestlik ve müsavat ile, emniyet ve karşılıklı dostluk ile mecz ve terkip edip tek bir millet haline sokmanın imkanına inanıyorlardı” (Akçura, 2008:37)

Özellikle Âli ve Fuat Paşa’nın zamanında Osmanlı milleti fikri, bir devlet politikası olarak geçerli olmakla birlikte Almanya’da milliyeti ırk esasına dayandıran yeni bir anlayışın doğması ve ardından Almanların Fransa İmparatorluğu karşısında elde ettiği zafer, Akçura’ya göre söz konusu siyaset tarzının biricik dayanağını ortadan kaldırmıştır. Mithat Paşa ve onu izleyen Genç Osmanlıların programı, birtakım Osmanlıcı unsurlar içermekle birlikte karışık, müphem ve “pek gelip geçici” bir içeriğe sahip olması nedeniyle “Osmanlı milleti teşkili hayalinin Fransa İmparatorluğu ile beraber ve onun gibi tekrar dirilmemek üzere” ölmüş olduğunu söylemek mümkündür. (Akçura, 2008: 37-38)

Osmanlıcılığın başarısızlığı üzerine İslamcılık ön plana çıktı. Akçura, başta bir ölçüde Osmanlıcılığı savunan Genç Osmanlıların zamanla İslamcılığa kaydığını, Mithat Paşa’nın düşmesinden sonra Osmanlı milleti fikrinin tamamen terk edildiğini ve II. Abdülhamid’in Genç Osmanlılara düşman olmakla beraber onların politikalarını en azından bu bağlamda

sürdürdüğünü düşünmektedir. İslamcılık siyasetinin en önemli sonuçlarından biri Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde terk edilmek istenen devlet şeklini tekrar almasıdır. Akçura'ya göre bu durum, “vicdan ve fikir serbestliği”ne ve “Avrupavari meşruti hükümete veda etmek” anlamına gelmektedir. Ayrıca İslamcılık, ülke içindeki farklı topluluklar arasında yaşanan çekişmelerin artmasına, bunun sonucu olarak isyanların çoğalmasına ve “Avrupa’da Türklüğe düşmanlığın şiddetlenmesine” yol açmaktadır. (Akçura, 2008: 38-42)

Osmanlıcılığın daha önce olduğu gibi gelecekte de başarılı olamayacağını dile getiren Akçura, Osmanlı Devleti'nin içindeki hiçbir topluluğun Osmanlı milleti içinde erimek istememesini ve Rusya'nın başından itibaren kendi çıkarlarına aykırı gördüğü için söz konusu siyasete karşı çıkmasını bunun başlıca nedenleri olarak görmektedir. Ayrıca Avrupa’da Hristiyan-Müslüman karşıtlığından beslenen Türk karşıtı hava da Osmanlıcılığın uygulanmasını güçleştirmektedir. Osmanlıcılığın hayata geçirilmesini engelleyen sebepler Akçura'ya göre zamanla büyümüştür. Akçura, II. Abdülhamid'in politikalarının Müslümanlarla gayrimüslümler arasındaki ayrılığı artırdığını, Rusya'nın güçlenmesiyle Osmanlı Devleti'ne zararlı tesirlerinin çoğaldığını düşünmektedir. Bu konuyla ilgili olarak şöyle yazmaktadır: “Binaenaleyh, zannımca artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur.” (Akçura, 2008: 49-54)

“İslam Birliği” siyasetinin uygulanması halindeyse Akçura, Osmanlı tebaası arasında dini düşmanlığın artacağını, bu nedenle gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu yerlerin kaybedileceğini düşünmektedir. Ayrıca İslamcılık, Türkler arasında da Müslüman-gayrimüslim ayrılığını getireceği için “soydan doğma kardeşlik din ihtilafları ile bozulacaktı[r].” Bütün bunlara rağmen Akçura'ya göre İslam birliği sayesinde Müslümanlar

ve onun bir parçası olan Türkler Osmanlı milletine göre daha sıkı ve kuvvetli bir topluluk meydana getireceklerdir. (Akçura, 2008: 54-55)

Akçura yakın zamanda İslamiyetin kaldırmaya çalıştığı ama tamamen yok edemediği “kavim ve milliyet taassubu”nun Batılı fikirlerin etkisiyle güçlenmeye başladığını öne sürmektedir. Bununla beraber Arapça’nın hâlâ yegane din lisanı olması, hatta birçok yerde aynı zamanda ilmi ve edebi lisan olması, “bazı Müslüman devletlerin yeni kanunları İslam şariatından ayrılmakla beraber, esası[nın] yine İslam kaideleri gibi gösterilme”si gibi nedenlerle İslamın gücünü belli ölçüde koruduğunu düşünmektedir. Bu nedenle Akçura’ya göre “tevhid-i İslam siyasetinin tatbikinde dahili maniler az güçlük ile katlanılabilecek surettedir. (...) [Ancak] İslam devletlerinin hepsi Hristiyan devletlerin nüfuzu altındadır. Diğer taraftan bir iki müstesnası dışında, bütün Hristiyan devletleri Müslüman tebaaya maliktir.” Bu nedenle İslam birliğine tüm güçleriyle karşı çıkmaktadırlar. (Akçura, 2008: 57-58)

Akçura, “ırk üzerine müstenit bir Türk siyasi milleti husule getirmek fikri[nin] pek yeni” olduğunu aktarmaktadır. Eserinde son dönemlerde İstanbul’da aralarında Şemsettin Sami, Necip Asım, Veled Çelebi gibilerinin bulunduğu siyasi olmaktan ziyade ilmi nitelikte “Türk milliyetini arzu eden bir mahfil” olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca “Rusya’da Türklerin birleşmesi fikrinin pek müphem surette varlığını tahmin ediyorum” diye yazmaktadır. (Akçura, 2008: 42-43)

Akçura’ya göre “İslamiyette gördüğümüz o kuvvetli teşkilattan, o pür hayat ve heyecan hissiyattan, hulasa sağlam bir ittihadı meydana getirebilecek madde ve hazırlıktan hemen hiç birisi Türklükte yoktur.” (Akçura, 2008: 59-60) Bununla birlikte Akçura, Türklerin büyük çoğunluğunun Müslüman olması nedeniyle İslamın, Türklüğün birleşmesine hizmet

edebileceğine inanmaktadır. Hatta İslamın bu yönde bir değişime uğramasının zorunlu olduğunu dile getirmektedir:

“Zamanımız tarihinde görülen umumi cereyan ırklardadır. Dinler, din olmak bakımından, gittikçe siyasi ehemmiyetlerini, kuvvetlerini kaybediyorlar, içtimai olmaktan ziyade şahsileşiyorlar. Cemiyetlerde vicdan serbestliği, din birliğinin yerini alıyor. (...) Dolayısıyla dinler ancak ırklarla birleşerek, ırklara yardımcı ve hizmet edici olarak, siyasi ve içtimai ehemmiyetlerini muhafaza edebiliyorlar.”

(Akçura, 2008: 60)

Akçura, türk birliği siyasetinin İslamcılığa göre dış engellerinin az olduğunu düşünmektedir. Çünkü Hristiyan devletler arasında yalnızca Rusya’nın Müslüman tebaası vardır. Bu yüzden diğer Hristiyan devletlerin en azından bir kısmının Rusya’nın çıkarlarına aykırı olduğu için Türk birliği siyasetini destekleyebileceğini düşünmektedir. (Akçura, 2008: 60-61)

Son kerte de Akçura, Osmanlıcılığı Osmanlı Devleti için faydalı görse de uygulanabilir bulmamaktadır. İslamcılık ve Türkçülük ise Akçura’ya göre eşit faydalar ve zararlar taşımaktadır. Hayata geçirilmeleri açısından pek bir farklılık görmemektedir. Buradan hareketle İslamcılık ile Türkçülükten hangisinin Osmanlı Devleti için daha yararlı ve uygulanabilir olduğu sorusuyla eserini bitirmektedir. (Akçura, 2008: 61-62)

Burada dikkat çekici olan Akçura’nın Türkçülükle İslamcılık arasında kesin bir tercih yapmaktan kaçınmış olmasıdır. Esasen Akçura, tartışmasız bir Türkçüdür. Kendi ifadesiyle “*Üç Tarz-ı Siyaset* makalesini bi soruyla bitirmiş olmakla beraber, Rusya’dan geldiği zaman, bütün Türk aleminde, kültür ve siyaset sahalarında, milliyet fikrinin uygulanmasının mümkün ve faydalı olduğuna kanaat getirmiş bulunuyordu.” (Akçura, 2007: 163) Kendisini siyasi Türkçüler arasında sayan (Akçura, 2007: 149-169) Akçura’nın *Üç Tarz-ı Siyaset*’te açıkça

Türkçülükten yana tavır almaması ise makalenin ilk yayınlandığı 1904 yılı itibarıyla Türkçülüğün (eserinde de sözünü ettiği gibi) çok yeni ve örgütsüz bir akım olmasından kaynaklanıyor olsa gerektir. Türkçülük, o sırada henüz siyasi olmaktan ziyade dil ve edebiyat gibi alanlarla ilgilenen kültürel bir akım durumundadır. Bunun yanı sıra İslamı ve İslamcılığı Türkçülüğün yardımcı bir kuvveti olarak değerlendiriyor oluşu da Akçura'nın dile getirdiği fikirlerindeki önemli noktalardan biridir. Akçura'nın bu yorumu Rusya kökenli olmasıyla da bağlantılıdır. Bu bağlamda Georgeon, Rusya Müslümanları içinde Pantürkizm ile Panislamizmin birbirlerini dışlamadan birlikte geliştiklerini dikkat çekmektedir. Özdoğan'a göre de "Rusya'daki Türk kökenli aydınlar, İslami bağlılıkları ile Türki etnik aidiyetlerinin Ruslaştırma politikasına karşı kavramsal olarak bağdaşabilen ve siyasal olarak birbirlerini güçlendiren etkenler olduğu düşüncesindeydiler." (Özdoğan, 2006: 42; Georgeon, 2006: 6)

Bir yandan Rusya kökenli Türkçülerin etkisiyle Osmanlı aydınları arasında "siyasal Türkçülük"e yönelik yaşanırken, Türk Ocağı ise kendisi gibi II. Meşrutiyet sonrasında kurulmuş Türk Derneği ve Türk Yurdu Cemiyeti ile beraber en azından beyannameleri düzeyinde siyaset dışı kalmaya özen göstermişlerdir. Türk Ocağı'nın tüzüğü'nün ikinci maddesinde cemiyetin amacı, "İslam kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, sosyal, iktisadi seviyelerinin ilerleme ve yükselmesiyle Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak" olarak açıklanırken dördüncü maddede "Ocak, amacını elde etmeye çalışırken sırf milli ve sosyal vaziyette kalacak, asla siyaset ile uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyasi fırkalara hizmet etmeyecektir" denilmektedir. (Akçura, 2007: 203) Üstel'e göre Ocağın bu yıllardaki yaklaşımı genel olarak, "bir yandan kültürel vurgusu yüksek bir 'Türk Birliği' temasını işlerken, diğer yandan da imparatorluğun Arap, Çerkes, Kürt, Laz vb. unsurlarını, 'kavmiyet' iddiasında bulunmadıkları sürece 'Türk olarak' kabul etmek yönündedir." (Üstel, 2002: 263-264)

Fusun Üstel, 1918 yılında yapılan Türk Ocağı Kongresi sırasında tüzükte yapılacak değişikliklerle ilgili tartışmalara değinmektedir. Türklerin harsi birliğini hedefleyen Ocağın öncelikleri konusunda anlaşmazlık yaşandığından söz etmektedir. Ocağın yasa encümeninin, Anadolu'nun yardıma en çok muhtaç olan bölge olduğu fikrinden hareketle, hem Anadolu Türkleri, hem de dış Türkler için çalışmaya gücünün yeterli olmayacağına, bu nedenle faaliyetlerin yalnızca Türkiye'ye yönetilmesine karar verildiğini açıklaması, bazı üyelerin tepkisini çekmiş sonunda bu karardan vazgeçilmiştir. (Üstel, 2002: 264)

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk Ocağı, Turanizmi reddeden rejimin milliyetçi anlayışına uyumlu olmaya çaba sarf etmiştir. Ancak bu çaba Üstel'e göre, "bir yandan Türk Ocakları'nın yeni rejimin desteğini almasına yol açarken diğer yandan da derneğin 'sivil' niteliğinin de giderek yok olması sürecini başlat"mıştır. 1927 yılı itibariyle tüzüğünde yapılan değişikliklerle birlikte tamamen Cumhuriyet Halk Fırkası denetimine girmiş olmasına rağmen Türk Ocakları, 1931'de yapılan olağanüstü kurultayda alınan kararla kendini fesh etmek zorunda bırakılmıştır. (Üstel, 2002: 265-266)

1911'de yayın hayatına başlayan *Türk Yurdu* ise, 1918'e kadar çıkmış ama 1918-1924 arasında yayınlanamamıştır. 1924'te yeniden yayınlanmaya başlayan dergi, 1931'de Türk Ocakları kapanıncaya kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. (Gümüsoğlu, 2002: 269)

Türk Yurdu'nun ilk dönem yazarları arasında Edhem Nejad, İsmail Gaspıralı, Parvus Efendi, Abdullah Cevdet, Halide Edip, Tekin Alp, Ziya Gökalp, Celal Sahir, Necip Asım, Hamdullah Suphi bulunmaktadır. Dergi hem Rusya'dan gelen aydınları hem de Osmanlı aydınlarını bünyesinde toplayabilmiştir. *Türk Yurdu*'nda milli tarih yazımının önemi sıklıkla

vurgulanmış, bu konuyla ilgili makalelere geniş yer ayrılmıştır. (Gümüšoğlu, 2002: 269-270) Georgeon’a göre Rusya kökenli pek çok aydının katılımıyla çıkarılan *Türk Yurdu*, Osmanlı entelijansiyesine etnik bir bakış kazandırmıştır. (Georgeon, 2002: 27)

Georgeon’a göre “Osmanlı İmparatorluğu’nda Türk milliyetçiliğinin gelişimi, çeşitli Türk halkları arasında kültürel, hatta siyasal bir birlik yaratmayı hedefleyen Pantürkizmden ayrı tutulamaz. Gerçekten de Türk milliyetçiliğinin ilk formülasyonları Pantürkistlerin eseri olmuştur. Üstelik, Pantürkist milliyetçiliği savunanlar, özellikle de Rusya asıllı Türk göçmenler Türk ulusal hareketi içinde önemli bir rol oynamışlardır. Zaten Türk dilini kullanan halkların birleştirilmesi fikri de, 19. yy sonunda Çarlık Rusya’sının Müslüman Türk halkları içinde doğmuştur.” (Georgeon, 2006: 5)

Pantürkist hareket, yalnızca Gaspıralı’nın eserleri yoluyla değil 1908 Jön Türk Devrimi sonrasında Çarlık rejiminin baskısından kaçan göçmenler aracılığıyla da etkili olmuştur. Georgeon’a göre Pantürkizm ikili bir yöne sahipti: Bir yandan Türkçe konuşan halkların kültürel birliğini ifade ediyor, diğer yandan hem Rusya Türklerini hem de Osmanlı İmparatorluğu’nu tehdit eden Rus ve Panislavizm tehlikesine karşı stratejik birliği içeriyordu. Doğal olarak her ikisi için de Rusya’nın dağılması veya güç kaybetmesi gerekiyordu. Bu nedenle Pantürkist siyasetin “hayata geçirilme olanakları, büyük ölçüde Rusya’nın iç ve dış konjonktürüne bağlı kaldı.” (Özdoğan, 2006: 42; Georgeon, 2006: 6)

“Panslavizm ya da Pancermenizm gibi, Pantürkizm de beraberinde romantik, hatta mistik bir içerik getirdi ve bunu Türk milliyetçiliğine kattı. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünün etkisindeki kuşaklara yeni umutlar ve fetih ufukları açtı. Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması karşısında olası bir telafi yolu gibi gözüktü.” (Georgeon: 2006: 6) Bununla beraber

Pantürkizmle diğer “pan” hareketler arasında önemli farklar da mevcuttu. Bir kere Rusya kökenli Müslümanlar tarafından Türk milliyetçiliğine Pantürkizmle birlikte burjuva liberal bir boyut da taşınmıştır. Bu bağlamda Pantürkizm ilerici bir içerik getirmişti. Ayrıca Pantürkizm Pancermenizmde olduğu gibi yükselen bir güç tarafından değil gücünü yitirmiş bir imparatorluk tarafından desteklenmişti. Bir diğer fark da Pantürkizmin Türkiye’nin topraklarını genişletmesi yerine Türk kökenli göçmenleri ülkeye çekmeye yaramış olmasıdır. (Georgeon: 2006: 7)

Georgeon, Rusya’dan göç etmiş aydınların büyük çoğunluğunu teşkil eden Tatarlar ve Azeriler için pantürkizmin, sadece Türkler arasında kültürel bir bağ arayışını değil aynı zamanda bir stratejiyi ifade ettiğini ileri sürmektedir: “Modernleşmiş ve yenilenmiş bir Osmanlı devletinin, Panislavizme karşı verilen mücadelede Rusya Türklerine yardım edebileceğini ve kim bilir, belki de bütün Türk halklarının gelecekteki birliğini sağlayabileceğini umuyorlardı. Ama bu birlik, onun sınırları ve biçimi gibi konularda temkinli genellemelerle yetiniyorlardı. Bir gün gelip Rus Çarlığı’nın zayıflamasının, ‘büyük tasarı’yı gerçekleştirmek için kendilerine elverişli bir fırsat yaratmasını bekliyorlar, ama o sırada, bütün güçleriyle Osmanlıları Avrasya’nın [Türkçe konuşan] halklarıyla olan bağları konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı.” (Georgeon, 2006: 31)

Bunun yanı sıra Georgeon’a göre, “Pantürkizmin, bu stratejik yönünün yanı sıra, bir de “romantik” cephesi vardı: Türk halklarının Orta Asya’da bulunduğu varsayılan ilk vatanı olan Turan efsanesi aracılığıyla ifade edilen, bütün Türk halklarının birleşmesi düşü. Bu izleğin özellikle Osmanlı aydınları tarafından geliştirilmiş olması çarpıcıdır.” (Georgeon, 2006: 31)

Bu çerçevede Pantürkizmin ideologluğunu Ziya Gökalp yürütüyordu. Gökalp, Türkçülüğün amacının Doğu, Kuzey ve Güney Türkleri için ortak bir Türk kültürü yaratmak olduğuna inanıyordu. İstanbul'u bütün Türklerin yöneldiği dinsel ve ulusal bir kible olarak tanımlayan Gökalp, bu nedenle İstanbul Türkçesinin Türk kökenli toplulukların ulusal dili olması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca İstanbul Türkçesinin Türk lehçeleri arasında en güzeli ve zengini olduğunu öne sürüyordu. Buradan hareketle söz konusu lehçenin edebi dil olarak kabul edilmesini ulusal bir görev sayan Gökalp, bu gerçekleştirildikten sonra bütün Türklerin dilde ve edebiyatta tek bir ulus haline geleceklerini düşünüyordu. Söz konusu genel Türk ulusunun yurdu ise "Turan"dı: "Turan, Türklerin tümünü içine alan ve Türk olmayanları dışta bırakan ülküsel yurttur. Turan, Türklerin oturduğu, Türkçe'nin konuşulduğu bütün ülkelerin toplamıdır." (Gökalp, 2008: 89-90) Hiçbir ulusun ırksal olarak türdeş olmadığını dile getiren Gökalp, dil unsurunu öne çıkarıyordu. Gökalp, "ümme"i "bir dine inanan bireylerin toplamı"; "devlet"i "bir hükümetin yönetimi altında bulunan bireylerin toplamı"; "ulus"u ise "bir dille konuşan bireylerin toplamı" olarak tanımlıyordu. (Gökalp, 2008: 93) Bununla beraber Gökalp'e göre "ulusu oluşturan bireyler, bugün ulusun diliyle konuşanlar değildir. Yarın bu dille konuşacak olanlar da, bu topluluğun içindedir. Mesela bugün Pomaklar Bulgarca, Girit'teki Müslümanlar Rumca konuştukları halde, yarın Müslümanlığın etkisiyle Türkçe'yi öğrenecekler ve bugünkü dillerini bırakacaklardır." (Gökalp, 2008: 95) Bu anlamda Gökalp'in görüşlerinde ulus, aynı dili konuşan, ortak bir kültüre ve dine sahip insanlardan oluşuyordu: "Ulus ne soyla, ne budunla, ne coğrafyayla, ne siyasetle, ne de istençle ilgili bir topluluk değildir. Ulus, dil, din, ahlak ve estetik bakımından ortak olan, yani aynı eğitimi almış olan bireylerden oluşan bir topluluktur." (Gökalp, 1987: 18)

Özdoğan'a göre Gökalp'in ulusçuluğu, "etnik aidiyete ayrı bir dil ve kültüre sahip olmak anlamını veren ve ulusu 'organik' bir kültür birimi olarak kabul eden Herder'in yaklaşımına

yakındır. Herder’e göre, ulusu (volk) yaratan dildi ve dilin işlevi kültür mirasını bir eğitim süreci yoluyla gelecek kuşaklara aktarmaktı. (...) Volk, Herder’in çağının tipik siyasal birimleri olan mekanik biçimde kurulmuş bürokratik devletlerin tersine, bütünsel, organik, doğal bir birlik olarak tanımlanıyordu.” (Özdoğan, 2006: 73-74)

Gökalp, kendi siyasi tasarısını da belirlemişti: “Önce Türkiye, sonra Oğuz Türklerinin (Türk halklarının Balkanlardan Türkmenistan’a kadar uzanan güney kolu) birleşmesi, son olarak da Adriyatik’ten Sibiryâ sınırlarına kadar [Türk kökenli] halkların bütününe kapsayan Turan’ın gerçekleştirilmesi.” (Georgeon, 2006: 80) Ayrıca Gökalp, Türkçülüğün nasıl bir yol izlemesi gerektiğini de tarif etmeye çalışıyordu:

“Dilin bağımsızlığı, siyasal bağımsızlığın başlangıcıdır. (...) Dilden sonra tarih gelir. Bir kavim, tarihin en eski kaynaklarına çıkarak ulusal hayatının ilk gelişme atılımlarını duyarsa, yitirmiş olduğu ruhu yeniden bulmuş olur. Tarihten aldığı feyizlere, halkın derinliklerinden çıkardığı efsaneleri, öykü ve masalları, söylenceleri ekledikten sonra, ulusal maneviliği tamamıyla kurar. O zaman şiir ve sanatının konularını, mecazlarını, telmihlerini hep bu ulusal güzelliklerden alarak edebiyat ve güzel sanatlarına kişilik verir.” (Gökalp, 2008: 107)

Böylece Gökalp, ahlak, aile, dil, töreler, folklor gibi öğeleri Pantürkist bir bakış açısıyla ele alarak Türk kültürünün keşfine yöneldi. Gökalp, Türklerin Batılı kaynaklardaki gibi göçebe ve barbar fatihler olarak değil, devletler kuran, parlak uygarlıklar yaratan insanlar olarak ele alındığı yeni bir tarih anlayışının da yerleşmesini sağladı. Bu tarih anlayışında Türklerin İslamiyet’e geçişi, kendi evrimleri içindeki bölümlerden sadece birini ifade ediyordu. “Bu tarihin altınçağı Kanuni Sultan Süleyman dönemi değil, 13. yüzyılda Türk-Tatar halklarını birleştiren Cengiz Han dönemi.” (Georgeon, 2006: 80)

Gökalp'in özellikle "1910 ile 1915 yılları arasında yazdığı şiir ve efsanevi öyküler" Turan kavramını popüler hale getirdi. (Özdoğan, 2006: 73) "Kısa sürede Ziya Gökalp yeni bir kuşağın akıl hocası oldu. Sloganları tam hedefe ulaşıyor, dizeleri düş güçlerini etkiliyordu. (...) Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üstünde, imgelemlerde yeni bir imparatorluk şekillenmeye başladı: Türk İmparatorluğu. Bu aynı zamanda yeni uzamların, yeni değerlerin, tarihten alınacak rövanşın da düşüyüdü." (Georgeon, 2006: 80-81)

Gerek Rusya Türklerinin gerekse Osmanlı aydınlarının kültürel faaliyetlerinin etkisiyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1906'dan itibaren Türk milliyetçiliğine daha duyarlı bir hale gelmiştir. Bununla beraber 1908 Devrimi sonrasında İTC'nin resmi siyaseti Osmanlılık olmuştur. Ama imparatorluk tebaasının eşitliği fikrine dayanan Osmanlıcığın, azınlıklar tarafından fazla kabul görmemesi nedeniyle İTC zamanla Türklerin temsilcisi olma konumuna yönelmiştir. Osmanlı'nın varlığını korumasının Türk nüfusun modernleştirilmesine ve seferber edilmesine bağlı olduğuna inanan Jön Türkler, İTC üyesi olan Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali ve Ahmed Ağaoğlu gibi önemli milliyetçi figürler aracılığıyla Türkçü akımla da temas kurmuşlardır. Buradan hareketle Georgeon, İTC bünyesinde iki farklı milliyetçilik biçiminin eklemlendiğini ileri sürmektedir: "Devlet çıkarlarını dikkate alan bürokratik türde bir milliyetçilik ve sivil toplumdan çıkmış, 'ulus' sorununa daha duyarlı bir milliyetçilik." Bu buluşmanın odak noktasında ise 1910'dan itibaren cemiyetin Merkez-i Umumi'sinde yer almış Ziya Gökalp bulunmaktadır. (Georgeon, 2006: 32-33)

1911-1913 arasında Trablusgarp ile Balkan topraklarının büyük bölümünün kaybının yarattığı travmanın da etkisiyle Osmanlı seçkinlerinin bir kısmı Pantürkizme yöneldi. Derneklerin kurulduğu, yeni dergilerin çıkarıldığı bu dönemde Pantürkizm, örgütlü bir hareket haline geldi. Aynı zamanda İTC içinde de başta Enver Paşa olmak üzere çok sayıda sempatizan elde

etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türkler, Almanya'nın de teşvikiyle Rusya Türklerini Çarlığa karşı isyana kışkırtmak için çalıştılar. Ancak bu yöndeki faaliyetlerden istenen sonuçlar elde edilemedi, tersine Rus ordusunda görev alan unsurlar Çarlığa sadık kaldı. (Georgeon, 2006: 80,82)

Esasen Pantürkizmin kaderi, başından itibaren Rusya'nın siyasi konjonktürü tarafından belirlendi. Bu noktadan hareketle Georgeon, Pantürkist faaliyetlerin yoğunlaştığı üç önemli döneme dikkat çekmektedir: Bunlardan birincisi 1905-1906 yıllarıdır. Bu dönemde Port-Arthur'daki Rus donanmasına Japonların saldırmasıyla başlayan savaşta alınan askeri yenilgiler ve sonrasında 1905 Devrimi'ne yol açan karışıklıklar nedeniyle Rusya zayıf bir durumdadır. Bu sayede Rusya Türkleri örgütlenme imkanı elde ettiler. 1906 yılında Pantürkist eğilimli kongreler topladılar ve Rusya Müslümanları Birliği'ni kurdular. Ancak daha sonra Çarlık rejiminin baskıları yüzünden bu faaliyetler durdu, kimi aydınlar da sürgüne gitmek zorunda kaldı. (Georgeon, 2006: 82)

Pantürkist faaliyetlerin yoğunlaştığı ikinci dönem 1917 Rus Devrimi'ydi. Şubat Devrimi sonrasında "Rusya Müslümanları örgütlendiler ve Mayıs 1917'de Moskova'da, Rusya'daki tüm Müslüman bölgelerinden 900 delegenin katılımıyla büyük bir Müslüman kongresi topladılar." Fakat Rusya Türklerini birleştirme yönündeki bu girişimler, ayrılıkçı eğilimler ve çıkar farklılıkları nedeniyle başarılı olamadı. (Georgeon, 2006: 82)

Diğer yandan Ekim Devrimi ile iktidara gelen Bolşeviklerin ateşkes istemesi, Osmanlıların yararına oldu. Aralık 1917-Mart 1918 arasında Brest-Litovsk'ta süren barış görüşmelerinde, Rus hükümeti 1878'de ele geçirilen topraklar da dahil olmak üzere Doğu Anadolu'yu boşaltmayı kabul etti. Ancak Devrimden sonra Aralık 1917'de Gürcistan, Azerbaycan ve

Ermenistan'daki Bolşevik aleyhtarı güçler tarafından kurulmuş olan Transkafkasya Cumhuriyeti yeni sınırları tanımadı. Bunun üzerine Osmanlı orduları bölgeyi güç kullanarak ele geçirdiği gibi Brest-Litovsk'ta kabul edilmiş sınırların ötesinde toprak talebinde bulundu. Batıda kaybedilen toprakların yerine Orta Asya'daki Türk bölgelerinin dahil olacağı birliğe dayanan yeni bir imparatorluk fikrini hararetle destekleyen Enver Paşa, ateşkesin ardından Galiçya cephesinden dönen tümenleri Kafkasya'ya gönderdi. Mayıs 1918'de Transkafkasya Cumhuriyeti yıkılınca, Bakü petrollerine ilgi duyan Almanya'nın bütün engellemelerine rağmen, Osmanlı kuvvetleri Eylül'de Azerbaycan'ı işgal etti. Ama işgal sadece birkaç ay sürebildi. Osmanlı askerleri Bakü'ye girdiğinde savaş çoktan kaybedilmişti. (Georgeon, 2006: 82-83; Zürcher, 2002: 174-175)

Mondros Mütarekesi'nin hemen ertesi günü diğer İttihatçı liderlerle birlikte ülkeyi terk eden Enver Paşa, sonraki bir buçuk yılı Berlin'de geçirdi ve burada Bolşeviklerle temaslar kurdu. Eylül 1920'de Bakü'de Bolşeviklerin desteğiyle toplanan "Doğu Halkları Kongresi"ne Kuzey Afrika temsilcisi olarak katıldı. Mustafa Kemal'e karşı Sovyetlerin desteğini elde etmeyi umuyordu. Ancak Bolşevik hükümeti onu oyalayıp, Ankara'ya karşı üstü kapalı bir tehdit olarak kullandı. Sonunda Sovyet yönetimi Ankara hükümetiyle anlaşınca Anadolu'ya tek başına geçmeye karar verdi. Ne var ki Sakarya'da elde edilen zafer, bu ihtimali de ortadan kaldırdı. Yeni bir Türk-İslam imparatorluğu kurma hayalinden vazgeçmeyen Enver Paşa 1921'nin sonunda Buhara'ya gitti ve Basmacıların Bolşeviklere karşı yürüttüğü isyanın başına geçti. 1922'de Kızıl Ordu ile savaşırkenki ölümü, Pantürkizmin bu döneminin de sonu oldu. (Georgeon, 2006: 83; Zürcher, 2002: 230-232)

Pantürkist faaliyetler bakımından üçüncü önemli dönem, Alman ordularının SSCB'yi işgal ettiği 1941-1944 yıllarıdır. Almanların Kafkasya'ya doğru ilerleyişi, Pantürkist çevrelerdeki

faaliyetlerin yeniden artmasına neden oldu. Bu kesim, Türk hükümetinin Almanya yanında savaşa girmesi için çaba sarf etti. Alman saldırısı karşısında SSCB'nin çöküşünün, Pantürkizm davası için yeni bir fırsat yaratacağından hareketle Pantürkistler, bir yandan örgütlenirken, diğer yandan Kızıl Orduya karşı yürütülen gerilla faaliyetlerini desteklediler. Ancak SSCB'nin işgal edilen toprakları yeniden ele geçirmesi, bu Pantürkist dalganın geri çekilmesine neden oldu. Kızıl Ordu'nun Balkanlara yaklaşması üzerine SSCB'yle var olan iyi ilişkileri korumak isteyen Ankara hükümeti, Pantürkist hareketi bastırdı. (Georgeon, 2006: 83)

Georgeon, Pantürkizmin Türk milliyetçiliğindeki rolünü şöyle tanımlamaktadır:

“Pantürkizm modern Türkiye'yi derinden etkilemiş, öncelikle Türk milliyetçiliğinin oluşum aşamasında (...) milliyetçiliklerin (Yunan, Bulgar, Ermeni milliyetçiliklerinin yanı sıra Arap ve Arnavut milliyetçilikleri) yükselişi karşısında Osmanlı Türklerinin 'Türklük'lerinin bilincine varmasında (...) hızlandırıcı bir rol oynamıştır. (...) Osmanlı Anadolu'sundan Türk Anadolu'suna geçmek için yolu biraz uzatıp Pantürkizm aşamasından dolaşmak gerekmiştir. Anadolu'da ulusal devlet bir kez kurulduktan sonra ise, Kemalizm SSCB'yle sürdürülen iyi komşuluk ilişkileri açısından can sıkıcı hale gelen bu anlayışa cephe almıştır. Türk kimliğinin inşasına bu katkısının dışında, Pantürkizm çökmekte olan bir imparatorluğun yönetici seçkinlerine umut da aşılamıştır.” (Georgeon, 2006: 84-85)

1.3.) Cumhuriyet Döneminde Ulusal Tarih Yazımı

Copeaux’a göre “Kırım Savaşı (1854-1855), Ayestefanos Antlaşması ve Berlin Konferansı (1878), son olarak da Balkan Savaşları (1912-1913) ulusal bir bilinçlenmeye neden olmuşlardı.” (Copeaux, 2006:38) Yaşanan “bu bozgun dizisi” 1914 itibariyle yeni bir Türk tarih yazımını hazır hale getirdi. Fakat iktidar tarafından benimsenmemiş olması bunun ifade edilmesini engelledi. Alttan alta işleyen yeni tarih yazımının görüşleri, cumhuriyet kurulduktan sonra, Kemalist iktidar tarafından resmi tarihe dönüştürüldü.

Cumhuriyet döneminde Türk Tarih Kurumu’nun genel sekreterliğini yürütmüş, 1932’de düzenlenen Birinci Türk Tarih Kongresi’ne başkanlık etmiş olan Yusuf Akçura (1876-1935), Copeaux’a göre “Türkçülüğün ilk ifade edildiği dönemle Kemalist tarih yazımının oluşumu arasında bir köprü” teşkil etmektedir. Akçura açısından tarih, “ulusal hareketlerin temellerinden biridir.” Hatta Akçura, “Osmanlıların geri kalmışlığının kendi ulusal tarihleri konusundaki bilgisizliklerinden kaynaklandığını düşünmekte[dir.]” (Copeaux, 2006: 42)

Akçura tarihsel anlatıyı farklı bir şekilde bölümlenmektedir: 13. yy’a kadar eski Türk dönemi, “Cengiz Han’la birleşme, Türk-Moğol imparatorluğunun çözülmesinden doğan devletler, son olarak da Türk halklarının uyanışı.” Burada dikkat çekici olan Türklerin İslamiyet’e geçişinin tarihsel anlatının bölümlenmesinde yer almamasıdır. İlgi çekici bir başka nokta da Cengiz Han’ın Türk ulusal tarihinin önemli bir ögesi haline getirilmiş olmasıdır. Bu, benzer bir yaklaşımı dile getirmiş bulunan Leon Cahun’un Akçura üzerindeki etkisinden kaynaklanmış olsa gerektir. Bununla beraber Kemalist tarih yazımı, Cengiz Han’ı bir ulusal kahraman olarak ele almış olmasına rağmen Akçura’nın tarihsel bölümlenmesini benimsememiştir.

Aksine Türklerin İslamiyet'e geçişi, resmi tarihin temel eksenlerinden biri olagelmıştır. (Copeaux, 2006: 43)

Osmanlı'da ortaya çıkmış olan yeni tarih yazımının cumhuriyete aktarılmasında Ziya Gökalp da önemli bir rol oynamıştır. 1923'te yayınladığı *Türkçülüğün Esasları*, resmi tarih yazımının düşünsel temelleri üzerinde etkili olmuştur. Gökalp, Akçura'ya benzer şekilde Hunlar'dan bugüne Türk devletlerinin tarihinin sürekliliğine vurgu yapmıştır. Sunduğu tarihsel anlatıda milli kültüre önemli bir yer atfeden Gökalp, tarihteki Türk devletlerini yücelten bir yaklaşımı benimsemiştir. Gökalp'in düşünceleri, 60'lı ve 70'li yıllarda resmi tarih yazımının en önemli kişiliklerinden olan Osman Turan ve İbrahim Kafesoğlu gibi milliyetçi tarihçiler tarafından geliştirilmiştir. (Copeaux, 20006: 44-45)

Osmanlı'daki tarih yazımı anlayışının devamlılığını gösteren bütün bu öğelerin yanında cumhuriyet dönemindeki ulusçu tarih yazımı açısından önemli bir farka da dikkat çekmek gerekir. Bu da yeni cumhuriyetin ulusal tarihin yazılmasına duyduğu ihtiyaçla bağlantılı olarak tarihin bir hükümet politikası olarak görülmesinin de etkisiyle Osmanlı tarihçiliğindeki düşünsel zenginliğin giderek devlet eliyle ortadan kalkmış olmasıdır. Bununla birlikte cumhuriyet tarihçiliği, içeriği itibarıyla bir önceki dönemin devamı olarak görülebilir.

Bununla ilgili olarak Copeaux, 19. yy'ın sonlarındaki yayınlar arasında, özellikle *İkdam*⁵ gazetesinde 1896'dan itibaren daha sonra cumhuriyet ilk dönemlerinin resmi tarih anlayışını ifade eden "Türk Tarih Tezi"nde işlenen görüşlerin dile getirildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre bugün bile resmi söylem açısından geçerli olan iki özellik, daha o dönemde ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, "bir dizi olayın ilk nedeni olarak kendini görme eğilimi"dir.

⁵ Kendisini bir Türk gazetesi olarak tanımlayan *İkdam*'da Rusya'daki çeşitli Türkçü gruplarla ilgili bilgi veren yazılara da yer veriliyordu. (Özdoğan, 2006: 65)

Buna göre, “Türkler olsaydı-olmasaydı gibi bir tarihdışı temel üzerinde yeniden oluşturulan geçmiş, karmaşık tarihsel bir olayın birçok değil tek bir nedeni varmış gibi sunulmaktadır. Bu tek neden de Türklerin tarihe müdahalesidir.” Diğer özellik ise metinlerin Batıya karşı bir tür polemik gerginliği taşımasıdır. Bu anlamda, “söylem Batı dünyasına şunu haykırmaktadır: ‘Biz varız!’ Örneğin, Orhun kültürünü sürekli Batı uygarlığıyla karşılaştırma gereksinimi saptanmaktadır: Yazıtlar çağında, ‘Avrupalılar henüz okuma yazma bilmiyorlardı.’ Tüm bunlara, uzman görüşü işlevi üstlenen Batılı yazarlardan alıntılar eklenmektedir.” (Copeaux, 2006: 40-41)

Cumhuriyet kurulduktan sonra tarih yazımında Asyalı köklere vurgu yapılmıştır. Ancak Yunanlılar ile Ermenilerin de “Anadolu üstünde kendi vatanları olarak hak iddia” etmiş olmaları, söz konusu uzak kökleri ön plana çıkarmayı “riskli bir girişim” kılıyordu. “Bu nedenle, ilk işgal eden haklıdır söylemi uyarınca, Anadolu’da Türk atalar bulmak gerekiyordu.” Kemalist rejimin yerleştiği yıllar aynı zamanda Hititler ile ilgili mevcut bilgilerin arttığı bir döneme denk geliyordu. Henüz Hitit dili çözümlenememiş ve bilinen dillerle bağı ortaya konulmamıştı. Milliyetçi tarihçiler bu boşluktan yararlanarak Hititlerin Orta Asya’dan göç etmiş eski Türkler olduğunu ileri sürdüler. Copeaux’a göre “Hititlerin keşfi Kemalist tarih yazımı için bir nimettir, çünkü, ikinci bir yeni geçmiş (bu kez Anadolu) oluşturulmasına olanak vermektedir. Bu nedenle Hitit çağı, tarih yazımı açısından, Anadolu’nun siyasi birliğinin sağlandığı kutsal bir dönemi temsil etmektedir.” (Copeaux, 2006: 50-51)

Esasen Anadolu, Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları sonrasında önem kazanmaya başlamıştır. Bununla ilgili olarak Deringil, Şemseddin Sami’nin 1889’da basılan *Kamus-u Alam* adlı coğrafya ansiklopedisindeki Anadolu hakkındaki ifadelerine yer vermektedir:

“Anadolu’da sakin bulunan Hristiyanların, vatandaşları olan Müslümanlardan farkı yalnız mezhepçe olup, lisan ve cinsiyetçe Müslümanlardan hiçbir farkları yoktur. Binaenaleyh, bunlara dahi ‘Hristiyan Türk’ denilebilir.” Aynı eserde Sami, Rum ve Ermeni Türklerinin resmi dili bırakıp Rumca ve Ermenice öğrenmeye başladıklarından “ecadlarının Rum ve Ermenilerle (...) hiçbir münasebeti olmadığını unutarak, Rumluk ve Ermenilik davasına kalkışmaya kandırıl”dıklarından söz etmektedir. (Deringil, 2007: 94-96)

19. yy’ın başında kişinin doğduğu yer anlamına gelen “vatan” sözcüğü Türk milliyetçiliğinin gelişmesiyle birlikte yeni bir anlam kazanarak, “bir yere karşı duyulan bağlılık ve ulusal gurur kaynağı olan bir kelimeye dönüştü.” (Göçek, 2002: 71-72) Georgeon, bu süreci şöyle tasvir etmektedir:

“19. yüzyıl ortasına doğru, hem Avrupa’nın, hem de imparatorlukta oluşan kamuoyunun etkisiyle, atalardan miras kalmış topraklar, kendileri için kan dökülmüş topraklar, vb türünden eski kavramları da bünyesine katan bir vatan fikri gelişti.(...) Osmanlılık siyasetine denk düşen Osmanlı vatanseverliği başlangıçta Müslümanların ya da Türklerin tekelinde değildi, ama gayrimüslim seçkinler farklı kimlik ve iktidar kutuplarına yöneldikçe giderek sadece Müslümanlarla Türklere has bir akım olma eğilimi güçlenecekti. 1860-1870 yıllarında büyük Osmanlı şairi Namık Kemal tarafından göklere çıkarılan vatan fikrinin İslamcı bir rengi de vardı.(...) ”

Vatanseverlik, fiilen sadece Müslümanların okuduğu askeri okullarda özellikle güçlüydü; kendilerini devletin kurtarılması davasına adayan subay kuşakları bu okullarda yetişti. İç ayrılıkçılığa ve Avrupa sömürgeciliğine karşı devletin (toprakların, ahalinin, sınırların) korunması ideolojisi Jön Türk dönemi siyasetçilerinin ve subaylarının düşüncelerine egemen oldu. *Bu devlet nasıl kurtarılabilir?* Temel soru buydu.”(Georgeon, 2006: 16-17)

Georgeon Türk ulusal hareketini, Osmanlı'daki diğer ulusal hareketlerden ayıran en önemli farkın devlet sorunu olduğunu düşünmektedir. Türk milliyetçiliği dışındaki milliyetçilikler, Osmanlı'da merkezi devletle aralarına mesafe koyarak daha fazla özerklik veya bağımsızlık taleplerini dile getirmiştir. Bunun sonucu olarak ayrılıkçı hareketler ortaya çıkmıştır. Oysa Türk ulusal hareketi açısından merkezi devletten ayrılmak yerine onu ulus-devlet haline getirmeyi hedefleyen “reformist milliyetçilik” söz konusudur. Bu anlamda “Kemalist ‘inkılapçılık’ anlayışını bir devrimden çok, böyle derinlemesine bir dönüşüm olarak anlamak daha doğru olur.” (Georgeon, 2006: 5)

Georgeon'a göre Türk milliyetçileri, “Türk etnisitesinden çok, devlet çıkarlarına göre düşünmektedir. Devletin teritoryal ve stratejik öncelikleri yanında, ulus ikincil bir öneme sahiptir. Devlet çıkarları ulusal duygu ve düşüncelerin önüne geçmektedir.” (Georgeon, 2006: 18) Bu anlamda Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i de Pantürkizmin Osmanlı'ya neler kazandırabileceğine odaklanmıştır:

“Osmanlı ülkelerindeki Türkler hem dini, hem ırki bağlar ile pek sıkı, yalnız dini olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair Müslim unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyecek ve henüz hiç benimsememiş unsurlar da Türkleşebilecekti.

Lakin asıl büyük fayda; (...) Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milletler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasi milliyet teşkil eylemelerine hizmet edilecek ve işbu büyük toplulukta Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmiş olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı. (...)

Bu faydalara mukabil, Osmanlı ülkelerinde meskun, Müslim olup da Türk olmayan ve Türkleştirilmesi de mümkün bulunmayan kavimlerin Osmanlı Devleti elinden çıkması ve İslamiyetin Türk olan ve Türk olmayan kısımlarına ayrılarak, artık

Osmanlı Devleti'nin Türk olmayan Müslümanlar ile ciddi bir münasebeti kalmaması mahzurları vardır.” (Akçura, 2008: 58-59)

Bu anlamda Georgeon'a göre;

“bu metin Türk halklarının geçmiş ve geleceklerini yüceltmek yerine, Pantürkizmin Osmanlı devlet çerçevesine katkısı hakkında akılcı bir düşünce sistemi sunar ve daha işin başında devletin ulustan üstünlüğünün kabul edildiğini gösterir. Ondan sonra, pantürkistler ve özellikle de Rusya'dan gelen Türk göçmenler Osmanlı devletinin savunulmasını hep uğraşlarının odak noktasına yerleştirmişlerdir.” (Georgeon, 2006: 17)

Türk milliyetçiliği “devletçileşirken”, Osmanlı'daki yönetici sınıf da giderek daha fazla milliyetçiliğe ilgi duymuştur. Bununla bağlantılı olarak, 1908-1913 döneminde imparatorluğun yaşadığı büyük toprak kayıpları, artık iktidarı elinde bulunduran Jön Türklerin milliyetçiliğe yönelişini artırmıştır. Böylece Ziya Gökalp başta olmak üzere birçok milliyetçi aydın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış, hatta Birinci Dünya Savaşı sırasında Gökalp'in kendisi cemiyetin ideologu haline gelmiştir. (Georgeon, 2006: 19)

Jön Türklerin milliyetçiliği, idari alanda özellikle Arap vilayetlerinde tam bir merkezileşme politikasını içermektedir. Buralarda Osmanlı Türkçesi yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. “Onların elinde milliyetçilik bir Türkleştirme aracıdır.” (Georgeon, 2006: 19) Ekonomi alanında ise Jön Türkler, azınlıkların ve Avrupa'nın hakim konumuna karşı, devlet tarafından korunan bir ulusal burjuvazi yaratmaya yönelmişlerdir. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eserinde Gökalp söz konusu politikanın gerekçelerini ortaya koymuştur. Gökalp, Osmanlı toplumu içinde “Türklerin ulus ülküsünden kaçınmasının devlet için zararlı, uyruklar için rahatsız edici olduğu gibi, Türklüğün kendi varlığı için de ölümcül” olduğunu

düşünmektedir. Bu bağlamda söz konusu durumun öncelikle Türklerin toplumsal ve ekonomik varlıklarının “soysuzlaşma”sına yol açtığını ileri sürmektedir:

“Ekonomik ve toplumsal egemenlikler başka uyruklara geçtiği sırada, Türk, bir şey kaybettiğini anlayamıyordu; çünkü ona göre yalnız Osmanlı ulusunu oluşturan sınıflar vardı. (...) Ülkede ekonomiyle ve fenle ilgili sınıfların varlığını yeterli görerek kendisinin bunların dışında kalmasında bir sakınca görmüyordu. İşte bu gidişle Anadolu’da bile halk ya da ahali olarak bir Türklük kalmadı; Türkler memur ve çiftçi sınıflarıyla sınırlı kaldılar.” (Gökalp, 2008: 26)

Gökalp’e göre “köylü ve memur sınıflarıyla sınırlı kalan bir kavimden örgütlenme gücü uzaklaşmış” demektir. Buradan hareketle Gökalp, ülkede güçlü bir hükümetin bulunmayışını da “Türklerin ekonomik sınıflardan yoksunluğu”na bağlamaktadır. (Gökalp, 2008: 27)

Cumhuriyet döneminde de “Türkleştirme çabaları özellikle Balkanlardan, Çarlık Rusya’sından, Yunanistan’dan gelen muhacirler”e yönelik olarak devam etmiştir. Başlıca ulusal sorun haline gelmiş olan Kürtlerle birlikte Türkleştirilmesi istenen bütün nüfus gruplarının türdeşleştirilmesinde milliyetçilik, en önemli araç olmuştur. (Georgeon, 2006: 19-20)

1920’li ve 30’lu yıllarda resmi söylem açısından iki kaygının söz konusu olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, “Müslüman ve özellikle de Osmanlı boyutlarından sıyrılmış bir kimlik yaratmak için Türklerin Asyalı köklerini[n]” vurgulanmasıdır. Diğeri ise “Yunan ve Ermeni milliyetçiliklerine karşı Anadolu’lu atalar bul[ma]” ihtiyacıdır. Bu ikincisi için, Hititleri Türklerin ataları olarak göstermenin ötesinde Hititlerin buraya göç etmiş olan Türk atalarını da bulmak gerekmiştir. (Copeaux, 2006: 51)

Esasen bütün ulusal hareketlerde olduğu gibi Türk milliyetçiliğinde de arkeoloji, dilbilim ve tarih önemli bir yere sahiptir. Georgeon’a göre Türk milliyetçiliği açısından farklı olan, tarih araştırmalarının Türklerin Orta Asyalı kökenlerini ve tarihlerinin göçebe niteliğini ortaya çıkarmasıdır. “Yani Türkler geçmişi kazdıkça ulusal anavatanları olacak toprak parçasından uzaklaşıyorlardı. Türk milliyetçiliğinin ikilemi de buradan kaynaklanır: Tarihsel kökler mi, bir coğrafyada kökleşme mi? Orta Asya mı, Anadolu mu? Mustafa Kemal bu iki görüş açısı arasında bir bireşimi denemiştir. O, Anadolu’nun eski halklarının (Hititler, Sümerler) Türk olduklarını ileri süren ve böylece Türkleri eski Anadolu’nun tarihi içinde kökleştiren bir kuram oluşturarak Türklerin geçmişiyle coğrafyasını uzlaştırmaya çalışmıştır.” (Georgeon, 2006: 4)

Cumhuriyet kurulduktan sonra Türk Ocakları, “tarih yazımına ilişkin kavramların Necip Asım kuşağından Kemalist yöneticiler kuşağına aktarılmasında” önemli bir rol oynadı. 19. yy’ın sonlarında gelişen tarih yazımı birikimi, “bu ocakların en önde gelen kişiliklerinin ve onların yarım yüzyıl önce filizlenmeye başlamış düşünceleri canlı tutan yayınlarının aracılığıyla” Kemalist tarih yazımına geçti. (Copeaux, 2006: 59-60) İslami cemaate aidiyetin yerini alacak bir Türk kimliğinin yaratılmasını amaçlayan devlet, Türk milliyetçiliğini geliştirmek için önceleri Türk Ocakları’ndan yararlanmıştır. “Ama [devlet] söylemi kendi elinde ve milliyetçiliği de kendi tekelinde tutmayı amaçlamaktadır. (...) Milliyetçilik toplumun özlemlerinin ifadesi değil, devletin elinde bir araç olmalıdır. Bu bakış açısıyla, iktidar, özerk bir dernek olarak kalmış Türk Ocakları içine 1927’den itibaren kendi adamlarını sokar ve 1931’de bu dernekleri kapatır. Onların yerini Cumhuriyet Halk Fırkası’nın bir örgütü olan Halkevleri alır.” Devlet bir yandan Halkevleri yoluyla yeni bir kolektif kimlik yaratmaya çalışırken diğer yandan Türk Tarih Tezi ile Güneş-Dil Kuramının geliştirilmesini sağlamıştır.

“Ulus-devletin kuruluşundan sonra ve onun tarafından geliştirilmiş bu kültürel tezler, milliyetçilik alanında devletin mutlak egemenliğini göstermektedir.” (Georgeon, 2006: 20)

Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi yoluyla oluşturulmakta olan resmi söylemin dayandığı önermeleri şöyle sıralamak mümkündür:

- “1-Türkler sarı ırkın mensupları değildir. (...) Türkler Aryan ırktandır.
- 2-Türkiye’deki Türkler Orta Asya’dan gelmişlerdir. Göçler, genellikle iklim şartları nedeniyle gerekli görülmüştür.
- 3-Türklerin kökü ve adı milattan önce 9000 ya da 12000 ve hatta 20000 yıl öncesine kadar gider.
- 4-Türklerin dili dünyadaki diğer büyük diller üzerinde etki yapmıştır. (...) [Türkçe, kendisine] sonradan eklenen Arapça ve Farsça’dan arındırılmalıdır.
- 5-Türklerin tarihi Osmanlı egemenliği ile başlamamıştır. Türklerin, Osmanlı ve İslam öncesi siyasal varlıkları, kurdukları 18 devletle sabitleşmiştir.
- 6-Osmanlının yanlış idaresi çok eski çağlardan [itibaren] medeniyet sahibi olan Türklere zarar vermiştir. Türk siyasal ve kültürel kimliğinde Osmanlıyı esas almak yanlıştır.” (Ersanlı, 2002: 805-806)

Mustafa Kemal’in öncülüğünde ve devletin tamamen kontrolü altında oluşturulan kültürel tezlerle ilgili çalışmalar, Türk Ocağı Tarih Heyeti’nin kurulmasıyla başlamıştır. Türk Ocakları’nın kapanmasından sonra da faaliyetlerini sürdüren söz konusu heyetin üyeleri, Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti’nin de kurucuları arasında yer almış, Türk Tarih Tezi’nin yazılması görevini üstlenmişlerdir. Birkaç yıl gibi kısa bir sürede kotarılan bu işin ardından, sıra Tarih Tezi’nin kitlelere aktarılmasına gelmiştir. Bu çerçevede 2-11 Temmuz 1932’de düzenlenen Birinci Türk Tarih Kongresi, eğitsel kaygılarla toplanmıştır. Bu nedenle katılımcılar arasında, ortaokul ve lise öğretmenleri karşısında Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti üyeleri azınlıktadır.

Kongre ile birlikte yeni tarih anlayışının aceleyle yerleştirilmesinin ardından, “derinlemesine bir öğretiyi ve tarih tezlerine ilişkin araştırma çalışmalarına çerçeve” oluşturması için bir üniversite kurumu oluşturulmuştur. 14 Haziran 1935’te kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 9 Ocak 1936’da açılmıştır.

“[Böylece] Kemalist kültürün tarih tezlerini ve diğer unsurlarını aktarmayı sağlayacak eğitim yapısı tamamlanmış olmaktadır. Bu söylem, lise sıralarındaki ve ‘tarih reformu’nun tapınağı Ankara [Dil ve Tarih-Coğrafya] Fakültesi’ndeki öğrencilerin içine işler. 1940’ta, 56’sı genç kız olmak üzere 163 öğrenci yeni fakülteden diplomalarını alırlar. (...) Aralarında Ortaçağ tarihçisi ve ‘Türk-İslam Sentezi’nin ideologu İbrahim Kafesoğlu ve savaş sonrasının en etkili tarihçilerinden Mehmet Atan Köymen de bulunmaktadır.” (Copeaux, 2006: 72-73)

Eğitimin yeni tarih tezlerine göre düzenlenmesi tamamlandıktan sonra çabalar, tezlerin doğruluğuna ilişkin dilbilimsel kanıtlar sunan Güneş-Dil Teorisi’nde yoğunlaşmıştır. Bu teoriyi üretenler arasında Yusuf Akçura ve Başkurt kökenli Abdülkadir İnan da yer almıştır. Bu anlamda Rusya göçmeni aydınlar, söz konusu alanda da etkili olmuştur. 1935’te Türk Dil Kurumu ve Ankara Üniversitesi çerçevesinde başlayan çalışmaların ardından teori⁶, Ağustos 1936 tarihli Üçüncü Dil Kurultayı’nda ortaya konulmuştur. (Copeaux, 2006:73)

Atatürk’ün ölümü sonrasında, Kemalizmi inkar etmemekle birlikte gizliden gizliye Kemalist tarih yazımına karşı çıkan “hümanist” bir hareket ortaya çıkmıştır. Hümanist tarih yazımına karşı çıkanlar ise “Türk tarihinin Asyalı ve Müslüman özelliklerine dayanarak Türk-İslam sentezi akımını yaratmışlardır.” (Copeaux, 2006: 79) 1940’ten sonra aydınlar arasında

⁶ Güneş-Dil Teorisi, Atatürk’ün ölümünün ardından yapaylığı nedeniyle terkedilmiştir. Bununla beraber teorisinin hâlâ hizmet gördüğü alanların bulunduğunu ifade eden Copeaux, “Amerikan yerlilerinin dillerinin Türk kökenleri üzerine, Atatürk döneminde başlamış spekülasyonlar”ın sürdüğüne dikkat çekmektedir. (Copeaux, 2006: 74)

“Anadolu kültürünün gerçek kaynağını Grek-Latin uygarlığında” gören yeni bir kültürel akım ortaya çıkmıştır. “Türklerin etnik geçmişini değil, Anadolu geçmişini, toprağın geçmişini dikkate almak isteyenler de bu görüşü kısmen paylaşmaktadırlar.” Bunun bir sonucu olarak Yunan, Latin ve Batı klasiklerinin çevrildiği Klasikler Hareketi doğar. “Ancak bu eğilim mutlak egemen değildir, çünkü aynı dönemde (1939) Maarif Bakanlığı, Müslüman uygarlığı hakkında daha Türkçü bir bakışa sahip ve Türk-İslam sentezi için ortam hazırlayan, İslam Ansiklopedisi’ni” yayınlamıştır. (Copeaux, 2006: 80)

Hümanist akıma yönelik Türkçü tepkilerin ifade edildiği terlerden birisi de 1961’de kurulan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’dür. Söz konusu enstitü ve onun yayın organı olan *Türk Kültürü*, 1970’lerde Türk-İslam sentezinin de yayılmasında önemli bir işlev görmüştür. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, resmi bir kurum olmamakla birlikte “1968’de kamu yararlılığı olan kuruluş olarak tanınmış” ve belli bir devlet desteği elde edebilmiştir. Türk-İslam sentezinin en önemli taşıyıcılarından biri olan enstitünün çıkardığı Fransızca, Almanca ve İngilizce basılan *Cultura Turcica* ile *Türk Kültürü* ve *Türk Kültürü Araştırmaları* adlı dergilerde İbrahim Kafesoğlu gibi yazarların makalelerine sıklıkla rastlanmaktadır. (Copeaux, 2006: 80,103)

İbrahim Kafesoğlu, çalışmalarıyla Kemalist tarih yazımı ile Türk-İslam sentezi arasında bir köprü işlevi görmüştür. Bu anlamda, “Kafesoğlu, Kemalist tarihi aşırılıklarından arındırarak daha kabul edilebilir kılmış ve eğitimli okuyucu kitlesini, bu terim daha kullanılmadan önce, Türk-İslam sentezi fikrine alıştırmıştır.” (Copeaux, 2006: 91-94)

Copeaux, Kafesoğlu’nun tarihçiliğini şu sözlerle tanımlamaktadır:

“Kafesoğlu’nda tarih politikanın hizmetindedir. (...) Genel olarak, tarihsel görünümlü makalelerin ardında hep siyasi kaygılar vardır; görüşleri Kemalist tarih yazımıyla belli bir süreklilik içermektedir, çünkü hedefleri eski Türklerin özelliklerini ve değerini kanıtlamak, Kemalizm ilkelerinin (cumhuriyet, parlamentarizm, kadının özgürlüğü, laiklik) eski köklerini kanıtlamak, dünya tarihi içinde Türklerin önemini göstermek ve hepsinden önemlisi Türklerde ulusal duygunun Avrupa’daki gibi 18. ya da 19. yüzyıllarda ortaya çıkmadığını, en azından 8. yüzyıla (Orhun yazıtları) ve hatta Doğu Hun imparatorlarına kadar uzandığını göstermektir.” (Copeaux, 2006: 93)

İlk olarak 1940’larda Ali Müfit Baransel tarafından hazırlanan kitaplardan başlayarak, 1980’lerin ortasına kadar “hümanist” akım okul kitaplarında belli ölçüde etkili olabilmektedir. Ancak bu tarihten sonra, 1930’larda oluşturulan tarih anlayışı ile Türk-İslam sentezi birlikte alana egemen olmuşlardır. Copeaux’a göre, “Türk-İslam sentezi, birçok kitapta, gazetede ya da kültürel dergide açık açık ifade edilmekte, ancak eğitsel ve akademik tarih söyleminde fikirleri ancak örtülü bir biçimde belirlemektedir. Siyasi iktidarla ilişkileri de pek açık değildir; öyle ki bir devlet ideolojisi haline geldiğini söylemek mümkün olmasa da, bazı devlet kurumları tarafından (ya da onlar için) üretilen söyleme sızmıştır.” (Copeaux, 2006: 80-82)

Bir bakıma Batı karşıtı bir tepki olarak da görülebilecek Türk-İslam sentezi, “Türk kişiliğini dinsel, ahlaksal ve kimlikli bir kaynak olan İslam aracılığıyla tanımlayan milliyetçi bir ideoloji”yi ifade etmektedir. İbrahim Kafesoğlu tarafından 1970’te kurulan Aydınlar Ocağı, bu yaklaşımın yayılması için çalışmıştır. Kurucuları arasında çok sayıda bilim adamının da bulunduğu Aydınlar Ocağı, genel itibarıyla milliyetçi ve dinci kesimlerden gelenlerin görüşlerini Türk-İslam sentezi çerçevesinde birleştirilmesine odaklanmıştır. 1980 Darbesi, Ocak açısından çalışmalarının onaylandığı ve desteklendiği yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu

anlamda “Aydınlar Ocağı ideolojisi 1983’ten itibaren resmileştirilmiştir.” Türklere ait Orta Asya değerleri ile İslami değerleri temel alan bir “milli kültür” fikrine dayanan resmi söylem, 1982 Anayasası ile kurulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından hayata geçirilmiştir. (Copeaux, 2006: 81-86)

1.4.) Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Tarih Yazımını Etkileyen Akımlar

Özellikle 1930'lardaki ulusçu tarih yazımının 19. yy'da ortaya çıkmış üç akımdan etkilendiğini söylemek mümkündür: Romantizm, pozitivizm ve Alman historisizmi (tarihselcilik). Annales Okulu gibi 20. yy'ın tarih akımları ve disiplin içinde yaşanan güncel tartışmalar ise uzun bir süre boyunca pek yankı bulmamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih yazımını etkileyen romantizm, ulusal kimlik yaratmak amacıyla nostaljinin devreye sokularak geçmişin yüceltilmesine çalışan ilk akımdır. Romantik tarihçilerin bu eğilimleri, birincil kaynaklara önem veren bir yaklaşımı benimsemelerine yol açmıştır. İnsanın eğitilebilirliğine inanan romantikler aynı zamanda ulusal kişiliği bir kavram olarak ilk defa eğitimin bir parçası kılmışlardır. Bu anlamda tarihi doğa yasalarına dayandırmakla birlikte iradenin de önemini vurgulamışlardır. (Ersanlı, 2006: 29-33)

“Romantizm, Alman İdealizminden, özellikle Fichte ve Schelling'den etkilenmiş ve Alman İdealizmi ile birarada gelişmiş bir akımdır.” (Özlem, 2001: 131-132)

Romantikler, mitos, fabl, destan vb.'nin incelenmesine önem vermişlerdir. Çünkü Romantiklere göre, “insanlar kendilerini, toplumsal yaşamı ve hatta doğayı, hep bu türden kendi yaratıları olan ‘mitler’ aracılığıyla kavrayagelmışlerdir. Bu yüzden doğanın kendisi de ancak tarihsel olarak kavranabilecek bir şeydir. Doğa tasarımlanan bir şeydir ve onu tasarlayan bir Ben tarafından sonradan obje kılınır.” Romantikler, tarihi “tam bir ilerleme süreci olarak” görmektedirler. Bununla beraber Novalis gibi tarihçiler başta olmak üzere Romantikler, tarihin ideal kalıplar içinde incelenmemesi gerektiğini dile getirmişlerdir. “İnsanlığın tam bir yetkinliğe doğru gittiği”ne inanan Romantik akımın “tarih anlayışı, sistematik temellere dayanmaktan çok, tarihe yöneltmiş bir estetik coşkunun ifadesi”dir.

(Özlem, 2001: 133-134) Ulusu doğal bir unsur olarak değerlendirerek tarihin ana teması haline getiren Romantizm, Alman Tarih Okulu'nu (tarihselcilik) da etkilemiştir. (Ersanlı, 2006: 33; Özlem, 2001: 134)

Osmanlı tarihçiliğini de fazlasıyla etkilemiş olan pozitivist akım, objektif bilginin doğa bilimlerinin yöntemleriyle elde edilebileceği düşüncesinden hareket ederek tarihin belli yasalar ve bunu sağlayan düzenlilikler içinde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Tarihsel olayların sıralanmasıyla geçerli maddi sonuçlara ulaşılabileceği savına dayanan söz konusu yaklaşımın taşıdığı işlevsellik, pozitivismi çok sayıda tarihçi için cazip kılmıştır. İnsana dışsal olaylara verdikleri önem, pozitivist tarihçilerin siyasi tarihe yoğunlaşmalarına ve düşünce tarihini göz ardı etmelerine neden olmuştur. (Ersanlı, 2006: 33-34, 45-46; Özbaran, 2005: 70) Cumhuriyetin ilk dönemlerinde (ve Osmanlı'da) tarihçiler için pozitivist akımı kullanışlı ve değerli kılan en önemli unsurlardan biri de yurttaşların eğitimi meselesine yoğunlaşmış olmalarıdır.

Özellikle pozitivism içinde değerlendirebileceğimiz Fransa'daki Metodik Okul, ulusal eğitim alanında Michelet'in çalışmalarını daha da ileri götürmeleri ve tarihi yurttaşlık bilgisinden ibaret gören bir yaklaşım ortaya atmaları (Ersanlı, 2006: 36-39) bakımından Türkiye'deki ulusal tarih yazımını önemli oranda etkilemiştir. Ancak gerek Metodiklerin gerekse diğer pozitivistlerin tarihin düz bir çizgide ilerlediğini savunan Comte'cu yaklaşımlarındaki Avrupa merkezli eğilim, bu akımın tamamen benimsenmesini engellemişe benzemektedir.

İşte bu boşluğu ulusların özgünlüğü fikrini içeren Alman historisizmi (tarihselcilik) doldurmuştur. Fransa'ya karşı Prusya'nın siyasi çıkarlarıyla bağlantılı olarak gelişen ve Alman birliğini savunan bu akım, siyasal geçmişten ziyade ulusların özsel kimliklerini

vurgulayan bir yaklaşım ortaya atmıştır. Buradan hareketle akımın kurucusu ve en önemli temsilcisi Ranke, ulusların yanı sıra devletlerin de özgün olduğu ve ulus-devletlerin tarihinin kendi özgün kültürlerine ve geleneklerine göre oluştuğunu öne sürmüştür. (Ersanlı, 2006: 41-43; Tekeli, 1998: 118) Bu akıma göre, “tarih araştırması, bir insanı, bir ulusu, bir halkı, bir devleti, ‘kendi özel oluşma tarzı’, kendi özel durumu ve kendi özel belirlenimi altında ele almalıdır.” Buradan hareketle Alman Tarih Okulu’na göre, tarihsel bilgi, “bir ulusun, bir halkın belli bir süreçte kendisini nasıl tanıdığı”nın bilgisidir. Bu bilgi de hukuksal düzenlemelere, bir halka özgü ahlaki ve estetik değerlere bakılarak elde edilebilir. (Özlem, 2001: 136-137)

Alman Tarih Okulu, bir ulusu yahut halkı bir organizma olarak incelemektedir:

“Halk ya da ulus, kendi organik yapısına uygun belirli bir gelişme içindedir. Bu gelişmede, organizmayı oluşturan her öge öbür öğelerle çok yönlü bir karşılıklı etkileşim içindedir. Bu karşılıklı etkileşim içinde ise, organizmanın yaşamasını sağlayan, temel işlevlerini yerine getiren organ olarak devlet karşımıza çıkar. Yani devlet, organizmanın üstünde ya da dışında bir yerde değildir; o da organizmanın içindedir. Ne var ki devlet bir kalp ya da beyin gibi, organizmanın tek tek tüm organlarının yapı ve işlevlerini görebilmemizi sağlayan düzenleyici bir organ olduğundan, organizmanın bütünü bu düzenleyici organdan kalkarak betimlemek en uygun yoldur.” (Özlem, 2001: 138)

Ayrıca her ne kadar doğa bilimlerine önem verseler de tarihselciler, doğa olayları ile tarih olayları arasında temel bir farklılığın bulunduğu da dikkat çekmişlerdir. Alman Tarih Okulu’na göre tarih araştırması salt geçmişi bilmek için değil bugünü anlamak için yapılmalıdır. Bu yüzden Sybel’e göre tarih araştırması taraflıdır. Çünkü esasen bugünün taraftarlığını yapmaktadır. Tam da bu nedenle tarih bilgisi, pratik bir yarara yöneldiği için

doğa bilimlerinin ürettiği bilgiden daha değerlidir. Ayrıca gerek Sybel gerekse Ranke tarihin bilimsel yönünü vurgulamakla beraber doğa bilimlerinden farklı olarak tarihin genelgeçer yasalar çerçevesinde ele alınamayacağını düşünmektedirler. Ranke'ye göre tarihin amacı, bir dönemi, ulusu, halkı “nasılsa öyle göstermek”tir. Söz konusu yaklaşımı nedeniyle bu akım açısından tarih araştırması, her şeyden önce siyasi tarih ile ilgili olmuştur. (Özlem, 2001: 137-138, 141-142)

Alman Tarih Okulu'nun gelişiminde Herder belirleyici olmuştur. Çoğunluğu aynı zamanda filozof olan tarihçilerin oluşturduğu bu akım, aşağı yukarı aynı zamanda ortaya çıkmış olan Alman İdealizmi'ne bir tepkiyi de ifade etmiştir. Tarihsevciler genel itibariyle “Aydınlanmanın ve Alman İdealizminin ortak ülküsü olan ilerleme idesinin somut olarak denetlenmesi olanaksız bir şey olduğu konusunda (Droysen ve bazıları dışında) görüş birliği içindedirler. Sybel, Savigny ve Ranke'ye göre, devletlerin ve halkların sürekli ilerleme içinde oldukları savı, ‘somut tarih araştırması’ ile asla doğrulanamaz.” Bu noktadan hareketle Alman Tarih Okulu, Herder'in tarihte ilerlemeden ziyade “yıldızın parladığı anlar” bulunduğu görüşünü benimsemiştir. (Özlem, 2001: 135-136, 145)

Modern tarih biliminin ortaya çıkışında büyük katkısı olan Alman Tarih Okulu açısından kendi tarih araştırmalarının pratik amacını belirleyen, “Alman ulusunun ve devletinin birliği”dir. Bununla beraber bu akım, bilimsel ahlaka uymayacağı için tarih araştırmasının hükümet politikalarına uygun olarak yapılmasına da karşı çıkmaktadırlar. Onlar göre tarih araştırması, “ulusun genel esenliği” idesine göre yapılmalıdır. Tarihçi, “olsa olsa, ulusal politikanın aynı zamanda hükümet politikası olmasını arzulayabilir.” (Özlem, 2001: 136, 139)

Görüldüğü üzere Alman Tarih Okulu, ulusal bir tarih yazıcılığının ilkelerini belirlemeye çalışmıştır. Ancak bunun yanında Herder'in görüşlerinden hareketle dünya tarihine de yönelmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak W. v. Humboldt, dünya tarihine ilişkin araştırmanın temel amacının, “insani yaşamın derinliğine araştırılması yoluyla, en yüksek insanlığa ulaşmak” olduğunu düşünmektedir. “Humboldt’a göre tarih, insanlığı ‘insani varoluş biçimlerinin birikimsel toplamı’ olarak hem barındıran, hem de bunlarca belirlenen bir süreçtir. Bu bakımdan ‘insani olan her şey aynı zamanda tarihseldir’” Gerçek tarihçinin ise “insani olan hiçbir şeye yabancı kalmaması”, tam anlamıyla “kültürü sindirmiş” olması gereklidir. Böylece tarihselci bir bakış açısı geliştirebilecektir. (Özlem, 2001: 140)

Humboldt’la birlikte, Alman Tarih Okulu’nda iki ana eğilimin varolduğunu söylemek mümkündür: Bunlardan ilki, halkların, ulusların, dönemlerin vb. kendi tekillikleri içinde ele alındığı somut tarih araştırmacılığı; diğeri ise insanlık tarihine yönelen bir dünya tarihçiliği. (Özlem, 2001: 141) Türkiye’deki cumhuriyet döneminde şekillenen ulusal tarih yazımı, her iki eğilimi de içinde barındırmaktadır. Örneğin Türk Tarih Tezi’nde, bir yandan Türk tarihinin kendine özgü yanı ön plana çıkarılırken diğeri yandan uygarlık tarihine dair geniş bir anlatıya yer verilmektedir. Hatta başta Hitit ve Sümer olmak üzere eski birçok uygarlığın esasen Türk kökenli olduğuna dair iddialar hatırlanırsa, Türk tarih yazıcılığında ulusal tarih ile uygarlık tarihinin bir bakıma iç içe geçmiş olduğunu da söylemek mümkündür.

Empirik ve tekilci bir içeriğe sahip olan somut tarih araştırmacılığı ile dünya tarihçiliğinin evrenselci tutumunun nasıl bağdaştırılacağı sorununu Alman Tarih Okulu’nda en kapsamlı şekilde ele alan Droysen’dir. Droysen’e göre tarih biliminin malzemesi, “her dönem ve çağda insan eylemlerine yön veren ide, norm, ahlâksal ve estetik değer, hukuksal, ekonomik ve politik düzen vb.”dir. Doğa bilimlerine özgü olguların dışında kalan bu malzeme, ancak

“yorumlama” ve “anlama” yoluyla incelenmelidir. Buradan hareketle yazılı yapıtlara önem veren Droysen’e göre ancak bu yolla bir dönemi anlamak mümkündür. “Bu anlamının gerçekleşebilmesi için de, bu yazılı yapıtların dilinin önce filolojik bir elemenden geçirilmesi gerekir. Sözcüklerin ‘sözel anlam’larının saptanmasından sonra ise, bu sözel anlamların işaret ettiği ide, değer, norm türünden motiflerin anlamlarına geçilir.” (Özlem, 2001: 142-143)

Ranke ise Droysen’in filolojik çözümleme yönteminin yanında, “tarihçinin kendi sezgilerini de işe katarak bir ‘kurgu’ya ulaşması gerektiğini” düşünmektedir. Bu anlamda “tarihçinin tüm tarihe kendi sezgilerinden türettiği bir bakışla eğildiğini, ele aldığı dönem ya da çağı kendi bakışının ‘içine koyduğu’nu” belirtmektedir. Benzer bir yaklaşım Niebuhr’da da vardır. Daha önce Herder’in Einfühlung (empati) olarak adlandırdığı söz konusu sezgiyi, Humboldt “karine yoluyla kendinde hissetmek” (ahnden), Sybel ve Ranke ise “tinsel kavrayış” olarak tanımlamıştır. (Özlem, 2001: 143)

Alman tarihselciliği, gerek ulusu ve devleti yücelten yaklaşımı gerekse bunların tarihini anlayabilmek için sunduğu yöntemsel çeşitlilik bakımından Türkiye’deki tarih yazımı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Özellikle bu akımın büyük ivme kazandırdığı arkeoloji ve antropoloji alanındaki çalışmalarda yaşanan artış, benzer şekilde Türkiye’de yaşanmış, söz konusu disiplinler Türklüğün ulusal geçmişini ortaya koymak için yapılan araştırmaların temel ilgi alanı haline gelmişlerdir.

Romantizm, pozitivizm ve tarihselciliğin yanı sıra geleneksel Osmanlı tarihçiliği de (ve bunun üzerinden İslami tarih anlayışı) Cumhuriyet dönemindeki tarih yazımını etkilemiştir. Bu konuyla ilgili olarak Ersanlı (2006: 67-68), Osmanlı’da tarih yazımının genellikle siyasal yaşamın kendi sorunlarına yönelik “kendisiyle kaygılı” bir anlatım olarak kaldığını ve bu

kendine dönüklüğün ve şimdiki zamana takılmışlığın cumhuriyetin ilk dönemlerindeki tarihçilikte de varlığını sürdürdüğünü düşünmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

Türk Milliyetçiliği ve Togan

2.1.) Zeki Velidi Togan'ın Yetiştği Ortam ve 1917 Öncesi Faaliyetleri

Ahmet Zeki Velidi Togan 10 Aralık 1890'da Başkurdistan'da İsterlitamak'a bağlı Küzen köyünde doğdu. Güney Ural Dağlarında, görece geç bir tarihte Rus hakimiyetine giren ve belli bir özerkliğe sahip yarı göçebe Başkurt kabilelerinden birine mensuptu. (Soysal, 2002b: 488)

Hem anne hem de baba tarafından müderris bir aileden gelen (Baykara, 1989: 48) Togan ilk eğitimini de babasının medresesinde aldı. 1902'den itibaren kendisi üzerinde önemli etkisi olan dayısı Satlıkoğlu Habib Neccar'ın medresesine devam etmeye başladı. Baykara'nın aktardığına göre Şehabeddin Mercani'nin⁷ de önde gelen öğrencilerinden olan dayısının Zeki Velidi üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Bu dönemde Arapça, Farsça ve Rusça öğrenen Togan 1906-1908 yılları arasında babasının medresesinin idaresini üstlenmesinin ardından Kazan'a giderek Kasimiye medresesine girdi. (Baykara, 1989: 1-4)

Togan'ın medrese hayatı, Rusya'daki Müslüman Türk toplulukların içinde eğitim alanında önemli bir reform hareketinin doğmuş bulunduğu bir döneme denk gelmektedir. Medrese

⁷ Şehabeddin Mercani (1818-1889): Kazanlı tarihçi ve eğitimci. Buhara ve Semerkand'da eğitim gören Mercani Kazan'da imam-hatip ve müderris olarak çalışmış, 1876'da açılan Rus-Tatar Öğretmen Okul'unda da hocalık yapmıştır. Özellikle Türk tarihi üzerine çok sayıda eser kaleme almıştır. Bunlar arasında en ünlüsü *Müstefadü'l-Ahbar fî ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı tarih kitabıdır. Nadir Devlet'e göre söz konusu eser, Kazan Türklerine tarih bilinci aşılamıştır. (Devlet, 1985: 10-11)

dışında modern eğitim kurumlarının kurulmasına yol açan İsmail Gaspıralı'nın⁸ önderliğindeki bu hareket Usul-u Cedid (yeni metot) olarak anılmıştır. “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganını kullanan Gaspıralı, 1884 yılında ilk Usulu-u Cedid okulunu açarak eğitimde önemli bir yenileşmeye yol açmıştır. Modern yöntemlere ve belli bir programa göre eğitim yapılan bu okulu kısa sürede çok sayıda benzerleri izlemiştir. Usul-u Cedid hareketi, okulların medreselerden ayrılmasını ve bu okulların sadaka yerine aylık alan ayrı öğretmenlere sahip olması gerektiğini savunmuştur. Okuma-yazma öğretimini kolaylaştıracak modern tekniklerinden yararlanmaya ve eğitimi bir program çerçevesinde her yaş için ayrı ders kitapları kullanarak yapmaya çalışmıştır. Ayrıca Cedidçiler, oldukça kısıtlı eğitim olanaklarına sahip kız çocukları⁹ için de ayrı ilkokullar açmışlardır. (Devlet, 1985: 36-38) Açıkça eğitim alanında belli bir modernleşme hedefiyle kurulmuş olduğu görülen Usul-u Cedid okullarının medrese eğitiminden bir diğer önemli farkı da fen dersleri başta olmak seküler bilgileri içeren bir müfredata sahip olmasıdır.

Cedidçiler, muhafazakar kesimin büyük tepkisini çekmiş ve Usul-u Kadimcilerle (eski metot taraftarları) aralarında 1900'lerin başlarında iyice şiddetlenen bir çekişme 1917'e kadar devam etmiş olsa da (Devlet, 1985: 123-124) fikirleri medreselerde de etkili olmuştur. Zeki Velidi de önde gelen Cedidçilerden Şehabeddin Mercani'nin öğrencisi olan dayısı sayesinde eğitim hayatının başından itibaren bu fikirlerin etkisi altında kalmıştır. Hatta etkilenmenin ötesinde Cedidçiliği medrese hocalığı sırasında uygulamaya da geçirmişe benzetilmektedir. Örneğin 4 ay gibi kısa süreli ve oldukça sade bir eğitimin verildiği babasının medresesinde

⁸ İsmail Gaspıralı (1851-1914): Kırmılı eğitimci, gazeteci ve siyaset adamı. Moskova'daki Rus okullarında eğitim gören Gaspıralı, 1875-1881 yılları arasında Kırım'daki Bahçesaray'da ilkokul öğretmenliği ve belediye başkanlığı yapmış, 1883'te 1913 yılına kadar yayınına devam eden *Tercüman* adlı ünlü gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Burada Rusya'daki Müslüman-Türk nüfus için geniş çaplı bir kültürel reform ihtiyacını dile getiren Gaspıralı 1884'te Bahçesaray'da kurduğu okulla eğitim alanında düşüncelerini hayata geçirmiştir. Gerek kısa sürede benzerlerinin açıldığı bu okul gerekse yazıları sayesinde Gaspıralı yaşadığı dönemde en etkili siyasi figürlerinden biri olmuştur. (Devlet, 1998: 46)

⁹ Nadir Devlet (1985: 35-36) bu dönemde kız çocuklarına medreselerde yalnızca okuma öğretildiğini, yazı öğretiminin ise yasak olduğunu aktarmaktadır. Cedidçiler bu durumu şiddetle eleştirerek kız çocuklarına yazı eğitimi verilmesiyle de ilgilenmişlerdir.

çalıştığı süre boyunca birçok yenilik yapmış, derslerin işleyiş tarzını değiştirmiştir. (Baykara, 1989: 3-4)

Ancak Togan'ın Ceditçi fikirlerle tanışıklığını yalnızca dayısına da bağlamamak gerekir. Baykara'nın (1989: 2) aktardığına göre babası da Gaspıralı'nın ünlü *Tercüman* gazetesinin okurudur. 19. yy'ın sonu-20. yy'ın başında Rusya'daki Türk topluluklarında yaşanan kültürel uyanış bakımından oldukça önemli olan *Tercüman*¹⁰, Müslüman-Türk dünyasıyla ilgili her konunun işlendiği bir gazeteydi ve etkisi Rusya'nın da ötesine taşıyordu. 1883'te bir bölümü Türkçe bir bölümü de Rusça olarak yayınlanmaya başlayan gazetenin öncelikli hedefi ortak bir Türk edebi dilinin yaratılmasıdır. Buradaki makalelerinde bu konuyla ilgili olarak Gaspıralı, Türkçe'nin yabancı kelimelerden temizlenmesi ve bu bağlamda Arapça ve Farsça ifadelerin kullanılmasından vazgeçilmesini savunmuştur. Ayrıca mahalli lehçeler yerine Osmanlı Türkçesine uyulmasını tavsiye etmiştir. (Devlet, 1985: 16-17)

Gaspıralı, kurduğu Usul-u Cedit okulu ve *Tercüman* yoluyla kendi modernist programını hayata geçirmeye çalışmıştır. Söz konusu program bütün Türklere ortak bir dil yoluyla ulaşacak milli bir basının faaliyete geçirilmesi ile milli okulların geliştirilmesi ve eğitimde reform yapılmasının ötesinde Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesi, Müslüman kadınların özgürlük elde etmesi ve bütün bunları sağlayacak milli aydınların yetiştirilmesi hedeflerini içeriyordu. (Devlet, 1985: 15-16)

Yetiştirdiği ortam sayesinde tanışmış olduğu bu fikirler, Togan'ın Rus egemenliği altında geri kalmış bulunan Türk toplulukların kültürü, tarihi ve dili (daha doğrusu dil birliği) ile ilgili

¹⁰ Bu konuyla ilgili olarak Togan, Gaspıralı'nın "gazete[sinin] Rus imparatorluğundaki Müslüman toplumun gayelerinin ve düşüncelerinin tercümanı oldu[ğunu,] Kazan, Kafkasya, Türkistan ve Sibiry'a'da yaşayan bütün Türkler[in], *Tercüman*'ı onların millî ideallerini genişçe yayan bir gazete olarak kabul" ettiklerini ifade etmektedir. (Togan, 1965c: 979-981)

alışmalara yönelişinde ve Türkçü görüşlerinde oldukça etkili olmuştur. Ancak Togan'ın gerek politik kişiliğini gerekse tarihçiliğini şekillendiren tek kaynak bu değildir.

Togan Kasımiye medresesinde Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı dersleri verdiği sırada, aldığı özel dersler sayesinde Aşmarin ve özellikle bu dönemde düşüncelerinden çok etkilendiği N. F. Katanov¹¹ gibi Rus Mşteşrikleriyle de (orientalist, şarkiyatçı) tanışma fırsatını bulmuştur. (Baykara, 1989: 4-6; Soysal, 2002b: 488) Ayrıca yine Rus ğretmenleri aracılığıyla sosyalist Plehanov'un eserlerini okumaya başlamıştır.

Hatıralar'da Togan bu dönemde Plehanov'dan oldukça etkilendiğini ancak o zamanlarda bile materyalizmi yalnızca tarihin incelenmesi için faydalı ve daha çok Batılı sanayileşmiş toplumlar için uygun ama Doğuya uygulanması zor bir yaklaşım olarak gördüğünü belirtmektedir. Ona göre Plehanov'un eserleri, tarihin iktisadi boyutuna önem vererek incelenmesi gerektiğini göstermesi bakımından değerlidir. Bununla beraber Plehanov'un Doğuyu (yahut Müslüman-Türkleri) yeterli derecede incelememiş olduğunu öne sürmektedir. Bu nedenle Togan oryantalistlerin çalışmalarına yönelmiştir. Ancak bunların da çoğunun anlamsız ve yanlış iddialar ortaya attığını düşünmektedir. İktisadi boyutu göz ardı etmemeleri nedeniyle yalnızca liberal eğilimli Prof. W. Barthold gibilerinden etkilendiğini ifade etmektedir. (Togan, 1999:78-79) Ancak Togan bu dönemde sadece Rus mşteşriklerinin değil

¹¹ Togan, *Hatıralar* adlı eserinde Aşmarin ile Katanov'un Hıristiyanlığa geçmiş ve Ruslaşmiş köken itibariyle Türkler olduklarını yazmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Togan, eserinde Katanov'la aralarında geçen bir konuşmadan da söz etmektedir. Togan'ın aktardığına göre Katanov kendisine uyanılarda bulunmuştur: "Doğu Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna şimdiye kadar üç kişi, Dorji Banzarov, okan Velihanov ve ben (Katanov) intisap etmiştik, biz hepimiz Rus kültürüne bütün varlığımızla kendimizi verdik, ben şamanilikten ayrılıp Hıristiyan oldum, onlara hizmet ediyorum. (...) şimdi sen dördüncü oluyorsun, bu muhitten kendini koru. Benim muhitim İslamiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi, bizim varlığımız kalmadı, Rus muhitine de yabancı kaldık, sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetini müdrik olmalısın." (Togan, 1999:108)

ünlü Macar Türkolog Armenius Vambery'nin¹² çalışmalarının da etkisi altında kalmıştır. (Togan, 1999: 135)

Togan 1912'de çok daha geniş çevrelerce tanınmasını sağlayan *Türk ve Tatar Tarihi* adlı eserini yayınladı. Söz konusu eser, Togan'ın çeşitli Türk topluluklarındaki aydınlar arasındaki ününü artırmış olmasının yanı sıra Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Katanov, Aşmarin ve bir diğer önemli Rus şarkiyatçısı olan Barthold başta olmak üzere birçok kişinin övgüsünü elde ederek Rus bilim çevrelerinde de beğeniyle karşılandı. Bu sayede Kazan Üniversitesi'nin Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne üye seçildi. Bu cemiyet 1913'te Togan'ı bilimsel araştırmalarda bulunması için (Türkistan'da yer alan) Fergana'ya göndermiştir. 1914'teyse bu sefer merkezi Petersburg'da olan Rusya Bilimler Akademisi ile Uluslararası Orta Asya ve Uzakdoğu Tetkiki Cemiyeti tarafından Buhara Hanlığı'na gönderildi. (Togan, 1999:107-109; Baykara, 1989: 6)

Fergana gezisi bilimsel niteliğinin yanında Togan'ın siyasi sayılabilecek ilk faaliyetine de vesile oldu. Burada Müslümanların teşkilatlandırılması konusunda Sosyal-Devrimci¹³ Vadim Çaykin ile yaptığı görüşmeler sonucunda *Türkistan Sesi* adında hem Rusça hem de Türkçe yayınlanacak bir gazete çıkarılması kararlaştırıldı. Başka kişilerin de katılımıyla yayınlanmaya başlayan gazetenin hem Çaykin tarafından çıkarılan Andican'daki Rusça hem de Taşkent'teki Türkçe¹⁴ versiyonunda Togan takma isimlerle makaleler yayınlamıştır. Programı Togan tarafından belirlenmiş olan bu gazetenin üç hedefi vardı: Rus egemenliği

¹² Vambery, 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde kurulan dünyanın ilk Türkoloji kürsüsünün başkanlığını yapmıştır. Türk tarihi ve dili hakkındaki çalışmaları Türk ulusçuluğunun gelişmesi sırasında Osmanlı aydınları üzerinde çok etkili olmuştur. (Önen, 2002b: 406; Özdoğan, 2002: 394)

¹³ Sosyalist Devrimci Parti (SR): 1901'in sonu 1902'in başlarında kurulan parti, sosyalizme köy komünleri yoluyla ulaşılmasını öngören ve Rus Narodnizminden de izler taşıyan siyasi bir programa sahiptir. Partinin silahlı kanadı, Çarlık rejiminin ileri gelenlerin öldürüldüğü terörist eylemlere sıklıkla başvurmuştur. (Devlet, 1985: 68-74)

¹⁴ Togan, Taşkent'teki versiyonun Türkçe yayınlandığını söylemekle birlikte *Hatıralar*'dan esasen Özbekçe olduğu anlaşılmaktadır. (Togan, 1999: 136) Ancak Togan Özbekçe'yi de Türk dilinin bir parçası (bir lehçesi) olarak gördüğünden bu şekilde ifade etmektedir.

altındaki topraklarda yerli ahalinin Ruslarla hukuk ve ödediği vergiler bakımından eşit sayılması; göçebe Müslümanlar yerleştirilene ve köylerle şehirlere toprak verilene kadar Rus göçmenlerin gelişinin engellenmesi; çağdaş eğitimin yayılması¹⁵ (Togan, 1999: 136).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Togan, Barthold'un önlemek için sarf ettiği yoğun çabaya rağmen askere alındı. Ancak on beş gün sonra yine Barthold'un teşvikiyle daha önceden sınavına girip kazandığı "Gayri Rus Mekteplerinde Rusça Muallimliği"ne askeri muafiyet tanıyan bir kanunun çıkması sayesinde askerlikten kurtularak, Ufa'ya tayin edildi.(Togan, 1999: 133-134; Baykara, 1989: 7-8)

Savaş sırasında Togan, aktif politik hayata da adım atmıştır. O sırada 1905 Devrimi sonrasında açılmış olan Duma'da Müslüman-Türklerin altı (Kazanlıların beş, Azerbaycan'ın bir) üyesi bulunuyordu. Bu üyelerin halkla ilişkilerini yürütmek için bir büronun kurulması kararlaştırılmıştı. 1915 sonlarında Togan Müslüman milletvekillerine yardımcı olmak için Ufa temsilcisi olarak seçilerek Petersburg'a gitti. (Baykara, 1989:8; Soysal, 2002b: 490) Müslüman Fraksiyonu adıyla anılan bu oluşumda Mustafa Çokayoğlu¹⁶ ile yakın işbirliği içinde çalıştığı bu dönemde başta Kerenski olmak üzere Sosyal-Devrimcilerle iyi ilişkilere sahipti. (Togan, 1999:140- 141)

¹⁵ Görüldüğü üzere gazetenin programı sosyalist olmaktan ziyade milliyetçi bir mahiyettedir. Ancak *Hatıralar*'ın Togan'daki anti-komünist yaklaşımın kökleşmiş olduğu oldukça geç bir tarihte (1969) kaleme alındığı düşünülürse Rusya'da bulunduğu dönemdeki fikir ve faaliyetlerindeki sosyalist etkinin kitapta (bilinçli/bilinçsiz) belli ölçüde göz ardı edilmiş olabileceği de uzak bir ihtimal gibi durmamaktadır.

¹⁶ Mustafa Çokayoğlu (1890-1941): Kazak siyasetçi. Petersburg'ta hukuk eğitimi aldığı sırada 1916'da Müslüman İttifakı Bürosu'nda çalışmaya başlamıştır. Rusya Birinci Müslüman Kongresi'nden hemen önce toplanan Umumi Kazak Kongresi'ne Türkistan temsilcisi olarak katılmıştır. Aralık 1917'de Hokant'ta ilan edilen Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin kurucuları arasında yer alan Çokayoğlu ayrıca Kazakların Alaş-Orda hükümetinde de yer almıştır. Her iki oluşumun da Kızıl Ordu tarafından tasfiye edilmesinin ardından Basmacıları desteklemiştir. (Özdoğan, 2006: 156; Soysal, 2002a: 488; Togan, 1999)

2.2.) İdil (Volga)-Ural ve Türkistan'ın Siyasi Yapısı

Türk kökenli topluluklarının Rus egemenliğine girmesi 16. yy'ın ortalarında (1552) başladı ve 19. yy'ın ortalarına kadar sürdü. Bu süreç yaşanırken Özdoğan'a (1993: 69-70) göre

“Ruslar hakimiyetlerini pekiştirmek için yöreden yöreye ve topluluklara göre değişen, örneğin tarım alanlarını kolonileştirme, Hristiyanlaştırma, asimilasyon, İslamiyeti ve Kazak kültürünü teşvik, siyasi korumacılık, ekonomik sömürü, eğitim reformu, reform yanlılarına karşı muhafazakarları destekleme gibi birbirinden farklı politikalara başvurdular.”

Bu çerçevede Volga yöresinde de uzun bir süre bir yandan bölgeye Rus göçmenler getirilirken diğer yandan Türk topluluklara yönelik sert bir Hristiyanlaştırma politikası yürütüldü. Ancak 18. yy'ın ortalarında II. Katerina döneminde bundan kısmen vazgeçildi ve Kazan Tatarlarına cami ve okul açma hakkı tanındı. 1782'de Orenburg'ta idare işlerinden sorumlu Rus şehir meclisinin yanında bir Tatar meclisi oluşturuldu. Aynı şehirde Müslümanlar için 1789 yılında bir de “Ruhani Meclis” kuruldu ve 1793'te bu meclise vakıf kurma ve mülk satın alma hakkı tanındı. 1784'te Tatar asilzadeleri olan “mirza”lara Rus benzerlerinin sahip olduğu haklar verildi. (Devlet, 1985: 4-6)

Bu dönemde Kazan Tatarları içinde hem Rusya ile Orta Asya arasındaki ticarete hem de göçebe ve yarı-göçebe toplulukların Müslümanlaştırılmasında önemli bir rol oynamaya başlayan bir Kazanlı tüccar zümresi ortaya çıkmıştı. II. Katerina'nın reformları bu gelişmeyle bağlantılıydı. Böylece Çarlık, Kazanlı tüccarlar kanalıyla Kazak-Kırgızlarla ticari ilişkilerini geliştirmeyi ve artık egemenliği altına girmiş olan bu topluluklarda sadık Tatar mollaları sayesinde İslam'ı yayarak Rus idaresini kuvvetlendirmeyi amaçlıyordu. Bu nedenle, İslam'ın

yayılmasının göçebeliliğin tamamen terk edilmesine yol açacağı umularak Kazakların¹⁷ da Ruhani Meclis’le birlikte oluşturulan müftülüğe bağlanması isteniyordu. Ancak Kazakların söz konusu politikaya karşı çıkması nedeniyle bu müftülük yalnızca Volga, Ural ve Sibirya’da etkin olabildi. (Devlet, 1985:5-6; Özdoğan, 1993: 70)

19. yy’da adım adım bir Tatar ticaret burjuvazisinin gelişmesi ve ancak 19.yy’ın ortalarında Rus hakimiyetine tam olarak girmiş olan Azerbaycan’daki yerli burjuvazinin varlığı, Türk topluluklarında yaşanan kültürel gelişimde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Kırım’ın göçler nedeniyle nüfusu azalmış olmasına rağmen, coğrafi olduğu kadar kültürel de bir yakınlığının bulunduğu İstanbul’da çok sayıda Kırımlı Tatar aydınının eğitim görmesi de Ceditçiliğin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Büyük Tatar tüccarlarının mali desteğiyle hızla yayılma imkanı elde eden (Devlet, 1985: 39) Ceditçilik, Avrupalı tarzda bir aydınlar zümresinin yetişmesini sağlamanın yanında Türkçülüğün ve yerel ulusçu hareketlerin doğuşuna da zemin hazırlamıştır.

Bununla birlikte 1905 Devrimi’ne gidilen süreçte Rusya Türk topluluklarının çarlığa karşı faaliyet yürüten herhangi bir güçlü siyasi örgütünün bulunmadığını hatta bir anlamda devrime hazırlıksız yakalandıklarını söylemek mümkündür. (Devlet, 1985: 76) Devrim yaklaşırken birtakım gizli siyasi partiler kurulmuş olmakla birlikte¹⁸ güçlü bir basının yokluğu nedeniyle her bölgede faaliyetler birbirinde kopuk bir şekilde yürütülmüş, etkili bir devrimci içerik kazanamamıştır.

¹⁷ Özdoğan’a göre 16. yy’dan sonra İslamiyet’e geçen göçebe Kazak ve Kırgız topluluklarda animist gelenekler varlığını korumuş ve ciddi bir dinsel kurumsallaşma da yaşanmamıştır. (Özdoğan, 1993: 70)

¹⁸ Nadir Devlet bunlara örnek olarak milliyetçi bir programı benimsemiş olan Hürriyet ile Sosyal Demokratların Müslüman grubunu temsil eden Bakü’deki Hümmet partilerini; bazı sosyalist fikirleri benimsemiş Kırım’daki “Genç Tatarlar”ı ve İdil-Ural’da Sosyal Demokratlarla birlikte faaliyet gösteren sol grupları saymaktadır. (Devlet, 1985: 76-79)

Devrim sonrasında 1917'e kadar Müslüman-Türk nüfus arasında etkili olabilen başlıca siyasi oluşum, 1906'da Abdürreşid İbrahim¹⁹, İsmail Gaspıralı ve Ali Mercan Topçubaşı'nın²⁰ girişimiyle kurulan ve bir tür Cedid liberalizmini temsil eden Müslüman İttifak hareketidir. "İttifak" devrimci bir yapıda değildi. Hareketin programında genel itibariyle Müslümanlar için kültürel muhtariyet ve Ruslarla eşit hakların sağlanması, temel hedefler olarak belirlemişti. (Özbek, 1997a: 16; Devlet, 1985: 120)

İttifakın programı Rus Anayasal Demokrat Partisi'nin (Kadet) görüşlerine yakındı. 1906'ın sonlarında İttifak bir siyasi parti halini almaya çalışırken Kadet de kendi programında Müslümanların kültürel ve ekonomik taleplerini içeren değişiklikler yapıyordu. Böylece Müslümanların desteğini elde etmek amaçlanıyordu. 1905 Devrimi sonrasında çok sayıda parti kurulmuş olmasına rağmen İttifak partileşmedi, bunun yerine Duma seçimlerinde Kadet'le işbirliği yaptı. (Devlet, 1985: 90-98, 105-111)

Nisan-Temmuz 1906'da faaliyet gösteren ve sonunda Çar tarafından dağıtılan ilk Duma'da 524 üyenin 36'si Müslüman-Türk kökenlidir. II. Duma'daysa (Şubat-Haziran 1907) bu sayı 39'dur. Bu üyeler genel olarak Müslüman İttifakı'nın görüşlerini benimsemişlerdi. İlkine göre daha sol eğilimli olan II. Duma'daki önemli gündem maddelerinden biri de toprak reformuydu. Müslüman-Türk üyeler, bu sayede daha önce Çarlık idaresi tarafından el konulmuş Türk kökenlilere ait toprakların geri verilmesi de mümkün olabileceği için toprak meselesine büyük önem atfediyorlardı. Ancak konuyla ilgili görüş ayrılığı vardı. O sırada

¹⁹ Abdürreşid İbrahim (1853-1944): Rusya Türklerine siyasi ve medeni hakların tanınması için ilk politik faaliyet yürütenlerdendir. Usul-u Cedid hareketi içinde yer almış, doğduğu yer olan Sibiry'a'nın Tara şehrine bu tür bir okul açmıştır. Bir süre Orenburg'daki Ruhani İdarede kadı olarak çalışmıştır. (Devlet, 1985: 76-77)

²⁰ Ali Merdan Topçubaşı (1862-1934): Müslüman İttifakı'nın kurucularındandır. Ayrıca Duma üyeliği de yapmıştır. 1919'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin delegesi olarak Paris Konferansı'na katılmıştır. (Devlet, 1985: 158)

sosyalist görüşlere yakın olan Ayaz İshaki'nin²¹ dışarıdan liderliğini yürüttüğü 6 üyeli “Müslüman Hizmet Dairesi” çiftlik sahiplerinin topraklarının köylülere dağıtılmasını savunurken, Ali Merdan Topçubaşı'nın lideri olduğu “Müslüman Fraksiyonu” Kadet'in görüşlerine katılarak “toprağın büyük çiftlik sahipleri eliyle, fakat uzun vade ile köylülere satılmasını destekliyordu.” Ancak her iki grup da Müslüman İttifakı'nın eğitim ve din alanlarında muhtariyet talep eden programını benimsiyordu. (Devlet, 1985: 114-116)

Yine Çar tarafından fazla radikal bulunarak dağıtılan II. Duma'nın ardından seçim kanununda yapılan değişiklikler nedeniyle III. Duma'ya (1907-1912) yalnızca on Müslüman-Türk üye seçilebilmiştir. Büyük çoğunluğunu sağcılar oluşturduğu III. Duma'da bu üyeler, işbirliği yaptıkları Kadet'in üye sayısının da az olması nedeniyle önemli bir etkinlik gösteremediler. 1914-1917 arasında çalışan IV. Duma'da ise bu sayı altıya indi. (Devlet, 1985: 115-118) Savaş dönemi olduğu için özellikle Osmanlı İmparatorluğunun taraf olmasının ardından Duma'daki Müslüman-Türk üyeler hükümetin tepkisini çekmemek amacıyla tamamen Rus politikalarını destekleyen bir tutum takındılar. Ancak bu, daha önceki Duma'larda az çok var olduğu söylenebilecek politik etkilerinin neredeyse tamamen ortadan kalkmasına neden oldu.

1905-1917 yılları arasında her ne kadar siyasal faaliyetlerde önemli bir artış yaşanmış olsa da 1917'e gelindiğinde Rusya Türkleri gerek program gerekse örgütlenme bakımından yeterince gelişmiş bir durumda değillerdi. Bunun yanı sıra Türk toplulukları arasındaki coğrafi uzaklık, siyasi/kültürel talepleri hayata geçirecek yeterli kadroların yokluğu ve 1905'ten sonra yaşanan kısmi özgürleşmeye rağmen esasen Çarlık idaresinin baskıcı tutumunun varlığını sürdürmesi nedeniyle kapsamlı ve bütünlüklü bir programa dayanan faaliyetler yürütülemedi. Bu yüzden

²¹ Ayaz İshaki [İdilli] (1878-1954): Tatar kökenli politikacı ve yazar. 1905'te Rus Çarlığını devirmek taraftarı sol milliyetçi olarak tanımlanabilecek “Tanğıcılar” adında gizli bir örgüt kurmuştur. Bolşeviklerin iktidara gelmesinin ardından Rusya'yı terk ederek İdil-Ural'la ilgili politik faaliyetlerine yurt dışında devam etmiştir. (Devlet, 1985: 169)

ortaya atılan talepler ve bunlar hakkında yaşanan tartışmalar genel itibariyle Müslümanların dini eğitimi meselesini çoğunlukla aşamamıştır.

Ancak 1917 Şubat Devrimi ve sonrasında 20 Mart'ta (2 Nisan) bütün vatandaşların eşit olduğunun ilan edilmesi, Türk toplulukların siyasi faaliyetlerin gelişmesine ve artmasına yol açmıştır. Şubat ve Ekim Devrimleri ile birlikte Müslüman İttifakının, Kadet'in liberal programı ile uyuşan kültürel talepleri yeterli görülmemeye başlamıştır. Esasen bu gelişme, 1917 Devrimi'nin bir anlamda Rus liberalizmini bir çözüm olmaktan çıkarmasıyla bağlantılıdır. Rus siyasal hayatında daha radikal görüşlerin ağırlık kazanmaya başlaması, Müslüman-Türkleri de etkilemiştir. Böylece Müslüman-Türkler arasında yeni ayrımlar ortaya çıkmış, öncekinden daha radikal ve seküler yeni siyasi programlar gündeme gelmiştir. (Devlet, 1985: 267; Özbek, 1997a: 16)

Bu dönemde Türkler arasındaki Rusya'nın idari yapısı ile ilgili farklı görüşleri temelde iki ana kümede toplamak mümkündür. Bunlardan "topraksız muhtariyet" ya da "ünitarizm" diye adlandırılan birincisi, Rusya'nın siyasi birliği içinde Müslüman-Türklerin, kültürel özerkliğe sahip olarak yaşamlarına devam etmesi gerektiği fikrine dayanıyordu ve daha çok Kazanlı Tatar aydınlar tarafından dile getiriliyordu. Buna karşı Azeri, Kazak, Başkurt gibi toplulukların aydınlarının önemli bir bölümünün benimsediği "topraklı muhtariyet" veya "federalizm" olarak ifade edilen ikinci görüş ise federatif bir Rusya içinde Türklerin muhtar bir idareye sahip olması gerektiğini savunuyordu. İki ana görüşü savunanlar arasındaki ayrım, Mayıs 1917'de toplanan Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'nde iyice belirginleşti.

Kongre ılımlı bir siyasal programa sahip ünitarist Kazanlı liberal Cedid aydınların girişimi sonucu, IV. Duma'daki Müslüman Fraksiyonu ile ona bağlı büronun üyelerinin 15-17 Mart

1917’de Petrograd’ta yaptıkları toplantıda aldıkları karar üzerine toplanmıştı. (Özbek, 1997: 17; Devlet, 1985: 269-270) Kongrenin hazırlıklarını yürütmek için başkanlığını Kuzey Kafkasyalı sosyalist eğilimli Ahmed Salihov’un (Salihef) yürüttüğü bir geçici büro kurulmuştu.

Kongreye kültür derneklerinden, kooperatiflere, öğrenci derneklerinden Müslüman askerlerce oluşturulmuş şuralara (sovyet) ve kadın örgütlerine kadar birbirinden farklı çok sayıda kuruluşun temsilcisi katılmıştır. Ayrıca kongre beklenenden çok daha yüksek bir katılımı düzenlenmiştir. (Devlet, 1985: 270-272) Esasen kongrenin önemini ortaya koyan asıl özelliği de katılımcıların ve ele alınan konuların çeşitliliğidir.²² Bu bakımdan kongredeki tartışmalar, Rusya Türklerinin devrimin hemen sonrasındaki siyasi durumlarını ve devrim sonrası Rusya ile ilgili farklı beklentilerini gözler önüne sermektedir.

Müslüman İttifakı’nın gücünü yitirmeye başladığı, Kadet’in gözden düştüğü²³ bu dönemde Türk toplulukları içinde radikal sol gruplar ortaya çıkmaya başlamıştı. Özellikle Menşeviklerin görüşlerini benimseyenler artıyordu. Ayrıca Sosyal-Devrimcilerin ortak köy mülkiyetine dayanan geleneksel Rus hayat tarzının sosyalizme uygun olduğunu öne süren ve çiftliklerin köylülere dağıtılmasını talep eden siyasi programı da ilgi uyandırıyor. Bu gelişmenin etkisiyle işçi meselesi, toprak meselesi gibi konular kongrenin gündeminde yer bulabilmiştir. Müslümanların dinsel hakları ve eğitim sorunları, önemini korumakla birlikte 1917 öncesinden farklı olarak tartışmaları belirleyen temel mesele olmaktan çıkmıştır.

²² Kongre sırasında kurulan komisyonlar, ele alınan konuların genişliğini göstermektedir: 1. Rusya’nın gelecekteki idare şekli komisyonu; 2. İşçiler komisyonu; 3. Toprak-su komisyonu; 4. Kadın-kız komisyonu; 5. Kurucu meclise seçim için hazırlık komisyonu; 6. Savaş ve askeri teşkilat komisyonu; 7. Dini ve medeni işler komisyonu; 8. Maarif komisyonu; 9. Mahalli İdareler komisyonu

²³ Kongre sırasında Kadet vekili Dalgarokef’in konuşmasının tepkiyle karşılanması ve protesto edilmesi de (RBMK, 1988: 234-239) siyasi havanın Kadet’in politikalarından daha radikal bir yöne kaymış olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Kadet’ten duyulan rahatsızlığın diğer bir nedeninin de 1. Dünya Savaşı sırasında İstanbul’un ele geçirileceğine dair yaptığı propagandalar olduğu söylenebilir.

Siyasal perspektifteki bu genişlemeye bağılı olarak, Rusya Müslümanlarının (ve doğaı olarak Rusya'nın) idaresinin nasıl olması gerektiğı meselesi de kongrenin üçüncü günü olan 3 Mayısıta gündeme geldi. Aynı gün bu konuyla ilgili bir komisyon kuruldu. Komisyonunda esasen daha önce hazırlanmış iki farklı görüşteki rapor etrafında tartışmalar yaşandı. Bunlardan biri Ahmet Salihov tarafından hazırlanmıştı ve ünitarist görüşü temsil ediyordu. Diğer i ise federalizm tezini savunan Mehmed Emin Resulzade'ye²⁴ aitti.

Raporunun önergesinde Salihov, federasyonun kabul edilmesi halinde köylülerin ilgilendikleri temel konu olan toprak meselesinin çözölmesinin güçleşeceğini öne sürmektedir. Ayrıca işçiler açısından bakıldığında federasyon içindeki her ülke sosyal konularda kendi kanunlarına sahip olacağı için özellikle kötü koşullarda yaşayan doğu muhtariyetlerindeki işçilerin sorunlarının ilgili yerli devlet bir çözüm getirene kadar halledilemeyeceğini dile getirmektedir. Benzer şekilde Türkistan'da ve Kafkasya'da kadınların statüsü daha düşük olduğu için buralarda kadın sorununun çözölmesi de mümkün olmayacaktır. Federalizmin olumsuz sonuçlarından biri de dini müesseselerin ayrılmasına yol açacak olması ve bu nedenle Sünnilerle Şiiilerin birleşme imkanlarını ortadan kaldırmasıdır. Bunun dışında toprağı dayalı federasyon "ticari muamelelerin birliğini ve serbestliğini" ortadan kaldıracığı için İdil'deki Müslüman ticaret ve sanayi erbabını da olumsuz etkileyecektir. (RBMK, 1988: 230-232)

Salihov'a göre toprak federasyonu Müslümanları siyasi olarak parçalayarak Türk kabilelerinin birbirlerine yabancılaşmasına, hatta düşman olmasına yol açacağı, ayrıca Rus vilayetlerinde

²⁴ Mehmed Emin Resulzade (1884-1955): Azeri politikacı ve yazar. 1917'de Musavat Partisi'nin başına getirildi. 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı oldu. 1920'de Bolşeviklerin ülkede denetimi ele geçirmesinin ardından İstanbul'a gitti. Türkiye'de *Odlu Yurt*, *Yeni Kafkasya* ve *Azeri Türk* dergilerini çıkardı. Ancak faaliyetletirinin SSCB'nin tepkisini çekmesi üzerine 1931'de Batı Avrupa'ya göç etti. Berlin'de *Kurtuluş* dergisini çıkardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın da teşvikiyle bu ülkede, Kafkasyalıları Sovyet hükümetine karşı ayaklandırmak için çalıştı. (Özdoğan, 2006: 156, 205)

kalan Müslümanların da Ruslaşmasına neden olacağı için milli sorunları da çözmeyecektir. Böylece Müslüman milletlerin Avrupalı burjuvaların ellerinden kurtulması da güçleşecektir. Bu nedenle Salihov, Rusya'nın milli-medeni muhtariyete dayalı parlamenter halk cumhuriyeti olmasını, Kafkasya, Türkistan, Sibiry gibi uzak vilayetlere ise geniş bir idare-i mahalliye verilmesini önermiştir. (RBMK, 1988: 232-233)

Salihov'un önergesine kıyasla oldukça kısa olan Resulzade'nin önergesinde ise Rusya'nın toprak esasına göre kurulacak bir halk cumhuriyeti olmasının ve bir yörede çoğunluk halinde bulunmayan milletlere ise milli-medeni muhtariyet tanınmasının Müslümanlar için en iyi çözüm olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bütün Rusya Müslümanlarının medeni ve ruhani işlerini idare edecek merkezi bir kurumun oluşturulması öngörülmüştür. (RBMK, 1988: 233-234)

Resulzade'nin önergesi 132 oyla komisyonda kabul edilmiş olsa da kongreye her iki önerge de sunulmuştur. (RBMK, 1988: 234) Bunun üzerine 7 Mayıs'ta tekrar başlayan tartışmalar sonraki günler de devam etmiştir.

Kongredeki tartışmalarda ünitaristler federasyonun Müslümanları böleceğini, böylece Müslümanlar arasındaki birliğin ortadan kalkacağını ve güçlerin dağılmasının da mevcut sorunların halledilme imkanını ortadan kaldıracaklarını dile getirdiler. Bu bağlamda federasyon kurulursa hakimiyeti elinde bulunduran zengin toprak sahiplerinin konumlarını koruyacaklarını, bu nedenle köylülerin amaçladığı şekilde toprak düzeninde köklü bir değişikliğin yapılamayacağını ileri sürmüşlerdir. (RBMK, 1988: 242-245, 275-276)

Türk topluluklarının çoğunluk olduğu yerlerde muhtariyete sahip olması gerektiğini ifade eden federalistler ise ancak bu şekilde söz konusu toplulukların kendi dillerini ve kültürlerini koruyup, geliştirebileceklerini ifade etmişlerdir. Federalistlere göre federasyon olmadığı takdirde Türkistan gibi bölgelere Rusların gelip yerleşmesi önlenemeyecektir. Federalistler, Salihov'un raporunda dile getirilen federasyon olması durumunda kadın, işçi ve toprak sorunlarının çözülemeyeceği iddiasına da karşı çıktılar. Ayrıca kimi federalistler Salihov'u Müslümanları tek bir millet haline getirmeye çalışmakla itham etti. Oysa onlara göre bu tür bir hedefin hayata geçirilmesi mümkün değildi. Federalistler, buradan hareketle Salihov'un üstü kapalı bir şekilde Panislamist fikirler ortaya attığını da öne sürmüşlerdir. Ancak herhangi bir "pan" hareketin Rusya'da hakim olmasının, her iki tarafça da arzu edildiği söylenen halkçılıkla bağdaşmadığını, çünkü halkçılığın bir milletin diğerleri üzerindeki hakimiyetini kabul etmediğini belirtmişlerdir. Federalistler, federasyonlarda idarenin zenginlerin elinde kalacağı iddiasına karşı olarak da bunun kesinlikle böyle olacağının ileri sürülemeyeceğini dile getirdiler. (RBMK, 1988: 239-247, 276-279)

Tartışmalar esnasında söz alan Ahmed Salihov, Müslüman-Türk nüfusun Kuzey Kafkasya, Orta Asya bozkırları ve Türkistan'da önemli bir çoğunluk oluşturduğunu ancak genel itibariyle ülke içinde dağınık olarak yaşadığını ve çoğu yörede azınlık durumunda olduğunu ifade ederek yalnızca sınır bölgelerinde bağımsız hanlıklar kurulabileceğini ileri sürmüştür. Ancak Müslümanların ezici çoğunluğu oluşturduğu yerlerde bile bağımsız devletlerin kurulmasını, bunu gerçekleştirecek yeterli kadroların bulunmaması nedeniyle gerçekçi bir hedef olarak görmemektedir. (RBMK, 1988: 141; Devlet, 1985: 274-275)

Salihov'a göre federasyon fikri de Müslümanların kabilelere ayrılmasına neden olacağı için doğru değildir. En uygun çözüm Rusya'nın ademi merkeziyete dayanan parlamenter bir halk

cumhuriyeti olması, Müslümanların ise bu yapı içinde anayasa ile garanti altına alınmış milli-medeni muhtariyete sahip olarak yer almalarıdır. Ayrıca Salihov, geniş haklara sahip dört mahalli idare (Kafkasya, Türkistan, Sibirya ve Kazakistan'ı içine alan Bozkır vilayeti) meydana getirilmesini önermektedir. (Devlet, 1985: 274-275)

Salihov'a göre kurulmakta olan yeni ve demokratik Rusya, eğer Müslümanlar örgütlenip Rusya hükümetine tesir edebilirse “yalnız Rusya Müslümanlarına [değil] bütün İslam alemine tamahsız bir dost olabilecektir. (...) Çünkü hür demokrat esaslara dayanarak kurulacak Rusya hürriyet şiarlarını bizzat bütün dünyaya yaymaya çaba gösterecektir.” (RBMK, 1988: 136)

Buna karşı Mehmed Emin Resulzade farklı milletlerin varolduğu devletlerin ancak muhtariyetlere bölünerek ve bütün milletlerle bireylere özgürlük tanıyarak varlığını sürdürebileceğini savunmuştur. Ona göre devletlerin tarihsel gelişimi de bunu kanıtlamaktadır. Artık büyük devletlerdeki “her çeşit mahalli ve milli ihtiyaçların”, tek bir merkezden sağlanamayacağı anlaşılmıştır. Resulzade, Rusya'nın bir halk cumhuriyeti olması gerektiğini ancak oldukça geniş bir araziye yayılmış bu devletin tek bir merkezden yönetilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Buradan hareketle milli-mahalli prensiplere dayanan muhtariyetlerden oluşmuş bir federasyon önermektedir. (RBMK, 1988: 161-164)

Resulzade, çeşitli Türk toplulukları arasında dil, edebiyat, adetler bakımından farklar bulunduğuna dikkat çekerek bunları zorla ortadan kaldırmanın gereksiz ve yanlış bir iş olacağını ifade etmektedir. Türk kavimleri arasındaki dil birliğinin de doğal bir şekilde belli bir gelişimin ve evrimin sonucunda olması gerektiğini düşünmektedir. Resulzade, bu amaçla ilk eğitimin ve halk için yazılan edebiyatın yerel dillerde olmasını, ortaokullarda umumi ortak

bir Türkçe'nin ders olarak okutulmasını, yüksekokullardaysa bütün eğitimin umumi Türkçe'yle yapılmasını önermektedir. Ona göre ancak bu şekilde bir dil birliği sağlanabilecektir. (RBMK, 1988: 164-167)

Rusya'nın "birleşik halk cumhuriyetleri" olması gerektiğine inanan Resulzade'ye göre Türk kavimleri içişlerinde serbest, ayrı milli-mahalli muhtariyetlere sahip olmalıdır. Bununla birlikte bu muhtariyetler "Rusya Türklerinin genel ve ortak milli ve medeni işlerini görmek için bir Milli Şura" meydana getirmelidir. Belli bir yurttan yoksun kavimler de burada yer almalıdır. Milli şuranın yanında "bütün Müslüman milletlere mahsus olmak üzere, dini-medeni ihtiyaçlara bakmak için bir de dini şura kurmak" gereklidir. (RBMK, 1988: 166-167,169)

Söz konusu tartışmaya kongrede federalistler arasında yer alan Togan da katılmıştır. Konuyla ilgili yaptığı 6 Mayıs'taki konuşmasında öncelikle Rusya Müslümanlarının "kan, soy, dil" ve "sosyal hallerini"n incelenmesi gerektiğini dile getirerek, Müslümanları Türk olanlar/olmayanlar, Türkleri de etnografya açısından doğu, merkezi ve güney olarak ayırmıştır. Buna göre Doğu Türklerinin çoğunluğu şamandır; dilleri merkezi Türklerinkinden önemli farklar gösterir ve genel itibarıyla Buda medeniyetinin tesiri altındadır. Merkezdeki Türkler, çoğunlukla Müslümandır. (Ancak "biraz Şamanlık katılmış Müslüman") Bunların dilleri ve gelenekleri büyük oranda ortaktır. Togan bu grup içinde Özbek, Kazak, Kırgız, Kırım Tatarları, Başkurtlar vb'ni saymaktadır. Aslen Oğuz kabileleri olan Güney Türkleri ise din, dil, örf, adet ve tarih bakımından Osmanlı Türkleriyle birlik halindedir. Ayrıca Azerbaycan Tatarları ile Hazar Denizi civarındaki ve Stavropol vilayetindeki Türkmenlerin mensubu olduğu bu grup, Orta Türklerin milli kahraman saydıkları Cengiz Han ve Timur'la

savaşmışlardır. Togan’a göre bunların dilleri Orta ve Doğu Türklerinden ayrıdır, adetleri ise İran etkisi altındadır. (RBMK, 1988:203-205)

Togan, Rusya’daki Müslümanların idaresi ile eğitim ve din kurumlarının sözünü ettiği etnografik ayrımlara göre düzenlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre her üç Türk grubu da kendilerine özgü “tabii ve tarihi yollarında” yürümektedirler. Dolayısıyla Güney ve Doğu Türklerinin Orta Türklere katılması beklenmemelidir. (RBMK, 1988: 206) Esasen Togan, Rusya Müslümanlarına ilişkin bütün konuların (sadece eğitim ve din işlerinin değil örneğin askerlik ve toprak meselelerinin de) etnografik esaslara göre toplulukların doğal sınırları ve özellikleri dikkate alınarak çözülmeye çalışılması gerektiğini düşünmektedir. Bunun aksi hayalcilik olacaktır. Togan’a göre bütün Rusya Müslümanları için geçerli olacak ortak bir müessese ise ancak din işlerinde mümkündür.

Dil meselesinde Resulzade’yle benzer fikirleri dile getiren Togan, ortak dilin zorla olamayacağını “tabii yolu ile tedricen veya bir ihtilal ile (mesela bunların hepsine şamil olan bir diktatör milli şairin eserleri) yolu ile” hayata geçirilebileceğini düşünmektedir. “Bu [ise], Orta Türklerin medeni ve milli işlerde birleşmesi ile mümkün” olacaktır. (RBMK, 1988: 206)

Azınlıklar meselesine de değinen Togan, Türklerin azınlık olduğu yerler ile çoğunluk olduğu yerlerde azınlık durumundaki Türk olmayan unsurların statülerini ele almıştır:

“İç Rusya’da azınlık teşkil eden yerlerde elbette milli ve mahalli muhtariyet olamaz. Bunların kendilerine en yakın kardeş muhtariyetlere katılmaları gerekecektir. Milli muhtariyet alan Türklerin memleketlerinde yaşayan ve fakat Türk olmayan Müslümanların tam haklarını sağlamak gerekecektir. Bundan sonra bize, Tacik’in, Asetin’in, Kürtlerin, Çerkeslerin ve Müslüman olan Çermişlerin Türkleşmeleri icab etmez.

Bu halklar kendi dillerini, tarih ve edebiyatlarını okusunlar, örf ve âdetlerini gütsünler, terbiye edilsinler. Bunların Türkleşmesi Türklüğümüzün kanına ikinci bir kanın katılmasını, Türk diline, örf ve âdetlerine yabancı dil, örf ve âdet unsurlarının girmelerine mucip olacaktır. Milliyeti çeşitlendiren yabancı unsurlar bu milliyet içinde güvensiz unsurlar olmaktadır” (RBMK, 1988: 207)

Federalistlerin söz konusu görüşlerine karşı ünitaristlerin kongredeki önemli temsilcilerinden Ayaz İshaki (İshakef) yaptığı konuşmada İç Rusya’da Müslümanlar çoğunluğu teşkil etmediğinden burada federe bir devletin kurulamayacağını, bu nedenle federalizm benimsenirse İdil ve Sibirya’daki Türk-Tatarların toprak muhtariyetine sahip başka milletlere katılmak durumunda kalacağını ve bunun da bu milletin parçalanarak dağılmasına yol açacağını dile getirmiştir. Bu anlamda federalistlerin Türk topluluklarının çoğunluk olduğu yerlerde toprak, azınlık olduğu yerlerde medeni muhtariyetinin olması tezinin uygulanabilirliğinin olmadığını düşünmektedir. Ona göre federasyonun kabulü azınlık durumunda olan Türklerin sonu olacaktır. (RBMK, 1988: 280-283)

Ayrıca Ayaz İshaki, Türkistan’da ve Kazakistan’da federe devleti idare edecek yeterli kadroların da bulunmadığını ileri sürmektedir. Federasyon fikrinin sorunlu yanlarından biri de kimlere muhtariyet verileceği meselesidir. Eğer her kavime muhtariyet verilecekse İshaki’ye göre Kafkasya’da 48, Türkistan’da 10 devlet kurulması gerekecektir. Oysa bu kadar küçük devletlerde imkanlar da ona göre kısıtlı olacağı için istenen medeni gelişmeyi sağlamak mümkün değildir.²⁵ (RBMK, 1988: 283-284)

²⁵ Federalistler söz konusu iddiaya karşı olarak en ileri giden idarelerin küçük memleketlerde kurulabildiğini savunmuşlardır. Federalist görüşlü Abdullah Süleymani buna örnek olarak İsviçre’yi göstermiştir. (RBMK, 1988: 241)

Kongrede kimi zaman sert tartışmalara yol açan bu meselede iki görüşü uzlaştıracak bir sonuca ulaşamadı. Sonunda federalistler kongreye hakim olmayı başardılar ve kendi görüşlerini içeren Resulzade'nin Rusya'nın federasyon olması, topraklı muhtariyete sahip olamayacak topluluklara ise milli-medeni muhtariyet tanınmasını talep eden önergesinin 271'e karşı karşı 446 oyla kabul edilmesini sağladılar. Salihov'un kültürel muhtariyeti destekleyen ve federasyon fikrine karşı çıkan önergesi ise 291 lehte oya karşılık 422 aleyhte oyla reddedildi. Ancak bu durum iki görüş taraftarları arasındaki gerilimi tırmandırdı. Hatta iki taraf arasındaki rekabet, uzun yıllar boyunca devam eden bir husumetin doğmasına neden oldu.

İç savaş sonucunda her iki siyasal projenin de uygulanabilirliği ortadan kalkmış olmasına rağmen varlığını koruyan bu husumet Togan'ın ilerleyen yıllardaki yaşamını da etkiledi ve özellikle Türkiye'de başta Sadri Maksudi [Arsal]²⁶ olmak üzere, kongre sırasında ünitarizmi desteklemiş Kazanlı aydınlarla yaşadığı anlaşmazlıkta belirleyici oldu.

Söz konusu siyasal rekabet, Togan'a göre “kabileler arası rehberlik rolü meselesine ait çekişmelere” dayanıyordu. Konuyla ilgili olarak Togan; “bugün tek bir ‘Büyük Türkistan’

²⁶ Sadri Maksudi Arsal (1880-1957): Kazan Tatarlarının dinsel ve ticari aristokrasisine mensup bir aileden gelen Arsal, özellikle Gaspıralı'nın düşüncelerinden oldukça etkilenmiştir. 1902-1906 yılları arasında Paris Hukuk Fakültesi ile Sorbonne'daki Sosyoloji ve Edebiyat bölümlerini bitirmiştir. Fransa'dan döndükten sonra II. ve III. Duma'ya Kazanlıların temsilcisi olarak seçilmiştir. 1907-1912 arasında devam eden bu görevi sırasında Kadet'e üye olmuştur. Yüksel Taşkın (2002: 496) (daha sonra milliyetçilerin bu üyeliği Müslümanları temsil etmek için yapılmış zorunlu bir tercih olarak gösterme çabalarına karşın aslında) Arsal'ın kendi sınıfsal konumuna yakın olması nedeniyle Rus Monarşistlerinin partisine katıldığını düşünmektedir. 22 Temmuz 1917'de kurulan “İç Rusya ve Sibiry Türk-Tatarları Milli Medeni Muhtariyeti”nin üstlenmiştir. Buradaki Türk-Tatar ifadesi ciddi bir muhalefet görmesine rağmen onun önerisiyle kabul edilmiştir. Tatarlar arasında etkili sosyalist fikirlere karşı çıkan Arsal, Rusya'daki içsavaşta Bolşeviklere karşı Beyazları desteklemiştir. Bolşeviklerin güç kazanması ve başkanı olduğu muhtarı idareye son vermelerinin ardından Rusya'yı terketmek zorunda kalmıştır. Paris'te eğitim gördüğü dönemde şarkiyatçılardan aldığı derslerin etkisiyle ilgi duymaya başladığı Türk tarihi konusundaki çalışmalarına yoğunlaşmış, 1924'te Sorbonne'da Türk tarihi dersini veren ilk Türk olmuştur. 1925'te Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'in davetiyle Türkiye'ye gelmiştir. Taşkın, Arsal'ın dil konusundaki yazıları nedeniyle 1928'den sonra Atatürk'ün sofrasına sıklıkla davet edilmeye başladığını, otuz yıllar boyunca bir tür “makul adam” olmaya özen gösterdiğini belirtmektedir. Bu nedenle tarih ve dil konularında kimi zaman çelişkili görüşler öne sürebilmiştir. (Taşkın, 2002: 497) 1930-1934 arasında Şebn Karahisar, 1934-1938'deyse Giresun mebusluğu yapan Arsal, İnönü döneminde gözden düşmüş olsa da 1950'de Demokrat Parti'den Ankara mebusu seçilmiştir. (Devlet, 1985: 117; Taşkın, 2002: 498)

olarak birleşmek isteyen Doğu Türkleri arasında bir taraftan Özbekler, diğer taraftan Kazan Türkleri (Tatarlar) arasında Türkistan'ın Kazak-Kırgızlar kısmını kendi 'nüfuz mıntıkları' şeklinde ikiye ayırmak isteği'nin varolduğunu öne sürerek bu yöndeki taleplere karşı daha 1917 kongresinde Kazak-Kırgız, Türkmen ve Başkurtların Türkistan'da hiçbirinin diğerine üstünlük kuramayacağı her bakımdan eşit kavimlerden ya da bunların yaşadıkları ülkelerden meydana gelecek bir federasyonun kurulmasını kabul ettirdiklerini dile getirmiştir. (Togan, 1952a: 142)

Gerçekte kongredeki ünitarist/federalist çekişmesinin altında birden çok etmen yatmaktadır. Bunlardan (Togan'ın da temas ettiği) birincisi 19. yy'da sağladıkları kültürel ve ekonomik gelişme sayesinde Kazanlı aydınların diğer topluluklar üzerinde elde ettikleri kültürel nüfuzu, Rusya'nın bir federasyon olması halinde kaybedecekleri endişesiyle ünitarizmi desteklemeleridir. Bununla bağlantılı ve en azından onun kadar önemli bir diğer etmen ise aynı süreç sonunda ortaya çıkmış olan güçlü Kazanlı Tatar ticaret burjuvazisinin, federasyonun ekonomik çıkarlarını zedeleyeceğini düşünmesidir. Ticaret yaptıkları Türkistan'daki Müslüman toplulukların ayrı sınırlara sahip olmasının yaratacağı güçlükler bir yana, kurulacak muhtariyetlerin, zamanla kendi kadrolarını yetiştirmesiyle Ruslarla bu topluluklar arasındaki ticarete sahip oldukları aracı konumlarını ortadan kaldırılabileceğinden de endişe etmişlerdir.

Kazanlı Tatar aydınların federalizme karşı çıkışının bir nedeni de (kongrede de dile getirdikleri gibi) İdil'de Ruslar karşısında azınlık durumunda bulundukları için kendilerinin toprağa dayalı mahalli bir muhtariyet kurma imkanlarının olmamasıdır. Azınlık olmanın yanında, gerek çarlık döneminin iskan politikalarının, gerekse diğer topluluklarla kurdukları ticari ilişkinin bir sonucu olarak Kazanlı Tatar nüfus çok geniş bir alana yayılmış

bulunuyordu. Bu nedenle mahalli muhtariyetlerin kurulması durumunda Tatarların bir kısmı bu muhtariyetler içinde kalacak ve bu da topluluğun dağılmasına yol açacaktı. Bu tür bir gelişmeyi engellemek amacıyla Kazanlı aydınlar kongrede federalist eğilimlere şiddetle karşı çıktılar.

Ünitarizmi yalnızca Kazanlı aydınlar ve ticaret burjuvazisi değil, diğer topluluklara mensup farklı görüşteki gruplardan da savunanlar olmuştur. Kongredeki ünitaristlerin önde gelenlerinden olan Dağıstanlı Ahmed Salihov gibi sosyalist eğilimlilerin bir bölümü federasyonun bazı bölgelerde devrimci atılımlara ket vuracağı düşüncesiyle ünitarizmi desteklemiştir. Ayrıca kongrede kurulacak muhtariyetlerin Müslüman toplulukları birbirine yabancılaştıracağı, Müslümanlar arasındaki birliği bozacağı endişesiyle Panislamistlerden de federasyona karşı çıkanlar olmuştur.

Kongrede Kırım Tatarları, Azeriler, Kazaklar gibi topluluklardan gelen katılımcılar çoğunlukla federalizmi desteklemiştir. Bunun başlıca nedeni bu toplulukların Kazanlıların aksine kendi yörelerinde çoğunluk durumunda bulunmalarıdır. Federalist aydınlar, toprak esasına dayanarak kurulacak muhtariyetler yoluyla kendi bölgelerine yönelik (her birinde farklı yoğunlukta yaşanan) Rus göçünü engellemeyi de ummaktadırlar. Özellikle çeşitli dönemlerde Osmanlı'ya yoğun göçlerin yaşandığı Kırım'daki Tatar aydınları açısından federasyon, iyice azalmış bulunan nüfusun azınlık konumuna düşmesini önleyecek bir tedbir olarak görülmüş olmalıdır.

Ancak kongrede federalizmi sadece kendi yörelerinde çoğunluk olan topluluklardan gelenler değil Başkurtlar gibi halihazırda azınlık konumunda bulunan toplulukların üyelerinden de destekleyenler olmuştur. Kongredeki en önemli temsilcilerinin Togan olduğu Başkurt

aydınlarının genel itibariyle federalizmden yana tavır alışı, iç içe yaşadıkları kültürleriyle dillerinin birbirine oldukça yakın olduğu Kazanlı Tatarların tamamen etkisi altına girmeme isteğinden kaynaklanmaktadır. Kuvvetle muhtemel Kazanlıların duydukları endişeye paralel olarak Başkurt aydınları ancak federalizm yoluyla Kazanlı Tatarların kültürel, ekonomik (ve bir ölçüde de siyasal) nüfuzlarının kırılabilceğini düşünmüşlerdir. Bu nedenle Togan, mahalli muhtariyet kurması mümkün olmayan toplulukların “en yakın kardeş” muhtariyete katılmasını savunmuştur. Böylece bu durumda olan Başkurtların, Türkistan’daki muhtariyetler içinde yer alarak Kazanlıların nüfuzunu en yoğun hissedenden topluluk olarak milli benliklerini korumayı amaçlamış olsa gerektir.

Birinci Rusya Müslümanları (Umumi) Kongresi, muhafazakar, liberal, aşırı dinci, Türkçü, sosyalist gibi çeşitli görüşlere sahip farklı yörelerden gelen çok sayıda insanı bir araya getirmiş olması bakımından önemli olmakla birlikte esasen devrim sonrasında her topluluğun ve siyasi grubun ayrı hareket etmiş olduğunu da belirtmek gerekir. Gerçi kongrede bütün zümre ve kabilelerin temsilcilerinden oluşacağı ifade edilen, Müslüman-Türk nüfusun yaklaşan Duma seçimlerindeki stratejisini belirleyecek ve ortak siyasi faaliyetlerin yürütülmesini sağlayacak bir merkezi Milli Şura’nın²⁷ oluşturulması kararlaştırılmıştır. Ancak Milli Şura hiçbir zaman etkin bir organ haline gelememiştir.

²⁷ 30 üyeli olması öngörülen Milli Şura’daki bazı yörelerin temsilcilerinin seçimi, kongre sırasında gerçekleştirildi. İdil ve Sibiry Müslümanları şurada sahip oldukları 10 üyeyi belirlerken, Türkistan (7 üye), Kazakistan (5 üye) ve Kırım (2 üye) ise asıl üyelerini kendi yörelerinde belirleyene kadar çalışacak geçici temsilcilerin seçimlerini yaptılar. Ayaz İshaki ile Sadri Maksudi, İdil ve Sibiry bölgesinden üye olarak seçilirken, Togan Türkistan temsilcileri arasında yer aldı. Kafkasya ile Litvanya bölgesi için ise üye belirlenmedi. (RBMK, 1988:502-503)

2.3.) Togan'ın Siyasi Faaliyetleri

2.3.1) Togan'ın Volga'daki Siyasi Mücadelesi

Kongrenin yapıldığı dönemde Başkurtlar için en önemli sorunlardan biri bölgelerine Rusların yerleştirilmesi idi. Kongrenin bu konuyla ilgilenmemesi, Haziran 1917'de Başkurt Mili Şurası'nın kurulmasına neden oldu. (Soysal, 2002b: 490) 19 Kasım 1917'de ise ünitarist Tatarlar Orta Volga'da İdil-Ural (Trans-Bulak) Cumhuriyeti'ni kurarak, muhtariyet ilan ettiler. Buna karşı Togan'ın önderliğindeki Başkurtlar da 29 Kasım'da Başkurdistan'ın muhtariyetini ilan etti. (Özbek, 1997:17) Kurulan hükümette Togan Dahiliye ile Harbiye bakanlıklarını üstlendi. (Aynı dönemde Kırım, Türkistan, Azerbaycan ve Kazakistan'da da muhtari cumhuriyetler kuruluyordu.)

Bu gelişme ile birlikte büyük bir Tatar-Başkurt cumhuriyetinin de oluşma ihtimali ortadan kalkmış oldu. Konuyla ilgili olarak Tuncer Baykara (1989:9-10) Kazan Tatarlarının Başkurtların kendileriyle birlik olmasını arzuladıklarını ancak Togan'ın bu fikrin aksine Başkurdistan'ın kaderinin Kazan'dan çok Kazakistan ve Türkistan ile birlikte ele alınması gerektiğine inandığını ifade etmektedir. Bu nedenle Kazanlılar Togan'ı Kazan-Başkurt birliğini parçalamakla suçlamışlardır. Togan'ın kendisi ise biraz farklı bir yorum yaparak gerek Başkurtların gerekse Kazakların muhtariyet ilan etmelerinin bir takım olumsuz tepkilere yol açtığını ve bu durumun Kazanlılarla Özbeklerin bir bölümünün Kazakistan'ın kendi aralarında bölüşülmesini içeren planlar ortaya atmalarından kaynaklandığını ileri sürmüştür. (Togan, 1952a:143)

Her iki cumhuriyetin de ömrü kısa sürdü ve 1918 başlarında Sovyet güçleri tarafından tasfiye edildiler. (Özbek, 1997:17) Kızıl Ordu 18 Ocak 1918'de Başkurt Milli Şurası'nın da kurulmuş olduğu Orenburg'u ele geçirdi ve 3 Şubatta Togan tutuklandı.²⁸ Nisan başında Kazak ve Başkurt güçleri Orenburg'u bastı ve böylece Zeki Velidi hapishaneden kaçmayı başardı. (Baykara, 1989: 10)

İç savaşta Müslüman halkların desteğine ihtiyaç duyan (Özbek, 1997a: 17) Sovyet yönetimi, 23 Mart 1918'de Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Bu yeni yapılanmada kontrol büyük ölçüde Sultan Galiyev gibi Müslüman kökenli komünistlerin elindeydi. 27 Mayıs 1918'de Çek lejyonlarının isyanı Başkurdistan'daki Sovyet gücünü zayıflattı. Togan ise Çeklerden silah yardımı alarak Başkurtları askeri birlikler halinde örgütlemeye başladı. (Baykara, 1989:10-11) Togan ve Başkurt güçleri bu dönemde Çek lejyonlarının, Ataman Dutov önderliğindeki Kosak birliklerinin ve Amiral Kolçak komutasındaki Beyaz Ordunun bulunduğu karşı-devrimci tarafta yer alıyordu. Togan ayrıca Ufa'da sol-kanat karşı devrimciler ve Kazak Alaş-Orda birlikleriyle beraber Geçici Rus Hükümeti'nin kuruluşuna da katıldı. Ancak Amiral Kolçak, geçici hükümeti devirdi ve Togan komutasındaki Başkurt birliklerini dağıtmaya çalıştı. (Özbek, 1997a: 17) Böylece Başkurt güçleri bir yandan Beyaz Ordu'yla diğer yandan Kızıl Ordu'yla mücadele etmek durumunda kaldı.

Bu durum Kazak Alaş-Orda önderleriyle Togan'ı Sovyet hükümeti ile görüşmeye sevk etti. Sonunda tarafların anlaşmaya varması üzerine 19 Şubat 1919'da Geçici Başkurt Hükümeti kuruldu. (Özbek, 1997a: 17) Başkurt milliyetçilerinin Bolşevik güçlerle yaptığı bu ittifak, ideolojik bir yakınlıktan ziyade taktiksel bir işbirliği izlenimini vermektedir. Her şeyden

²⁸ Togan, Kazanlı ünitaristlerin jurnalleri sonucunda tutuklandığını öne sürmektedir. (Togan, 1934: 12)

evvel Togan, Türkçü taleplerine Bayazların tamamen karşı olduğunu iç savaşın başında anlamıştır. Bolşevikler ise en azından Başkurt milliyetçilerinin siyasi faaliyetlerine daha hoşgörölü yaklaşmıştır. Bununla beraber Bolşevikler arasında milliyetlerin rolüne ilişkin farklı görüşlerin olduğunu da belirtmek gerekir. Başlangıçta “ulusal özgüllüklerin üniter bir devlet çatısı altında bağdaştırılması gerektiğin[e]” inanan Lenin, zamanla “federalizmin kaçınılmazlığını” kabul etmiştir. Böylece “birbirleriyle akde dayalı ilişkilere girecek, etnik temelde devletlerin kurulmasını savunmaya” başlamıştır. Dolayısıyla “kültürel özerkliği yekten reddetme noktasından bu özerkliğin teritoryal ve diğer boyutlarını tanıma noktasına gel[miştir.]” Oysa Stalin, başından itibaren “ünitarist” bir yaklaşımı dile getirmiştir. Stalin, 1918-1920 arasında oluşmakta olan Sovyet Federasyonu’nun merkezi karakterini ısrarla savunmuş, bu federasyonun içinde yer alan Ukrayna, Kırım, Türkistan gibi birimlerin sahip olduğu “özerkliğin bağımsızlık anlamına gelmediğini ve ayrılmayı içermediğini” vurgulamıştır. Stalin’e göre “merkezi iktidar temel işlevlerin tamamını kendi elinde sıkıca tutmalıydı.” Bu anlamda “Stalin için özerkliğin bahşedilmesi, esas olarak ‘sosyalist ünitarizm’ yolunda idari bir araçtı.” (Lewin, 2008: 34-35)

Togan’ın Bolşeviklerle olan işbirliği 27 Mayıs 1920’ye kadar devam etti. (Özbek, 1997a: 17-18) Bu süre zarfında Togan bir çok defa Bolşevik liderlerle görüşme fırsatı elde etti. Fakat Beyaz Ordu’nun Orta Volga bölgesi için bir tehdit olmaktan çıkmaya başlaması ve bunun paralelinde Sovyet yönetiminin etkinliğinin artmasıyla beraber Başkurt güçlerinin varlığı Bolşevikler için temel sorun haline geldi. Stalin’in Başkurt kuvvetlerinin dağıtılması kararı alması işbirliğinin sonu oldu.

Volga bölgesinde Bolşeviklere karşı mücadele etmenin mümkün olmadığını²⁹ gören Togan Türkistan’a geçti. Burada Togan 1922’e kadar sürdürdüğü mücadelesinde bir yandan Basmacı hareketine katılırken diğer yandan Türkistan Milli Birliği’ni kurarak faaliyet yürüttü.

2.3.2.) “Türkistan Milli Birliği” ve Sonraki Girişimler

Togan Türkistan’a geçince öncelikle Cedidler Fırkası, sosyalist ERK Fırkası ve Kazak Alaş-Orda güçleri ile birlikte (Özbek, 1997a: 18) Türkistan Milli Birliği’ni (TMB) kurdu ve ilk başkanı oldu. Basmacılara katılması ise Özbek’e göre Togan’ın 1921 sonlarında Türkistan’a gelen Enver Paşa ile kurduğu yakın ilişkiden kaynaklanmaktadır. Başlangıçta katılmayı düşünmemesine rağmen Enver Paşa’nın Basmacıların başına geçmesi, Togan’ı da aynı yönde hareket etmeye yöneltmiştir.

1922’de Sovyet hükümetinin Polonya cephesindeki kuvvetlerini Orta Asya’ya kaydırması ve aynı yılın Ağustosunda Enver Paşa’nın ölümü Türkistan’da mücadele yürütme olanağını ortadan kaldırdı. Bu durum üzerine 18 Eylül 1922’de toplanan 7. Türkistan Milli Kongresi’nde Türkistan sorununu uluslararası alana taşıması ve Türkistan Milli Birliği’nin merkezini yurtdışında kurması amacıyla Togan’ın ülkeyi terk etmesi kararı alındı. (Özbek, 1997a:18) Bu karar doğrultusunda Togan, Abdülkadir İnan ile birlikte İran ve Afganistan üzerinden önce Hindistan’a ulaşp, oradan deniz yoluyla Türkiye üzerinden Marsilya’ya ve oradan da Paris’e gitti. Burada bir süre kaldıktan sonra Togan, yine Abdülkadir İnan ile birlikte Berlin’e geçti. (Baykara, 1989: 13-14) Togan Almanya’da bir yandan bilimsel çalışmalarına yoğunlaşırken diğer yandan Türkistan Milli Birliği’nin kongresini düzenledi.

²⁹ Togan, yaşanan bu başarısızlığın nedenlerinden biri olarak, “Sibirya’daki müttefikler[in], o zaman Ukrayna ve Azerbaycan Almanlarla Türklerin eline geçmiş olduğundan Başkurt ve Kırgız[-Kazak] ordularına silah verilmesini menet[melerini]” görmüştür. (Togan, 1934: 29)

1925 Martında Berlin'e gelen (eski Maarif ve Sıhhiye vekili) Dr. Rıza Nur, Togan'la görüşerek Türkiye'ye gelmesini teklif etti. Togan'ı ikna etmek için dönemin Berlin büyükelçisi Kemaleddin Sami de büyük çaba sarf etti. Sonunda Nisan ayında bir emrivaki ile Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme azalığına tayin edilmesinin de etkisiyle Togan, Türkiye'ye gitmeye karar verdi.

Ankara'daki görevine başlayan Togan 3 Haziran 1925'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçti. Darülfünun Edebiyat Fakültesi dekanı Fuad Köprülü'nün İstanbul'a daveti üzerine Togan 26 Ocak 1927'den itibaren bu üniversitede "Türk Tarihi Muallimi" olarak çalışmaya başladı. (Baykara, 1989:17-18) Bu görevine Birinci Türk Tarih Kongresi'nde maruz kaldığı ağır eleştiriler nedeniyle Avrupa'ya gitmeye karar verip 1932'de Darülfünun'dan istifa edene kadar devam etti.

Togan'ın TMB'nin devamı sayılabilecek faaliyetleri Türkiye'ye gelişinden sonra da sürdü. İstanbul'da yapılan bir toplantı sonucunda Togan, (eski Alaş-Orda hükümeti başkanı) Kazak Mustafa Çokayoğlu ve (eski Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Başkanı) Özbek Osman Hoca ile Türkistan'daki Sovyet egemenliğine karşı ortak bir mücadele yürütmek konusunda anlaşmaya vardı. (Soysal, 2002a: 487-491) 1927'de bu amaç doğrultusunda İstanbul'da *Yeni Türkistan* adlı dergi yayınlanmaya başladı. Togan'ın aktardığına göre Yeni Türkistan çıkarılırken Lehistan hükümeti konsolosu Schetzel'den baskı masraflarını karşılayan bir takım sınırlı yardımlar alındı. (Togan, 1966b: 232) Bu dönemde Polonya siyasetinde hakim konumda olan Polonya Sosyalist Partisi lideri Pilsudski tarafından Bolşevik ve Rus karşıtı hareketler siyasi ve ekonomik olarak destekleniyordu. Bunun bir sonucu olarak 1926'da Polonya'nın teşvikiyle Sovyetler Birliği'ndeki Rus olmayan Beyaz Ruslar ve Ermeniler dışındaki bütün milletlerden gelen çok sayıda göçmenin katılımıyla Promethe Birliği kurulmuştu. Söz konusu

milletlerin bağımsızlığını sağlamak amacıyla farklı siyasi mülteci gruplarını ortak bir çatı altında bir araya getiren bu harekete Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı ve Mustafa Çokayoğlu'nun da aralarında bulunduğu, 1917-1921 yılları arasında Rusya siyasetinde etkin olmuş ama sonra ülkeyi terk etmek zorunda kalmış birçok milliyetçi önder de katılmıştı. (Turan, 1997: 49-57; 39-47) Polonya'nın *Yeni Türkistan*'a sağladığı mali destek de bu çerçevede yapılmış olsa gerektir.

Yine 1927'de Türkiye'deki Rusya göçmeni milliyetçi liderler tarafından Türkistan Türk Gençler Birliği kuruldu. Tüzüğünde siyasi bir amacının olmadığını belirten söz konusu örgüt esasen Türkistan Türklerinin kültürüne ve tarihine olan ilgiyi artırmaya çalıştı.³⁰ (Soysal, 2002a: 487-491) Togan'ın bu çerçevede değerlendirilebilecek bir diğer faaliyeti ise 1927'de "Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği"nin kuruluşuna katılmasıdır. (Soysal, 2002b: 490-491)

Ancak farklı bölgelerden gelen grupların işbirliği uzun süreli olmamış, daha önceki dönemle ilgili anlaşmazlıklar ve milliyetçi liderler arasında yaşanan çekişmeler nedeniyle kopmalar yaşanmıştır. Böylece Togan ile Çokayoğlu'nun da yolları ayrılmıştır. Daha sonra Paris'te *Yaş Türkistan* adlı dergiyi çıkaran Çokayoğlu, Togan'ı birlikte yayınlamaya başladıkları *Yeni Türkistan*'da çalışmasına mani olmakla suçlamıştır. Ayrıca Togan'ın Hokand'ta daha önce kurulan mili bir hareket olduğunu vurguladığı muhtari cumhuriyetle ilgili olarak Rus tarihçilerin değerlendirmelerini tekrarladığını ve esasen genel olarak tarihe sınıf mücadelesi penceresinden baktığını ileri sürmüştür. Bunun üzerine o sırada Atsız Mecmua'yı yayınlamakta olan Nihal Atsız ile Abdülkadir İnan, Çokayoğlu'nun iddialarına karşı Togan'ı

³⁰ Türkistan Türk Gençler Birliği, adını 1940'da Türk Kültür Birliği olarak değiştirdi ve 1942'de *Türk Amacı* adlı dergiyi yayınladı. Dernek 1950'de ise "Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Derneği" adını almıştır. (Soysal, 2002a: 489,504)

savunmuşlardır. Togan'ın katılmadığı bu tartışma karşılıklı suçlamaların ve eleştirilerin yapıldığı yazılar yoluyla devam etmiştir. (Soysal, 2002a: 500-501)

Birinci Türk Tarih Kongresi'nin ardından ülkeyi terk etmek durumunda kalan Togan, yedi yıl kadar Avrupa'da yaşadı. Sovyet Devrimi'nin ardından Avrupa'ya gelen birçok Türki göçmenin aksine, Togan yurtdışında kaldığı süre boyunca sayıdaki siyasal faaliyetlerden ziyade akademik çalışmalarına yoğunlaştı. Önce Avusturya'ya giderek, Viyana Üniversitesi'nde devrim nedeniyle Rusya'da yarım bıraktığı üniversite eğitimini tamamlamasının ardından aynı üniversitede doktora yaptı. Haziran 1935'te doktorasını bitirdikten sonra Orta Asya Tarihi ve İslamiyet alanında önce Bonn sonra Göttingen üniversitelerinde çalıştı. (Baykara, 1989: 24-25)

Atatürk'ün ölümü sonrasında İnönü'nün (biraz da siyasal tabanını genişletmek amacıyla) Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosunda yer almış ama 1926 İzmir Suikasti ile tasfiye edilmiş ve bir kısmı da yurtdışına gitmek durumunda kalmış bulunan Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Adnan Adıvar gibi önemli kişilikleri milletvekili yaparak yahut resmi görevlere atayarak bir tür uzlaşma siyaseti yürütmeye başlaması, (Zürcher, 2002: 269-270) Togan'ın Türkiye'ye dönmek için İnönü, Fevzi Çakmak ve Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ile temasa geçmesine neden oldu. 1 Mayıs 1939'da Maarif Vekaletine yaptığı resmi başvuru olumlu karşılandı ve Togan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne 1 Eylül 1939'da göreve başlamak üzere tayin edildi. (Baykara, 1989: 27-28)

Bu konuyla ilgili olarak Tuncer Baykara (1989: 27) İnönü yönetimince başlamakta olan İkinci Dünya Savaşı'nın Alman üstünlüğüyle sona ereceği ve Sovyetlerin güç kaybedeceği inancıyla Almanlarla ilişki kurmayı kolaylaştıracağı düşünüldükçe Togan'ın ülkeye dönüşünün kabul

edilmiş olabileceğini öne sürmektedir. Ancak bu iddia çok da doğru gözükmemektedir. Çünkü 1930'lu yıllar boyunca en büyük tehdit olarak Mussolini'nin Akdeniz'deki yayılmacı hedeflerini görmüş olan Türkiye, o sırada, İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgaliyle iyice huzursuz bir durumdaydı. Onikiadalar dolayısıyla komşu olduğu İtalya'nın Balkanlar'da yayılmaya devam edeceği endişesiyle İnönü yönetimi, İngiltere ve Fransa ile görüşmelere başlamıştı. Bu dönemde Türkiye'nin temel hedefi bir yandan bu iki ülke ile yakınlaşırken SSCB ile var olan dostluğunu da sürdürmek ve böylece bir biçimde İtalya ile (ister istemez) müttefiki Almanya'ya karşı İngiltere, Fransa ve SSCB ile ortak hareket etmektir. (Aydın, 2002: 415-417) 23 Ağustos'ta Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın imzalanması (ki bu tarih Togan'ın -ilginç bir tesadüf eseri İkinci Dünya Savaşı'nın da başladığı gün olan- 1 Eylül'de İstanbul'da göreve başlamasından biraz öncedir) söz konusu hedefin gerçekleştirilmesini zorlaştırdı. Bununla birlikte Türkiye, 19 Ekim 1939'da Fransa ve İngiltere ile imzaladığı karşılıklı yardım antlaşmasında kendisini SSCB ile savaşa sokabilecek³¹ herhangi bir yükümlülüğün kaçındı. (Sander, 2002: 65,109; Aydın, 2002: 422-424) Bütün bunlar Togan'ın Türkiye'ye dönmek için başvurduğu dönemde İnönü yönetiminin Almanya'nın SSCB'ye karşı olası bir zaferine yönelik bir politika yürütmediğini göstermektedir.

Görünen odur ki Togan'ın Türkiye'ye dönüşü İnönü yönetiminin dış politika ile ilgili beklentileri nedeniyle değil, esasen ülkedeki politik dengelerin değişmesi sayesinde mümkün olabilmektedir.

³¹ Kurtuluş Savaşı'ndan beri çok iyi olan Türkiye-SSCB ilişkilerindeki ilk bozulma ise "Saraçoğlu Misyonu" diye anılan dönemin dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun 25 Eylül-17 Ekim 1939 tarihleri arasında (ki bu Togan'ın dönüşünden sonraki bir tarihtir) Moskova'da Stalin ve Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov arasındaki görüşmelerde gerçekleşmiştir. Fransa ve İngiltere ile yaptığı (ama daha parafe etmediği) anlaşmaya benzer bir ittifak kurmayı arzulayan Türk heyetinden Molotov ve Stalin'in ısrarla Montreux Sözleşmesi'nde SSCB lehine değişiklik istemesi, Üçlü İttifak'la uyuşmayan bazı taleplerde bulunması ve karşılığında yapılacak antlaşmada Türkiye'ye yeterli güvenceleri vermekten kaçınması nedeniyle görüşmeler, bir sonuca ulaşmadan sona ermiştir. Bu olay, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dönüm noktasını ifade etmektedir. O tarihe kadar uluslararası alanda SSCB'ye danışmadan hareket etmemeye ve bilgilendirmeden hiçbir anlaşma yapmamaya özen gösteren Türkiye söz konusu politikasını terk etmiştir. Özellikle Montreux konusundaki talepler İnönü yönetiminin savaş boyunca Sovyet niyetlerinden şüphe duymasına neden olmuştur. (Aydın, 2002: 415-424)

2.3.3.) “Uluğ Türkistan” Projesi

Togan’ın gerek bu dönemdeki gerekse daha sonraki siyasi faaliyetlerini belirleyen temel hedef, Türklerin birliğini sağlayacağına inandığı “Uluğ Türkistan” fikridir. Togan 10-22 Eylül 1922’de Taşkent’te düzenlenen Umumi Türkistan Kongresi’nde çerçevesi çizilen “Uluğ Türkistan”ın orta, batı ve cenubi (güney) olmak üzere üç bölgeden meydana gelen bir federasyon olabileceğini, Başkurdistan’ın “Küçük Başkurdistan” denilen doğu kısımlarının da Batı Türkistan içinde yer alabileceğini öngörmüştür. Kazanlıların ise Başkurtların batı kısımlarını da içine alarak bir “İdil-Ural Cumhuriyeti” kurmaları gerektiğini belirtmiştir. Bunların hayata geçirilmesinin ardından Doğu Türkistan, İdil-Ural ve “Uluğ Türkistan”ın “Büyük Türkistan Konfederasyonu” adı altında birleşebileceğini de düşünmüştür. (Togan, 1952a: 149-151) Togan ilk etapta “Büyük Türkistan Konfederasyonu” içinde görmemekle beraber Doğu Türkistan’ın doğusundaki Çin hakimiyetindeki Müslüman Türklerin, İdil-Ural’ın batısında yer alan Müslüman olmayan Çuvaşların, yine Müslüman olmayan Altay Türklerinin de bu yapıya dahil edilebileceğini de söylemiştir.

Togan’a göre “Uluğ Türkistan”, “kavmiyeti de itibarı nazarına alan ve iktisadi esaslara dayanan coğrafi mıntikalara bölünen bir federasyon” olacaktır. (Togan, 1952a: 149-150) Çünkü ancak böyle Türkistan’daki kabilelerin kaynaşabileceğini düşünmektedir. Federasyonun içinde kabilelerin kaynaşması, “umumi milli ve edebi bir lisan”ın ortaya çıkmasıyla mümkün olacaktır:

“[Ancak] bu lisan o veya bu kabilenin diğerlerini temsil [asimilasyon] tecrübeleriyle değil, müşterek medeni faaliyet için zemin vücuda getirmekle, belki de şarki Fin şivelerinin garbi Finlere galebesi gibi bir medeni müsabakanın tabii neticesi olarak kendiliğinden husule gel[ecektir]. Her kabilenin şive, ahlak ve

adetleri kendi vatanında ve muhitinde kendisi için sevimlidir ve bu itibarla diğer kabileler için de şayanıhürmettir. Bir kabile mümessili diğer kabileler arasında yerleştiği taktirde bu kabilenin lisan ve âdâtına temessül etmesi, umumi münasebatın iyileşmesi için tavsiye edilebilen bir noktadır; bununla beraber herkesin kendi kabile ve şivesine merbutiyeti [bağlılık] pek tabii görülmelidir.”
(Togan,1934: 30)

2.4.) Togan'ın Türk Milliyetçiliğindeki Etkisi ve Konumu

2.4.1.) Rusya Kökenli Aydınlar Kuşağı

Türkiye’de Türk milliyetçiliğinin gelişiminde Zeki Velidi Togan’ın da aralarında bulunduğu Rusya kökenli aydınların önemli bir payı olmuştur. Söz konusu aydınlar kuşağının Türkiye’ye geliş zamanları ve nedenleri farklı olsa da büyük bölümünün Sovyet devrimi sonrasında siyasal nedenlerle göç ettiğini söylemek mümkündür. Esasen bu göçmen aydın kuşağının üyeleri, geldikleri bölgeler veya yöreler bakımından da farklılaşmaktadır: İdil-Ural, Orta Asya, Kırım, Kafkasya gibi. Ayrıca mensup oldukları Türki topluluğun sosyo-ekonomik yapısı ve ilgili topluluk içindeki sınıfsal konumları itibariyle de ciddi farklılıklar göstermektedirler.

Bütün bunlara rağmen Rusya kökenli aydınlar kuşağını aynı başlık altında ele almayı mümkün kılan unsur ise hepsinin bir şekilde az veya çok, büyük bir istekle yahut gönülsüzce resmi Türk milliyetçiliğinin oluşumuna katkıda bulunmuş olmalarıdır. Esasen söz konusu katkı Osmanlı döneminde başlamış, Rusların kültürel egemenliğinin belirlediği bir ortamda yetişmiş Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi aydınlar buna karşı yürütülen etnik-kültürel bir muhalefetin tecrübelerini Osmanlı’ya taşımışlardır. (Ersanlı, 2006: 79) Her ne kadar Türkiye’ye yerleşmemiş olmakla birlikte Gaspıralı’nın da İstanbul’da bulunduğu dönemlerdeki temasları ve daha önemlisi *Tercüman* gazetesi ile diğer yayınları vasıtasıyla Rusya’daki Türk topluluklarındaki kültürel reform çabalarının ve 1905 Devrimi’nden sonra yoğunlaşan siyasi faaliyetlerin deneyimlerini Osmanlı’daki Türkçülere aktarmış olduğunu söylemek gerekir.

Rusya kökenli aydınların önemli bir bölümü, İttihatçılarla da yakın ilişkiler kurdu; hatta birçoğu bu çevrelerin içinde yer aldı ve Milli Mücadeleyi destekledi. Sovyet Devrimi sonrasında milliyetçi girişimlerde rol almış Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudi Arsal, Mehmed Emin Resulzade, Abdülkadir İnan gibi yeni bir göçmen kuşağının katılımıyla birlikte 1920’lerde Türkiye’deki Rusya kökenli aydın topluluğu oldukça genişledi.

Türkiye’de yeni kurulan cumhuriyet, büyük bir nitelikli kadro açığı yaşıyordu. Dolayısıyla Rus kökenli aydınların varlığı, Kemalist rejim açısından faydalı bir durum olarak görülüyordu. Fakat bu, aydınları kritik bir seçimle baş başa bırakıyordu. Onlara gösterilen ilgi tamamen yeni Türk devletinin kendi politik ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu. Bu anlamda göçmen aydınlar için Türkiye’de kalmak demek, ister istemez kendi geldikleri bölge ile ilgili politik hedeflerini bırakıp ulus-devletin inşa sürecine katkıda bulunmak anlamına geliyordu. Söz konusu seçeneği tercih etmeyenler ise iki savaş arası dönemde ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. (Özbek, 1997a: 15,20) Ayrıca 1920’ler ve (sonu hariç) 1930’lar boyunca Türk-Sovyet ilişkilerinin oldukça iyi olması da Kemalist rejimin Sovyetler Birliği’ndeki Türklere yönelik projelere soğuk yaklaşmasına neden oldu. Bu nedenlerden ötürü Sovyetler’deki Türklerin siyasal mücadelesi için çalışmak isteyen birçok kişi, Avrupa’da yaşamayı tercih etti.³² Sovyet Devrimi sonrasında göç edenlere bakıldığında, Avrupa dışında daha az sayıda olmakla beraber, Afganistan, İran vb. ülkelere de gidenler oldu.

³² Bu konuyla ilgili olarak Togan, “muhacerette bulunan Türkistanlı zümreler[in] kendilerine varlıklarını göstermek için kim yardım ederse ona koş[tuklarını]” dile getirmektedir. Bu bağlamda bir örnek olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında Özbeklerle bir kısım Azerbaycanlı ve Dağıstanlıların önce İngilizlere yanaştığını, Kazakların ise Amerikalılarla temasa geçtiğini aktarmaktadır. (Togan, 1952a: 144-145) Ancak Türkistanlılar arasındaki siyasal çekişme bu dönemde de varlığını sürdürmüştür. Örneğin Togan, Kazaklar ile Özbekler ve Kazanlı Tatarlar arasında Amerikanın Sesi radyosunda hangi dillerde yayın yapılması gerektiği konusunda ciddi tartışmaların yaşandığından bahsetmektedir. Sonunda Amerikalıların radyoda bütün Türkistanlılara ulaşabilmek amacıyla Özbekçe ve Tatarcanın yanı sıra Türkmence ve Kazakçayı da kullanmaya karar verdiklerini anlatmaktadır. (Togan, 1952a: 147)

Gün Soysal (2002a : 483) Türkiye’ye göçün sınırlı olmasının nedenlerinden birinin devletin Balkanlardaki Türklerin göçünü destekleyen bir politika izlemekle beraber Sovyetler Birliği’nden gelenlere karşı benzer bir tutum takınmamasından kaynaklandığını düşünmektedir. Hatta Soysal’a göre Sovyetler’den göç edenler arasında da bir ayırım yapılarak “Kırım Tatarları, Azeriler ve hatta Gürcüler, Tatarlara ve Özbeklere tercih edilmiş”tir.

Atatürk tarafından Türkiye’ye davet edilen yahut kendisi göç eden Rusya kökenli aydınların birçoğu Türk dili ve tarihi ile ilgili bilimsel çalışmalara yoğunlaşmışlardır.³³ (Soysal, 2002a: 485) Yaptıkları çalışmalar yoluyla Türkiye’ye önemli katkıları olmakla beraber herhalde Kemalist rejim açısından sağladıkları asıl yarar genç cumhuriyetin Osmanlı Devleti ile olan bağlarının ortadan kaldırılmasında oynadıkları kritik rol olsa gerektir.

Yeni Türk devletinin oluşturmaya başladığı resmi Türk milliyetçiliğinde milli kimliğin “öteki”si olarak kendi geçmişini (Osmanlı dönemini) seçmesi, (Bora, 2007: 41) eski kimlik ile herhangi bir bağı olmayan (ya da bu bağı zayıf olduğu) Rusya kökenli aydınları, yeni milli kimliğin inşa edilmesi işinde ön plana çıkarmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı döneminin üzerinden atlayıp, Orta Asya’daki eski Türk devletleriyle ilgilenen resmi tarih çalışmalarını birçok göçmen aydın desteklemiş hatta bunlara (biraz da köken itibariyle ilgili coğrafyadan gelmenin yarattığı olumlu motivasyonun etkisiyle) önemli katkılarda bulunmuştur.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Rusya kökenli aydınların bir kısmı Türkiye dışındaki Türk topluluklarının tarihine ve kültürüne olan ilgiyi artırmak için de çalışmalar yapmıştır. 1927’de

³³ Bu konuyla ilgili olarak Soysal (2002a: 485,487) 1924’te Fuat Köprülü tarafından kurulan Türkiyat Enstitüsü’nün Rusya kökenli aydınlarla Türk aydınlarının kaynaşmalarını sağladığını, ayrıca 1935’te kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin de İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında özellikle Tatar ve Azeri göçmen bilim adamlarının toplandığı bir merkez olduğunu belirtmektedir.

kurulan Türkistan Türk Gençler Birliği'nin yayınladığı çeşitli kitapçıkları ve düzenledikleri konferansları bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Benzer amaçlara sahip bir başka dernek de aynı yıl kurulan Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği'dir. Özdoğan'ın (2006: 201-202) aktardığına göre başlıca amacı, “sade Türkistan'ı değil, Türkiye'yi ve bütün Türk alemini, bilhassa Türk memleketlerinin yekdiğeriyle olan münasebetlerini, maddi ve manevi vahdetlerini öğrenmek” olan dergi çok sayıda üniversite öğrencisinin ilgisini çekebilmiştir.

Bu konuda yürütülen faaliyetler derneklerle sınırlı kalmamıştır. Ayrıca bu dönemde çeşitli göçmen grupları tarafından çok sayıda dergi yayınlanmıştır. Ancak bu tür girişimler iktidar tarafından hiç hoş karşılanmamıştır. Öncelikle Azeri göçmenler tarafından çıkarılan *Yeni Kafkasya* 1927'de, *Azeri Türk* 1928'de kapatılmıştır. Ardından Temmuz 1931'de yürürlüğe giren Basın Kanunu'na dayanılarak kapatılan Mehmed Emin Resulzade'nin 1929-1931 yılları arasında çıkardığı *Odlu Yurt* ile 1927-1931 yılları arasında yayınlanan *Yeni Türkistan* bunları izlemiştir. Bütün bu dergilerin kapatılma nedeni, yaptıkları propagandayla Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkilediğine yönelik hükümetin endişesidir. Bu dergilere yayın hayatına son veren *Azerbaycan Yurt Bilgisi*³⁴ ile “*Orhun*”un³⁵ da eklenmesinin ardından 1934 yılı itibariyle Sovyetler Birliği'ndeki Türk topluluklara yönelik ister açıkça isterse kültürel meseleler üzerinden daha ihtiyatlı bir şekilde Türkçü emellerin dile getirildiği herhangi bir yayın kalmamıştır. Ekim 1934'te Basın Kanunu'nda yapılan bir başka değişiklikle Türk göçmenlerin yurtdışındaki yayınlarının ülkeye sokulması yasaklanmış, böylece Pantürkist bir propaganda yürütmek için bir imkan kalmamıştır. (Özdoğan, 2006: 204-206)

³⁴ 1932-1934 yılları arasında Azeri Ahmet Caferoğlu'nun başyazarlığında çıkarılan aylık olarak çıkarılan *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, yalnızca Azerbaycan değil Orta Asya, Kırım, Kazan ve Doğu Avrupa'daki Türk toplulukların kültürleri, dilleri ve tarihleri hakkında bilgi vermeye odaklanmıştır. Abdülkadir İnan, Akdes Nimet Kurat gibi göçmenlerin de yazılarıyla katkıda bulunduğu dergi siyasi bir içeriği pek de bulunmamasına ve bilinçli bir şekilde ilgi alanını kültürel konularla sınırlamış olmasına rağmen kapatılmaktan kurtulamamıştır. (Özdoğan, 2006: 2002-203, 206-207)

³⁵ Her ne kadar *Orhun* Türkiyeli bir Türkçü olan Nihal Atsız tarafından çıkarılmış olsa da derginin yazarları arasında çok sayıda Rusyalı göçmen de bulunmaktadır.

2.4.2.) Togan'ın Turancı Akım Üzerindeki Etkisi

Togan'ın Türkiye'de milliyetçilik açısından önemi ele alındığında ilk olarak Irkçılık-Turancılık Davası ve Pantürkist yayınlardaki yazıları akla gelmektedir. Özellikle Pantürkist hareketin dış gelişmelerin etkisiyle güç kazandığı İkinci Dünya Savaşı sırasında başta Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan ve yakın arkadaşı Abdülkadir İnan olmak üzere birçok Rusya kökenli aydınının Pantürkist dergilere yazılar verdiği görülmektedir. Ayrıca dönemin Pantürkist akımının Reha Oğuz Türkkan ile birlikte iki liderinden biri ve en önemli kişiliği olan Nihal Atsız'ın da Togan'dan oldukça etkilendiğini belirtmek gerekir.

Ancak Togan'ın söz konusu etkisi, Atsız ve diğer Turancılarla arasında bir düşünsel devamlılığa yol açacak kadar ileri gitmemiştir. Her şeyden önce ırkçılığa meyleden, açıkça anti-komünist ve dış Türkler'e³⁶ ilişkin irrendantist bir söylem benimsemiş Türkiye'li Pantürkistlerin (Özbek, 1997a: 15; Özbek: 1997b: 20) siyasal görüşleri, Rusya kökenli Türkçülerinkinden birçok bakımdan farklılaşmaktadır. Örneğin daha çok kültürel bir birliğe vurgu yapan Togan'ın (ve birçok Rusyalı Türkçünün) aksine Atsız, Türkler için tek bir merkezden idare edilecek siyasi bir birliği hararetle savunmuştur. (Soysal, 2002a: 492-3, 501, 503) Atsız şöyle yazmaktadır: “Türk Eli bölünmez bir bütündür. Bu bütünün, bugün dışarıda kalan parçalarını da bir gün içeriye alacağız.” (Atsız, 1932c: 8)

Togan, ‘Türk’ tanımı içinde Türk dilinde konuşan hatta bazı durumlarda dilini unuttuğu halde milli şuurunu muhafaza edenleri de saymakta, bunlar arasındaki tam şuurlu kısmın Türkiye Türkleri olduğunu öne sürmektedir. Milli rehberinin Ziya Gökalp olduğunu belirttiği Türk

³⁶ Bu dönemde ve daha sonra Türkçü hareket dış Türkler için çoğunlukla “esir Türkler” ifadesini kullanmıştır.

milliyetçiliği, ona göre “tarihi devirlerde tahavvüllere [dönüşüm] maruz kalan origine ethnique manasına gelen soy birliğini milleti teşkil eden unsurlardan sayıyorsa da diğerlerine faikiyet iddiasında bulunan antropolojik race-ırk prensibini hiçbir zaman kendi milli teşekkülünde müessir bir faktör saymamıştır.” Bu anlamda farklı bir soydan gelmekle birlikte “Türk harsına tereddütsüz ve nihai olarak iltihak edenler” de Türk milletinin bir parçası olarak görülmelidir. (Togan, 1951b:80-81,85-87)

Radikal milliyetçi bir siyasal söylemi oldukça provokatif bir üslupla dile getiren Atsız ise görüşlerindeki ırkçı boyutu gizleme gereği bile duymamıştır: “İrki asaletimiz, enerjimiz ve insanlık meziyetlerimize dünya milletleri ve büyükleri hayran kalırken, bizim kendi milletimizi hiçe saymamız ve kendi kabiliyetlerimizden ümit kesmemiz eğer fena bir kasda makrunsa alçaklık, böyle bir niyete matuf olmadan inanılmış ise kör gözlü bir budalalıktır.” (Atsız, 1931a: 2) Atsız’ın Türklük tanımında kullandığı temel ırksal ölçüt fiziksel olduğu kadar kültürel ve ahlaki bir gösterge olarak ele aldığı kan bağıdır. (Bakırezer, 2002: 354) Atsız’ göre “Millet, fertleri kan ve ahlak bağlarıyla birbirine bağlanmış bir cemiyettir. Bu fertlerin ahlaki kuvveti milletin sağlamlığı demektir.” (Atsız, 1932a: 1) “Milliyetçiliği milletler arasında güçlü olanın kazanacağı doğal bir savaş tasavvuruna” dayandıran Atsız eserlerinde savaşı ve şiddeti estetize etmiştir. Bu anlamda ona göre milli ülkülere ancak “kanla, kılıçla, dövüşle, milli kinle” ulaşmak mümkündür ve bu yolda saldırgan girişimlerde bulunmak kaçınılmazdır. (Bakırezer, 2002: 352- 355) Atsız’a göre;

“Tarihin bize gösterdiği misallerden alacağımız bir ders vardır: milli mefkûreler taarruzidir. (...) ‘Hayat için savaş’ kaidesince yeryüzünde her soyun arzusu kendi cinsini dünyaya yaymaktır. Buna hiç bir soyun muvaffak olamaması aynı arzuda olan başka soyların mukavemetine maruz kalmasıdır. Yeryüzünün insan soyları olan milletler de aynı arzu ile asırlardır çarpışıyorlar. (...)

Medeniyet ilerledikçe insani fikirlerin de galebe edeceği, milletlerin kardeş olacağı bir gün geleceği hakkındaki fikirlerin hepsi birer rüyadır. (...) Bütün insanların kardeş olması, ihtirasın, kavganın kalkması tabiata muhaliftir, insanlık ve kardeşlik propagandası medeniyette ilerlemiş milletlerin, her meydanında silahla yenemedikleri geri milletlere karşı tatbik ettikleri yeni bir tabiye usulüdür. (...) Mütareke yıllarında, insaniyet namına, Türkiye'nin bazı kültürsüz ve vahşi ekalliyetlerine istiklal vermek isteyen İngiltere, kendi menfaati namına istiklal isteyen medeni İrlandalıları imha etmekten çekinmiyordu. Suriye'yi Türk zulmünden kurtaran Fransızlar daha pek yakın bir zamanda Şam'ı tayyarelerle tahrip ettiler.” (Atsız, 1932b: 1-2)

Oysa Togan’a göre Türk milliyetçiliği, herhangi bir emperyalizm veya ırk üstünlüğü iddiasına kapılmadan, ancak etnik hudutların siyasi hudutlarla sıkıştırılması yoluna da sapmadan gelişmelidir. Bu anlamda Türkiye Türkleri, diğer Türklerin davaları ile kendi vatanlarını tehlikeye düşürmemek kaydıyla ilgilenmelidir. (Togan, 1951b: 84-85, 87)

Gerek Atsız’ın gerekse Türkkan’ın düşüncelerinde yabancı ve azınlık düşmanlığı ile anti-semitizm Togan’ın aksine merkezi bir konumdadır. Bununla beraber Togan’da da anti-semitik bir boyutun olduğu görülmektedir. Togan, milliyetine açıkça sadık olmak şartıyla Musevilerin vatandaşlıklarının tanındığını ancak “ismen Türk yahut Müslüman olan hakikatte asırlarca kendi ırkî harsına merbut kalan zevatın güya ırkçılıkla mücadele eder görünüp Türk milliyetçiliği ile mücadele et”tiğini ve bunların “kökü memleket dışında olan büyük siyasi ve ırkî teşekküllerin gizli, planlı ve sistematik hareketleri olarak” görülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Togan’a göre söz konusu kesim Türkiye Türklüğünü “diğer Türklerle hiç alışverişi

olmayan ve Ön Asya kavimlerinin bir halitası³⁷” olarak göstermeye çalışmaktadır. (Togan, 1951b:80-81)

Din (ya da daha doğrusu Müslümanlık), Togan açısından Türk milliyetçiliğinin önemli öğelerinden biridir. Buna gerekçe olarak Türkistan’daki Hristiyan Türklerin milliyetçi duygularının körelmiş olmasını göstermektedir. (Togan, 1951b:86) Atsız ise Togan’a nazaran dine karşı çok daha mesafeli bir tutum takınarak bölücü bir etkisinin olabileceği endişesiyle Türk milli birliğini belirli bir din koşuluna bağlamaktan kaçınmaktadır. Hatta dinleri bilimdışı bir yobazlık olarak nitelendirmiştir. (Bakırezer, 2002: 357)

Togan ile Atsız mensubu oldukları hareketin adlandırılması konusunda da farklı yorumlar getirmiştir. Atsız, kendi siyasi görüşlerini Turancılık başlığı altında tanımlıyorken Togan bu kavramın Türkçülükle aynı anlama gelmediğini vurgulamıştır. Togan, Turan kavramının muğlak bir içeriğe sahip olduğunu düşünmektedir. Ona göre “Turan daha ziyade bir edebi tabirdir ki, efsanevi bir milli varlığı ifade eder.” Ayrıca başta Macarlar olmak üzere birçoklarının söz konusu kavramı, ‘Ural-Altay’ tabiri yerine kullandığını da belirtmektedir. (Togan,1960: 209)

Disiplin ve mutlak itaate dayanan otoriter bir düzeni arzulayan Atsız, eserlerinde hak ve özgürlüklerin olabildiğince kısıtlandığı oldukça muhafazakar bir toplum öngörmüştür:

“Yaban mallarına harp var. Şehir canavarları olan tenezzüh otomobillerine, yılan derisi gibi parlayan ipekli kumaşlara, boş kafaları süsleyen lüks şapkalara, gösteriş budalaların tapındıran kürklü ve kadifeli parçalara, züppe midelerin hoşlandığı Frenk pirinçlerine harp var.

³⁷ Halita: birden çok öğeden oluşmuş karmaşık bir bütün

Asrın hülya aşıl原因 afyonlu filmlerine, kulaklara rakı içiren kahpe sesli plaklara harp var. Cilalı tırnaklara, pomatlı suratlara, renkli kravatlara her yerde yurdumuza dikilmiş düşman topu gibi patlayan şampanyalara harp var; iktisadi seferberlik var. Bütün Türkler bir kalp gibi çarpacak, bir kafa gibi düşünecek ve bir ordu gibi çarpışacak. Onun için diyoruz: Bütün Türkler bir ordu, katılmayan kaçaktır.”
(Atsız, 1931b: 3)

Kitlelerden uzak duran hatta iğrenen bir tavır takınan Atsız demokrasiye karşı çıkmış, soyluluğu savunarak bu kesimin toplumsal ayrıcalıklara sahip olması gerektiğini belirtmiştir. İnsan haklarını lüzumsuz bir özgürlük olarak gören, düzenin fertlerin grev ve toplantı haklarının kısıtlanmasıyla sağlanabileceğine inanan (Bakırezer, 2002: 355-356) Atsız’ın bu yaklaşımının devrim döneminde Rusya Müslümanları içindeki çeşitli grupların bir araya gelerek az çok özgürce sorunlarını tartıştığı ve her görüşün dile getirildiği katılımcı kongre deneyimlerini yaşamış Togan’a olan uzaklığı ortadadır. Gerek o dönem Togan’ın da önemli temsilcilerinden olduğu federalistlerin, gerekse rakip akım olan ünitaristlerin Müslüman-Türk nüfus için dinsel, kültürel ve siyasal özgürlükler talep eden, kadın ve işçi haklarını önemseyen söylemleri ile Atsız’ın otoriter eğilimleri arasında ciddi farklar bulunmaktadır.

Aradaki farkı doğuran başlıca sebep ise Togan’ın milliyetçilik anlayışının Türkiyeli Türkçülerden tamamen farklı bir siyasal iklimde şekillenmiş olmasıdır. Konuyla ilgili olarak Özbek (1997b: 20), Togan’ın Rusya’dan ayrılmadan önceki siyasi faaliyetlerinin, komünizm ve milliyetçilik, komünizm ve köylü toplumları gibi 20. yüzyıla damgasını vuran sorunların gündeme geldiği bir dönemde bunlara pratik çözüm arayışları olarak görülmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu anlamda Togan’ın Rusya’daki devrimci ve sosyalist yazından da belli ölçüde etkilendiğine dikkat çekmektedir.

Türkçü akıma katkıda bulunmuş olmakla birlikte Togan ile birlikte birçok Rusya kökenli aydının asıl ilgilendikleri konu geldikleri bölgenin bağımsızlığa kavuşmasıydı. Türkiyeli Türkçüler ise aynı konuyu Rusya'nın gerçeklerini pek de bilmeden ve “biraz üstten bir bakış”la ele almışlardır. (Soysal, 2002a: 503)

2.4.3) İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’deki Pantürkist Faaliyetler

Özdoğan (2002: 388-389), aslen Farsça kökenli bir sözcük olan “Turan”ın “kabaca eski Sovyet Türkistan’ına tekabül eden bir alanın adı” olarak kullanıldığını ancak 19. yy’daki çeşitli dilbilim ve ırk teorileriyle, Türkoloji çalışmalarının ortaya çıkmasıyla beraber kültürel, siyasal ve tarihsel anlamlarla yüklü bir kavram halini almaya başladığını ifade etmektedir. Böylece Turan, ilk olarak Hint-Avrupa ve Sami dillerine dahil olmayan Macarca, Fince, Türkçe gibi çeşitli Avrupa ve Asya dillerini tanımlayan ortak bir dil ailesinin adı olarak kullanılmaya başlamıştır. Söz konusu dil ailesinin aynı zamanda belli bir ırkı ifade ettiğine dair yorumların güç kazanmaya başlamasıyla birlikte siyasi bir içerik de kazanan Turan kavramı, 19. yy’ın sonuna gelindiğinde Macaristan’da Panturanizm diye tanımlanan bir akımın doğmasına neden olmuştur.

Hiçbir zaman hakim bir siyasi güç haline gelemeyen bu hareket, Finlandiya ve Macaristan’dan kimi zaman Japonya’ya kadar uzatılan bir coğrafya içinde Macarlar, Finler, Türkler, Özbekler, Moğollar hatta Koreliler, Japonlar gibi çok sayıda halkı Turani saymış ve bu anlamda Macar siyasetinde Batı Avrupa’ya karşı Avrasyacı bir açılımı dile getirmiştir. (Özdoğan, 2002: 388-389)

Bu siyasal hareketin yanı sıra 1870’de Armenius Vambéry başkanlığında dünyanın ilk Türkoloji kürsüsünün kurulduğu Budapeşte Üniversitesi’ndeki çalışmalar da Turan kavramına olan ilgiyi artırmıştır. 20.yy’ın başlarından itibaren Macar Turancıları ve Türkologları ile Rusya ve Osmanlı kökenli Türkçüler arasında yoğun bir düşünsel etkileşim söz konusudur. Böylece bir yandan Türkoloji çalışmaları ile Macaristan’daki Turancı fikirlerin diğer yandan Rusya kökenli Türk asıllı göçmenlerin Türk kimliği hakkında getirdiği yeni yaklaşımların etkisiyle Turan kavramı Osmanlı’daki Türkçü hareket içinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Ancak Özdoğan’a göre Türk Turancılar, Macarlardan önemli bir farkla yalnızca Türk dünyasını içeren bir siyasal programa yoğunlaşmışlardır. Bu anlamda Türk toplulukları arasında gelişen Turancı hareket Macaristan’dakinin aksine gerçek bir Panturanizm değil aslında bir Pantürkizmi savunmuş ve “Turan”ı Türkleştirmiştir. (Özdoğan, 2002: 393-394)

Balkan Savaşları’nın Osmanlıcılığı bir seçenek olmaktan çıkarmasıyla beraber Turan ideali ön plana çıkmıştır. *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocakları’nın önceleri Türk kavimlerinin kültürel birliğini daha sonraysa açıkça siyasal birliğini dile getiren faaliyetlerinin güçlendirdiği Pantürkist emeller, Rus Devrimi sonrasında Enver Paşa’nın Kafkasya’ya yönelik askeri harekatiyle kısmen de olsa hayata geçirilmeye çalışılmıştır. (Özdoğan, 2002: 395-398) Ancak 1922’de Enver Paşa’nın Türkistan’daki ölümüyle sona eren bu yöndeki girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin lider kadrosu Pantürkizmi benimsememiş, tersine bu tür örgütlenmeleri kontrol altına almaya yönelmiştir. Bunun en önemli örneği Türk Ocakları’nın ilgi alanının, programında 1927’de yapılan bir değişiklik, eskisinin aksine artık bütün Türk toplulukları olmaktan çıkarılıp yalnızca Türkiye Türkleriyle sınırlandırılmasıdır. İktidarın bu yöndeki telkinlerinin ürünü olan söz konusu değişiklik beraber, Türk Ocakları’nın programı,

Türkiye dışındaki Türklere yönelik herhangi bir irredantist hedefi dile getirmekten (Sovyetlerle varolan iyi ilişkilerin de etkisiyle) bilinçli olarak kaçınan resmi milliyetçi söyleme uygun hale getirilmiştir. İktidarın söz konusu tutumu, Rusya kökenlilerin, geldikleri coğrafyaya yönelik faaliyetlerine uygulanan kısıtlamalarla birlikte düşünüldüğünde, 20’li ve 30’lu yılların büyük bölümünün Türkçü hareket için bir duraklama dönemi anlamına geldiğini söylemek mümkündür.

1930’larda Nihal Atsız’ın liderliğini yürüttüğü Türkçü bir grup resmi ideolojinin çizdiği politik çerçevenin dışında yer alarak, hatta onu eleştirerek Pantürkizmin başlıca savunucusu haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı yılları, İnönü’nün cumhurbaşkanı olmasının ardından, ülkeye dönenler arasında bulunan Rıza Nur ile Togan’ın harekete katılımı ve başta Reha Oğuz Türkkan olmak üzere yeni figürlerin ortaya çıkmasıyla beraber Türkçü faaliyetlerin hız kazandığı bir dönemdir.

Bu dönemde Türkçü yayınlarda da bir patlama yaşanmış, büyük bölümü daha sonra kapatıldığı için uzun ömürlü olamayan açıkça Pantürkist hedeflerin dile getirildiği (Atsız ve/veya Türkkan tarafından çıkarılan) *Bozkurt*, *Ergenekon*³⁸, *Gök-Börü*³⁹, *Orhun*, (Hasan Ferit Cansever’in yayınladığı) *Türk Yurdu*⁴⁰, (Fethi Tevetoğlu’nun) *Kopuz*⁴¹ ve (Rıza Nur’a ait) *Tanrıdağ*⁴² gibi çok sayıda dergi yayınlanmıştır.

Türkçü bir gençliğin yetiştirilmesi gerektiğine inanan Türkçü akım, Orta Asya merkezli etnosentrik bir tarih bilincinin yayılması için çaba sarf etmiştir. Bu amaç doğrultusunda ırkçı

³⁸ 1938-1939 yıllarında toplam üç sayı yayınlanmıştır. (Koçak, 1986: 449)

³⁹ Kasım 1942-Mayıs 1943 tarihleri arasında yayınlanmıştır.

⁴⁰ 1 Eylül 1942’de yayınlanmaya başlayan *Türk Yurdu*’nun yazarları arasında Togan da bulunuyordu.

⁴¹ Mart 1939’da yayınlanmaya başlamıştır. Dergiye yazı verenler arasında Togan ile Abdülkadir İnan da vardı.

⁴² Yazı kadrosunda Rıza Nur’un yanı sıra Mustafa Hakkı Akansel, Necdet Sançar, Hüseyin Namık Orkun, Fethi Tevetoğlu, Hasan Ferit Cansever, Şerif Bilgehan ve Nihal Atsız’ın da yer aldığı derginin ilk sayısı 8 Mayıs 1942’de çıkmış, ancak Nur’un ölümü üzerine aynı yılın Eylül ayında yayını durmuştur. (Koçak, 1986: 450)

nitelikteki kahramanlık öyküleri, Türk ırkının üstünlüğüne dair popüler yazılar, şiirler ve destanlar dergilerde önemli bir yer kaplamıştır. Türk toplulukları için ortak bir dil yaratılması meselesi yahut farklı toplulukların kültürlerinin, tarihlerinin tanıtılması gibi konular ise yeterince işlenmemiştir. Bu iş daha çok adını 1940'ta Türk Kültür Birliği olarak değiştiren Türkistan Türk Gençler Birliği⁴³ ile onun çıkardığı *Türk Amacı*⁴⁴ gibi göçmenlere ait derneklere ve yayınlara kalmıştır. (Özdoğan, 2002: 400)

Toplumda yaygınlık kazanmaya başlayan Pantürkist hareketi, çıkarılan dergilere yazılarıyla katkıda bulunarak destekleyenler arasında Rusya kökenli eski Türkçü liderlerin bir bölümünün yanı sıra Mahmut Esat Bozkurt ve Şevket Reşit Hatiboğlu gibi CHP iktidarına yakın kişiler de vardır. (Özdoğan, 2001: 485) Türkçü-Turancı hareket içinde yayın faaliyetlerinin yanında örgütlenmeye yönelik de girişimler yaşanmıştır. Bunlar arasında en kayda değer Türkkan tarafından 1940'ta kurulan Kitap Sevenler Kurumu'dur. Atsız'la birlikte savaş yıllarında Turancı akımın en etkili iki kişisinden biri olan Türkkan, bu kurumun başına olası tepkileri azaltmak için babasının yakın arkadaşı Fethi Okyar'ı getirmiştir. Ancak bütün Turancıları aynı çatı altında toplamak amacıyla kurulan bu örgüt, Nihal Atsız ve arkadaşlarının destek vermemesi nedeniyle başarılı olamamış, kısa bir süre sonra da hükümet zoruyla Halkevlerine ilhak edilmiştir. (Önen, 2002: 367)

Başlangıçta yeni kuşak Türkçülerden Türkkan ile 30'ların ırkçı, Turancı hareketinin tartışmasız lideri Atsız işbirliği yapmışlardır. Ancak zamanla aralarında Türkçü hareketin liderliği için bir çekişme başlamıştır. 1941 yılında her ikisinin de katkıda bulunduğu *Bozkurt*

⁴³ Özdoğan, Türkistan Türk Gençler Birliği ile Türk Kültür Birliği'nden birbirinden ayrı iki dernek olarak bahsetmektedir. Soysal ve Koçak ise bunların aynı derneğin farklı dönemlerdeki adları olduğunu düşünmektedir. Bkz. Özdoğan, 2006: 208-209; Koçak, 1986: 449; Soysal, 2002a: 489

⁴⁴ Türkler'in kültürel birliğini hedefleyen *Türk Amacı* Temmuz 1942-Şubat 1943 tarihleri arasında yayınlanmıştır. Ahmet Caferoğlu tarafından çıkarılan dergiye Abdülkadir İnan, Muharrem Feyzi Togay, Ali Genceli ve Kadircan Kafı gibi çok sayıda göçmen de Türk toplulukların kültürleriyle ilgili yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır. (Özdoğan, 2006 203-204)

adlı dergiye sahip olmak için verilen mücadelede Atsız grubunun başarılı olmasının ardından 1942 yılı itibariyle yollar tamamen ayrılmıştır. Önce aynı adla başka bir dergi çıkaran Türkkan ve arkadaşları daha sonra *Gök-Börü*'yü yayınlamıştır. Bu andan itibaren Türkkan'ın lideri olduğu grupla Atsız'ın yanında yer alanlar arasında dergi yazıları, broşürler ve kitaplar yoluyla karşılıklı suçlamaların yöneltildiği bir rekabet başlamıştır. Dile getirilen suçlamaların başlıcası, iki tarafın da birbirlerine yönelik gerçekte safkan Türk ırkından olmadığına dair iddialarıydı. Konuyla ilgili olarak Özdoğan, söz konusu iddiaların yaşanan çekişmenin ardında yatan temel neden olan liderlik mücadelesiyle olan bağına dikkat çekmektedir. Buna göre dönemin bütün ırkçı-Turancıları yalnızca ırksal olarak safkan Türklerin siyasal seçkinler olabileceğine inanıyordu; dolayısıyla safkan Türk olmama iddiası, aynı zamanda Türkçüler için lider olma kabiliyeti ve hakkının da bulunmayacağı anlamını taşıyordu. (Özdoğan, 2006: 230-236)

Bununla beraber Atsız'la Türkkan'ın ırkçı yaklaşımları arasında birtakım farklar da bulunmaktadır. Türkkan'ın ırkçılığı daha çok kafatasıyla ilgili antropolojik değerlendirmelere dayanıyordu ve büyük oranda Gobineau'nun görüşlerinden mülhem pozitivist bir içeriğe sahipti. Oysa Atsız, Gustav Le Bon'un etkisiyle fiziksel özelliklerin yanı sıra ırksal değerleri de ön plana çıkaran bir tür spiritualist/idealist yaklaşımı benimsemişti. (Özdoğan, 2006: 236-237)

Görüşleri arasındaki farklılık Türk tarihine bakışlarında da görülüyordu. Türkkan, 1930'lu yılların başında resmi ideolojinin ihtiyaçlarına göre oluşturulmuş Türk Tarih Tezi'nin öğretildiği bir kuşağa aitti. Bu anlamda tezin kafatası ölçümlerine dayanan ırksal/antropolojik yaklaşımından oldukça etkilenmişti. Ayrıca resmi tarih anlayışının dayandığı Orta Asya'dan göç eden Türklerin Sümer, Hitit, Roma gibi medeniyetlerin kurucusu olduğu iddiasını da

benimsiyordu. (Özdoğan, 2006: 230-231) Oysa Atsız daha başından itibaren Türk Tarih Tezi'ne karşı çıkmıştı. Hatta muhalif tutumu nedeniyle 1933'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ndeki asistanlık görevinden alınmıştı. Bakırezer'e (2002: 353-355) göre resmi tarih tezinde dile getirildiği gibi Türkleri Avrupalılarla ortak bir etnik kökene dayandırma gereği duymayan Atsız, eski uygarlıkların Türk kökenli olduğuna yönelik iddiaları da bilim dışı bir komedi olarak değerlendiriyordu. Bu bağlamda Türk Tarih Tezi çerçevesinde girilen, Anadolu'da çok eski tarihlerden itibaren Türklerin yaşadığını kanıtlama çabalarına karşı bir memleketin sahibi olmak için oranın yerlisi olmak gerekmediğini dile getiriyordu.

Pantürkist akım içindeki ayrışmada görünen odur ki Rusya kökenli aydınlar taraf olmamıştır. Çünkü bu dönemde gerek Togan, gerekse diğer birçok Rusyalı Türkçü, her iki grubun da dergilerinde yazılar yayımlamaya devam etmiştir. Hatta Togan, varolan çekişmeyi ortadan kaldırmak için çaba sarf etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Pantürkizmin yükselişini anlayabilmek için yalnızca akım içindeki gelişmelere bakmamak gerekir. Uluslararası konjonktürün ve Türkiye'nin dış politikasını belirleyenlerin tutumu da bunda etkili olmuştur.

Savaş boyunca Türkiye, “aktif tarafsızlık” olarak adlandırılan gelişmelere göre taraflardan birine yaklaşan ve savaş sonunda kazanan tarafın yanında olmasına olanak sağlayabilecek bir politika yürütmüştür. (Özdoğan, 2001 : 481) Dönemin (sırasıyla) dışişleri bakanları Şükrü Saraçoğlu ve Numan Menemencioğlu ile Türkiye'nin savaş dışı kalması yönünde yapılan tercihin asıl sahibi ve yürütülen diplomatik faaliyetlerde son sözü söyleyen kişi olarak cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından belirlenen Türkiye'nin dış politikası, hükümetin ülke içinde pantürkistlere yönelik yaklaşımını da belirlemiştir.

Savaşın ilk yıllarında güç dengelerindeki değişimleri kendi lehine kullanmaya çalışan Türkiye'deki iktidar özellikle 22 Haziran 1941'de Almanya'nın SSCB'ye saldırmasıyla güç bir durumda kalmış, tarafsızlığını korumakta zorlanmıştır. Almanya-SSCB Savaşı'nın başladığı 1941 Haziranı ile Almanların Stalingrad'ta doğu cephesindeki ilk önemli yenilgini aldığı 1943 kışı arasındaki dönemde Türkiye, her iki taraftan da savaşa katılmak konusunda çok fazla baskıya maruz kalmıştır. Bu dönemin, 1942 kışına kadar geçen ilk bölümünde iktidar, daha çok Almanların (kendi yanlarında savaşa girilmesi yönündeki) yoğun baskılarına karşı koymaya çalışmıştır. Almanya diplomatik teşebbüslerinin yanı sıra Türkiye'de Pantürkist duyguların uyandırılması için de çalışmıştır. Esasen Nazilerin iktidara gelmesinden sonra başlamış olan Alman propagandası⁴⁵ bu dönemde iyice yoğunlaşmış, bu çerçevede Almanlar bir yandan Türk hükümetiyle diplomatik temaslarında Kırım ve Kafkasya'daki Türk kökenli halkların geleceği konusunda işbirliği yapılmasını, hatta Türkiye'nin bu bölgelerde toprak elde etmesini önermiş, diğer yandan Turancı örgütleri ve yayınları destekleyerek, Panturanist propaganda yoluyla kamuoyunu ve Türk hükümetini etkilemeye çalışmıştır. (Özdoğan, 2001: 477-478; Koçak, 1986: 190) Türkiye'de dış politikayı yönlendiren kadro ise Almanların bu çerçevede Türkiye'de Türkçü liderlerle kurduğu ilişkilere onay vererek, Pantürkist akımın güçlenmesine göz yummuştur.

Dönemin Almanya büyükelçisi Von Papen'in bu yönde attığı ilk adım Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan'daki Osmanlı ordusuna kumanda etmiş olan Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) Paşa'nın Berlin'de Alman Dışişleri Bakanlığı ile temasa geçmesini sağlamak olmuştur. Nuri Paşa burada Alman yetkililerle Türkiye'nin Almanya'daki büyükelçisi Hüsrev

⁴⁵ Bu konuyla ilgili olarak Johannes Glasneck, Almanların Rusya ve Doğu uzmanlarının 1930'lu yıllarda SSCB'deki Türk kökenli halklar hakkında Turancı düşünceleri güçlendirecek çalışmalar yayınladığını aktarmaktadır. Söz konusu ideologlar arasında özellikle Alman Dışişleri Bakanlığı'yla sıkı bağları bulunan Gotthard Jaeschke'ye dikkat çekmektedir. (Glasneck, 1979: 197-198)

Gerede'nin yakından izlediği çok sayıda görüşme yapmıştır. Von Papen ayrıca Almanya'nın doğu cephesindeki askeri başarılarını göstererek, Türkiye'deki askeri yetkilileri etkileyebilmek amacıyla bir Türk heyetini resmen davet etmiştir. Bunun üzerine İnönü, Harp Akademisi Komutanı General Ali Fuat Erden ile o sırada *Cumhuriyet* ile *Son Posta* gazetelerinde askeri strateji ve Alman-Sovyet Savaşı hakkında yazılar yazmakta olan, ayrıca Alman yanlısı eğilimleri bilinen emekli general Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet'i⁴⁶ doğu cephesine göndermiştir. Aslen kendisi de Tatar kökenli olan Erkilet ile Erden, gezileri sırasında bizzat Hitler'le savaşın gidişatı hakkında görüşmelerinin yanı sıra bazı esir kamplarını da dolaşmış ve buralarda Türk kökenli esirlerle konuşmuşlardır. Generaller, dönüşlerinin ardından Şükrü Saraçoğlu ile Fevzi Çakmak'ın da bulunduğu bir toplantıda İnönü'ye geziyle ilgili bilgi vermişlerdir. Daha sonra Erkilet *Cumhuriyet*'te yayınlanan bir yazı dizisiyle cephe izlenimlerini kaleme almıştır. (Özdoğan, 2001: 487-490; Koçak, 1986: 193-194)

Bu dönemde Türkiye'de Türkçü fikirlere sahip olanlardan Alman Dışişleri'nin ilişki kurduğu kişiler arasında Nuri Paşa ve Erkilet Paşa'nın yanı sıra Togan, Enver Paşa'nın yaverliğini yapmış olan İstanbul milletvekili Şükrü Yenibahçe, Memduh Şevket Esendal ve Ahmet Caferoğlu⁴⁷ da bulunmaktadır.

Ancak Almanya yalnızca Türkiye'deki Türkçülerle değil Orta Avrupa'daki Sovyet karşıtı Rusyalı göçmenlerle de dışişleri ve doğu bakanlıkları kanalıyla ilişki kurmuştur. Özellikle dışişleri yetkilileri temaslarında, başta Mehmed Emin Resulzade, Ayaz İshaki, Mustafa

⁴⁶ Glasneck, Erkilet'in SSCB'ye yönelik Alman saldırısından hemen sonra von Papen'e başvurarak Turancı faaliyetlerde kendisine görev verilmesini istediğini aktarmaktadır. (Glasneck, 1979: 207)

⁴⁷ Koçak (1986:191), bu dönemde Yenibahçe'nin başkanlığında Nuri Paşa, Togan, Caferoğlu ve Esendal tarafından ülkedeki Türk kökenli göçmenler arasında ve yurtdışındaki Türk kökenli nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerde bu bölgeleri Türkiye'ye ilhak etmek için taraftar toplamak amacıyla bir komite oluşturulduğunu aktarmaktadır. Ancak Koçak'a göre o sırada Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi olan Esendal hükümetin verdiği talimatlara göre hareket etmiştir.

Çokayoğlu ve Said Şamil gibi önde gelen Türkçü liderlerin desteğini elde edebilmek amacıyla Sovyetlere karşı yürütülen savaşta ele geçirilmesi umulan topraklardaki Türk topluluklara özerklik verilmesi gibi birtakım vaatlerde de bulunmuştur. (Özdoğan, 2001: 486; Özdoğan, 2002: 401) Bununla beraber gerçekte Nazilerin Türkçülere ne kadar güvendiği tartışmalıdır.

Bu dönemde Türkiye'deki Turancı hareket genel olarak Sovyetler Birliği'ndeki Türk kökenli halkların yaşadığı toprakların (özellikle Kırım ile Azerbaycan'ın) Türkiye tarafından doğrudan ilhak edilmesini savunuyordu. Bu da ancak Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi ile mümkün görülüyordu. Almanya'daki ve Türkiye'deki Türk kökenli göçmen milliyetçi önderler ise Almanya ile anlaşarak Nazi ordularının işgal ettiği Sovyet topraklarında bağımsız Türk devletleri kurulmasını hedefliyordu. Almanya'nın ise her iki yaklaşımdan da farklı olarak Türkçülerle kurduğu ilişki, işgal ettiği bölgelerde milliyetçi fikirleri güçlendirerek Sovyetlere karşı savaşta zaferi kolaylaştırma amacına dayanıyordu. (Koçak, 1986: 192-193) Ele geçirilen topraklardaki halklara bağımsızlık verilmesi yahut başka ülkelere toprak verilmesi düşünülmüyordu.

Türk topluluklarına özerklik verileceğine dair vaatler konusunda da Alman hükümetinde bir karar birliği bulunmuyordu. Ribbentrop'un Dışişleri Bakanlığı Alman işgali sonrasında yarı-özerk statüye sahip Türki yönetimlerin kurulabileceğini düşünürken, Rosenberg'in Doğu Bakanlığı (Ostministerium) Aryan olmayan haklara yönetimde söz hakkı tanınamayacağını ileri sürüyordu. Hitler iki bakanlık arasında yaşanan çekişmede Rosenberg'ten yana tavır aldı. Böylece önce 16 Temmuz 1941'de ardından kesin olarak 8 Mayıs 1942'de aldığı kararlarla konuyla ilgili olarak Doğu Bakanlığını yetkili kıldı ve gerek Kırım'ın gerekse Kafkasya'nın tamamen Alman egemenliği altında bir sömürge idaresi şeklinde yönetilmesine dair Rosenberg'in planını onayladı. Dışişleri ise sürgündeki Türk kökenli milliyetçi önderler

ve Türkiye'deki Turancılarla ilişki kurmakla görevlendirildi. Ancak yapılan bütün bu görüşmeler ve girişimler başından itibaren Hitler ve Rosenberg tarafından propaganda taktikleri olarak değerlendirildi. (Özdoğan, 2001: 492; Koçak, 1986: 196-197) Hatta Glasneck'e göre "Hitler ile Rosenberg, Kafkasya'da Almanların gelecekteki durumu bakımından Turancılık hareketini bir tehlike olarak bile görüyorlardı." (Glasneck, 1979: 202)

Almanya-SSCB Savaşı'nın başlaması, Türkistan ve Kafkasya'daki Sovyet egemenliğinin sona ermesi ihtimalini doğurduğu için Togan'ı da heyecanlandırmıştı. (Özbek, 1997a: 21) Özellikle savaşın Naziler lehine geliştiği dönemde Togan birçok defa Almanya'ya gitti. Almanya'nın Sovyetlere yönelik saldırısının ardından ilk önce Berlin'de bulunan Türkistanlı önderler Mustafa Çokayoğlu ile Veli Kayyum Han tarafından dile getirilen daha sonra Alman yetkililerle temaslarında Nuri Paşa'nın önerdiği doğu cephesindeki Türk kökenli Sovyet savaş esirlerinin örgütlenmesi ve özel bir eğitimden geçirilerek propaganda ajanları ve özel savaş birimleri olarak Sovyet topraklarının işgali için kullanılması projesi, Alman Doğu Bakanlığı tarafından uygun bulunmuştu. Ekim-Kasım 1941'de Kırım'ın işgali sırasında gerçekleştirilen ilk denemeler de olumlu sonuçlanmıştı. (Özdoğan, 2001: 489-490; Özdoğan, 2006: 163) Ocak 1942'de Alman Yüksek Komutanlığı'nın da onayıyla Kırım'da altı vurucu taburdan oluşan Milli Gönüllü Birliği kuruldu ve bölgedeki Türk köylerinde savunma birlikleri oluşturuldu. Aynı yıl Sovyetlerdeki diğer topluluklardan gelen savaş esirlerinden⁴⁸ de birlikler kurulmaya başlandı. Aralarında Gürcü, Ermeni, Tacik gibi Türk kökenli olmayan esirlerin de bulunduğu bu birliklerin hepsi, 162. Türk Tümeni'ne⁴⁹ bağlıydı. Eğitimleri Alman ve Türk kökenli

⁴⁸ Almanların elindeki Türk kökenli savaş esirlerinden savaş sonrasında Türkiye'ye sığınanlar olmuştur. (Sosyal, 2002a: 483) Türkiye'ye gelen mülteciler arasında Nazilerle işbirliği yapmış olanların olup olmadığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

⁴⁹ Koçak, 19 tabur ve 29 bölükten oluşan 162. Tümen'in "a) Türkmen, Özbek, Kazak, Kara-kalpak ve Taciklerden bir 'Türkistan Gönüllü Kıtası'; b) Azerbaycanlı, Dağıstanlı, İnguş, Lezgi ve Çeçenlerden bir 'Kafkas Müslüman Gönüllü Kıtası'; c) bir 'Gürcü Gönüllü Kıtası'; d) bir 'Ermeni Gönüllü Kıtası'; e) bir 'Volga-Tatar' ve 'Kuzey Kafkasya Gönüllü Kıtası'" şeklinde düzenlendiğini aktarmaktadır. Bu askerler Stalingrad'ta, Kafkasya'da, Kuzey İtalya'da savaşmışlardır. (Koçak, 1986: 198-199)

subaylar tarafından yapılan bu birlikler daha sonra değişik Alman kıtaları arasına dağıtılıyordu. (Koçak, 1986: 197-199)

Bununla beraber farklı Türk topluluklarından gelen milliyetçi gruplar arasındaki anlaşmazlıklar bu dönemde de varlığını koruyordu. Togan'ın aktardığına göre özellikle eski Kazak lider Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü sonrasında Türkistanlılar arasındaki birlik tamamen ortadan kalkmıştır. Togan, Almanların yanlış politikalarının da bunda etkili olduğunu düşünmektedir. Ona göre "Rusya mahkumu Müslümanların iç vaziyetlerini layıkıyla anlayamayan Almanlar [savaş sırasında] esir düşen Türk uruğları mensupları arasından Özbeklerle Kazanlıları rehberlik mevkiine çıkar[mış], yani kabileler arasından bu ikisini bilhassa tercih" etmişlerdi. Bu ise Kazaklarla Başkurtların tepkisini çekmiş, "bilhassa Kazaklarla Özbekler arasında derin münafaret başlamasına sebep" olmuştu. (Togan, 1952a: 143-144)

Şubat 1942'de Togan savaş esirleri arasından seçilenlerin eğitimine yardımcı olması için bizzat Doğu Bakanlığı tarafından Almanya'ya davet edildi. Fakat Togan, Fevzi Çakmak ve o sırada Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri olan Numan Menemencioğlu'na şahsen başvurmuş olmasına rağmen Türk hükümetinden vize alamadı. Çakmak, konuya genel olarak olumlu yaklaşmış olmakla birlikte kuvvetle muhtemel dış ilişkileri belirleyen asıl üçlü olan Menemencioğlu, Saraçoğlu ve her şeyden evvel İnönü'nün (iktidarın Turancılara karşı bu dönemdeki hoşgörülü tutumuna rağmen) tarafsız kalma politikası nedeniyle Togan'ın isteği kabul görmemiştir. (Özdoğan, 2001: 489-490; Özdoğan, 2006: 163-173)

Bu dönemde esasen Türkiye'de hükümetin Pantürkist politikalar karşısındaki tutumunun muğlak olduğunu söylemek mümkündür. Bir yandan Saraçoğlu, Menemencioğlu ve

1942'deki ölümüne kadar başbakanlığı yürüten Refik Saydam Alman diplomatlarıyla yaptıkları görüşmelerde Sovyetlerdeki Türk kökenli toplulukların geleceğine ilişkin duydukları ilgiyi gösteren ifadeler kullanırken, diğer yandan Türkiye'nin resmi dış politikasının sınır ötesi emeller taşımadığı, dolayısıyla Sovyet topraklarıyla ilgili bir taleplerinin de olmadığını altını çizmişlerdir. Özdoğan, bu bağlamda 6 Nisan 1942'de Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile von Papen arasında yapılan bir görüşmeye değinerek, burada Saraçoğlu'nun Türkiye'nin resmen Pantürkist bir politika izleyemeyeceğini, bununla beraber bu kapsamda Nazilerle yapılan yarı-resmi görüşmelere de karşı çıkmadıklarını ancak Türk gençliğinin Pantürkizme kapılarak Sovyetler Birliği'ne karşı saldırgan bir tavır sergilemesine de izin verilmeyeceğini ifade ettiğini aktarmaktadır. (Özdoğan, 2001: 490-491) Saraçoğlu'nun bu sözleri, hükümetin Turancılara olan bakışını ve Alman propagandalarına karşı gösterdiği hoşgörölü tavrın sınırını gözler önüne sermektedir.

Almanların Türk hükümetine savaşa girmesi için uyguladığı baskı ve Pantürkist eğilimleri destekleyen propagandaları Eylül 1942'den sonra oldukça azalmıştır. Bunun başlıca nedeni Alman hükümetince Türkiye'nin savaşa girmeyeceğinin anlaşılmasıdır. Ayrıca Almanlar bu dönemde Sovyetler karşısında zaferin yakın olduğunu inanarak artık Türkiye'ye ihtiyaç duymadıklarını düşünmüşlerdir. Bu nedenle Hitler, Dışişlerini Türkiye ile yapılan görüşmelerde artık Türk kökenli toplulukların özgürlüğü ile ilgili herhangi bir sözün verilmemesi konusunda uyarmış, Ribbentrop da von Papen'e gönderdiği talimatla Pantürkizm meselesini rafa kaldırmasını istemiştir. (Özdoğan, 2001: 492) Hatta von Papen'den Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile artık Panturanist hareketin sorunları hakkında görüşme yapmaması, konu hakkındaki Türk tarafının görüşlerini sormaması ve bununla ilgili Türk taleplerinin açıklanmasına fırsat vermemesi istenmiştir. (Koçak, 1986: 202)

Pantürkist hareketin yükselişi, Temmuz 1943'te Almanların Stalingrad'da bozguna uğramasına kadar devam etti. (Oran, 2002a: 397) Bu tarihten itibaren iktidarın Pantürkistlere yönelik tavrı sertleşmeye başladı.

Bu sırada Türkçülerle sosyalist çevreler arasında uzun bir süre daha çok çeşitli yayınlar yoluyla sürdürülen ciddi bir çekişme de devam ediyordu. İlk olarak kamuoyunca fazla tanınmayan Falis Erkman'ın yayınladığı *En Büyük Tehlike* adlı kitapçıkta Türkçüleri Nazi propagandasının etkisi altına girerek Türkiye'yi "bir maceraya girmekle" suçlaması ve buna Türkçülerden gelen sert cevaplar iki siyasi grup arasındaki gerilimi artırmıştı. 1944 baharında Atsız'ın *Orhun*'da hükümete yönelik iki açık mektup yayınlayarak⁵⁰ kendi programında Türkçü olduğunu açıkça ifade eden Saraçoğlu hükümetini bu konuda yeteri kadar çalışmamakla suçladı. Atsız, burada özellikle Maarif Vekaletinde çok sayıda komünistin bulunduğunu öne sürerek⁵¹ hükümeti önlem almaya çağırıyordu. Mektupların ardından Atsız'ın liderliğini yaptığı Türkçülerle başta Sabahattin Ali olmak üzere sosyalistler arasındaki kavga iyice alevlendi. Sabahattin Ali, Nihal Atsız'ın yazılarında kendisiyle ilgili sarf ettiği ağır ifadelerine karşı hakaret davası açtı. Davanın 3 Mayıs'taki ikinci duruşmasının sonrasında Atsız'ı destekleyenler, alınan geniş güvenlik önlemlerine rağmen adliye binasından marşlar söyleyerek ve Sabahattin Ali'nin kitaplarını yakarak Ulus'a yürüdüler (Koçak, 1986: 297) ve burada başını öğrencilerin çektiği ama halktan da kayda değer bir katılımın sağlandığı bir politik gösteri düzenlediler. Daha sonra Türkçü camiada tarihi bir gün olarak tanımlanan 3 Mayıs'taki gösterinin ardından sorun, farklı ideolojilere sahip olan iki grup arasındaki siyasi rekabeti aşmış ve kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. Ayrıca

⁵⁰ "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye Açık Mektup" 1 Martta, "Başvekil Saraçoğlu Şükrü'ye İkinci Açık Mektup" ise 1 Nisan'da yayınlanmıştır. (Koçak, 1986: 297)

⁵¹ Atsız'ın adlarını vererek komünist eğilimleri yaymakla suçladığı kişiler, DTCF'den Doçent Pertev Naili Boratav, İstanbul Üniversitesi Pedagoji Enstitüsü Başkanı Prof. Sadrettin Celal Antel, Türk Dil Kurumu üyesi ve eski milletvekili Ahmet Cevat Emre ve Ankara Devlet Konservatuarı'nda o sırada öğretmen olarak çalışan Sabahattin Ali'di. (Özdoğan, 2006: 96)

hükümet açısından zaten dikkatle takip ettikleri bu siyasi çekişme sırasında Türkçü kesimin ne kadar güçlenmiş olduğunu göstermesi bakımından uyarıcı bir etkisi olmuştur. (Özdoğan, 2006: 94-103)

1944 yılı itibariyle savaşın Almanların yenilgisiyle sonuçlanacağı da artık ortaya çıkmıştı. Türk hükümetinin Almanya ile Pantürkistler arasındaki gayri-resmi görüşmelere izin vermesi, kendi resmi temaslarında (özellikle Almanların Sovyet topraklarındaki ilerleyişi sırasında) her ne kadar herhangi bir toprak talebi olmadığını ısrarla belirtmeye devam etmesine rağmen Türk kökenli toplulukların geleceği hakkında giderek daha ilgili bir tutum takınması ve bu dönemde Turancı hareketin kayda değer yükselişi, Sovyetler Birliği ile ilişkilerde büyük bir tahribat yaratmıştı ve bunun tamiri gerekiyordu. 3 Mayıs gösterisinin de açıkça ortaya koyduğu gibi hükümetin dergilerini kapatmak, örgütsel faaliyetlerine izin vermemek, Nazilerle yapılan görüşmeleri kontrol etmek gibi Turancı hareketin gereğinden fazla güçlenmesini engellemeye yönelik bütün çabalarına rağmen Pantürkizm, özellikle öğretmenler ve öğrenciler arasında hayli taraftar bulabilmişti. Hükümet, söz konusu gelişmenin kendisi açısından içte ve dışta yaratacağı olası tehlikeleri de bertaraf etme ihtiyacı duyuyordu. Dolayısıyla gerek ulusal gerekse uluslararası konjonktür, hükümetin Pantürkistlere yönelik tutumunu değiştirmesini gerektiriyordu.

9 Mayıs 1944'te hakaret davası sonuçlandı ve Atsız dört ay hapisle cezalandırıldı; ancak ceza ertelendi. Bununla birlikte aynı gün 3 Mayıs gösterisini kışkırttığı düşünülen Turancı dergilerde yazılar yayınlayan başta Atsız olmak üzere belli başlı Turancılar ve bazı başka Pantürkistler tutuklandılar. İlk gözaltına alınan elli-altmış kadar kişi arasında Togan'ın yanı sıra Abdülkadir İnan, Akdes Nimet Kurat, Muharrem Fevzi Togay, (Azeri) M. Altunbay, (Kırım Tatarı) Cafer Seyid Ahmed Kırimer, (Azeri) Ahmet Caferoğlu gibi çok sayıda Rusya

kökenli Türk-Tatar göçmen de yer alıyordu. Ancak daha sonra bu kişilerden sadece Togan yargılanmıştır. Diğerleri ise bir süre gözaltında tutulduktan serbest bırakılmıştır. (Özdoğan, 2006: 104-105, 202)

Dava resmi olarak hükümetin 18 Mayıs 1944 tarihli bir kararnamesiyle başladı, yapılan soruşturmanın ardından gözaltına alınanlardan 23'ü hakkında dava açıldı. Hükümetin bildirisinde tutuklamaların gerekçesi olarak 3 Mayıs'ta gözaltına alınan bazı göstericilerde ele geçirilen belgeler üzerine Atsız, Togan, Türkkân, Hasan Ferit Cansever gibi kişilerin evlerinde arama yapıldığı ve burada ulaşılan belgelerde ırkçı-Turancı bir gizli örgütün varlığının anlaşıldığı belirtiliyor (Özdoğan, 2006: 105-106) ve sanıklar mevcut hükümeti devirip ırkçı-Turancı ilkelere dayalı bir devlet kurmaya çalışmakla suçlanıyordu. Bildirinin yayınlanmasından bir gün sonra İnönü, 19 Mayıs söylevinde Irkçılık-Turancılık Davası'nın gerekçelerini ele aldı:

“Türk Milliyetçisiyiz, fakat Memleketimizde ırkçılık prensibinin düşmanıyız. (...)

Köy Enstitülerinde, her çeşit okullarımızda, müesseselerimizde, Ordumuzda müşterek Vatanın ülkülerini Türk çocuklarına, eşit adalet ve şefkat hisleriyle vermeye çalışıyoruz. Onları büyük Cumhuriyet potasında kaynatıp meydana Türk vatanseveri çıkarmaya uğraşıyoruz. (...)

Şimdi insaf ediniz. Türk vatandaşı yetiştirmek için bütün iyi şartları özünde toplamış olan bu feyizli yolu bırakır da ırkçıların Milleti binbir parçaya ayıracak fesatlı ve nifaklı zehirlerine Cemiyeti kaptırır mıyız?

Turancılık fikri, yine son zamanların zararlı ve hastalıklı gösterisidir. (...) Milli politikamız Memleket dışında sergüzeşt aramak zihniyetinden tamamen uzaktır; asıl mühim olan da bunun bir zaruret politikası değil, bir anlayış ve bir inanış politikası olmasıdır. (...)

İrkçılar ve Turancılar gizli tertipler ve teşkilere başvurmuşlardır. Niçin? Kandaşları arasında gizli fesat tertipleriyle fikirleri Memlekette yürür mü? Hele, doğudan batıdan ülkeler, gizli Turan cemiyetiyle zapt olunur mu? Bunlar o şeylerdir ki ancak Devletin kanunları ve esas teşkilatı ayak altına alındıktan sonra başlanabilir. Şu halde yaldızlı fikirler perdesi altında doğrudan doğruya Cumhuriyetin, büyük Millet Meclisinin mevcudiyeti aleyhinde teşebbüsler karşısındayız. (...)

Türk Milletine yalnız bela ve felaket getirecek olan bu fikirleri yürütmek isteyenlerin Türk milletine hiçbir hizmetleri olmayacağı muhakkaktır. Bu hareketlerden yalnız yabancılar faydalanabilirler. ” (İrkçılık-Turancılık, 1944: 3-9)

İnönü’nün konuşması büyük yankı uyandırdı ve basında davayı destekleyen çok sayıda yazının yayınlanmasına neden oldu. Mayıs 1944’ten duruşmaların başladığı Eylül 1944’e kadar devam eden sorgulamalarda sanıklardan Reha Oğuz Türkkkan, Cihat Savaşfer, Nurullah Barıman, Hamza Sadi Özbek, 1941’de Togan’ın başkanlığında bütün Türklerin birleştirilmesi ve savaşta Almanların zafer elde etmesinin ardından mevcut hükümetin darbeye devrilmesi amacıyla gizli bir örgüt kurduklarını kabul ettiler. Ayrıca Türkkkan, “ırkçı ve Turancı ilkelere dayanan bir devlet kurmak üzere hükümeti kansız bir darbeye devirmeyi amaçlayan” “Gürem” adında bir başka örgütün lideri olduğunu söylemişti. Ancak sanıklar ifadelerini işkence altında vermişlerdi. İşkenceye belki de en çok maruz kalan Türkkkan kör olma tehlikesi geçirmişti. Bu nedenle sanıklar, kendileri aleyhine yaptığı konuşma ve sorgu sürecinde basında aynı paralelde çıkan yazıların işkencelere ortam hazırladığı düşüncesiyle İnönü’ye kin duymuşlardır. Ayrıca İnönü’nün dışında dönemin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel’i de soruşturmanın arkasındaki kişi olmakla suçlamışlar, sanıklardan bakanlığına bağlı olarak çalışanları görevlerinden alması ya da uzaklaştırması nedeniyle ona düşmanlık beslemişlerdir. (Özdoğan, 2006: 108-109, 180; Önen, 2002a: 369)

Duruşmaların 7 Eylöl 1944'te başladığı davanın iddianamesinde Togan ile Türkkan, hükümeti devirerek ülkenin Almanya yanında savaşa girmesini sağlamak ve böylece Türk birliğini sağlamak amacıyla gizli faaliyet yürüten ve birbirleriyle işbirliği yapan iki grubun liderleri olmakla suçlandılar. Cihat Savaşfer, Nurullah Barıman, Hamza Sadi Özbek, İsmet Tümtürk, Hikmet Tanyu gibi kişilerin ise bu örgütlere üye olduğu iddia ediliyordu. Atsız'a yönelik suçlama ise esasen ırkçı Turancı fikirler lehine propaganda yapmak ile 3 Mayıs gösterisini planlamak ve buna katılmaktı. Irkçı düşünceleri yayma suçu Atsız'la işbirliği yaptığı düşünölen Necdet Sançar, Orhan şaik Gökyay, Hüseyin Namık Orkun, Alpaslan Türkeş ve Fethi Tevetoğlu'na da yöneltiliyordu. Ayrıca ordu mensubu olan Türkeş ile Tevetoğlu siyasi faaliyette bulunma yasağını çiğnemekle de suçlanıyordu. Togan'la ilişkisi ve *Türk Yurdu*'nu çıkarması nedeniyle Hasan Ferit Cansever'inse yıkıcı propagandalara yardım ettiği ileri sürölüyordu. (Özdoğan, 2006: 110-112)

29 Mart 1945'te sanıklardan onu, Bir Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi tarafından suçlu bulundu, diğerleri beraat ettiler. Sanıklardan yalnızca Togan hükümeti devirmekten suçlu bulundu ve on yılla en fazla hapis cezasına çarptırılan oldu. Türkkan, Savaşfer ve Barıman gizli örgüt kurmaktan hüküm giydiler. Atsız ise yıkıcı propaganda yapmaktan suçlu bulundu ve 4 yıl ceza aldı. Sançar, Türkeş ve Tevetoğlu da aynı suçtan çeşitli cezalara çarptırıldılar. Cebbar şenel ile Cemal Oğuz Öcal ise sadece 3 Mayıs'taki gösteriden dolayı ceza aldılar. (Bakırezer, 2002: 352; Özdoğan, 2006: 112)

Dava tamamen uluslararası siyasetteki yaşanan dalgalanmalara bağlı olarak Türkiye'nin dış politikasının değişmesi nedeniyle başlamıştı. Bununla birlikte aynı etmen, daha sonra davanın seyrini değiştirdi.

19 Mart 1945'te SSCB, 17 Aralık 1925'te imzalanan ve birkaç defa süresi uzatılan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı artık uzatmayacağını Türkiye'ye bir notayla bildirdi. 7 Haziranda ise SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'le yaptığı görüşmede anlaşmanın yenilenmesinin ancak birtakım Sovyet taleplerinin kabul edilmesiyle mümkün olabileceğini söyledi. Bunlar Türkiye'nin doğu sınırlarında SSCB lehine değişiklik yapılması, Boğazlarda SSCB'ye üs verilmesi ve Montreux'nün gözden geçirilmesi idi. (Aydın, 2002: 472-474) Söz konusu gelişme Türkiye ile SSCB arasındaki dostane ilişkilerin de sonu oldu.

Türk-Sovyet ilişkilerini gerginleştiren Molotov-Sarper görüşmesinden 4,5 ay sonra 7 Haziran 1945'te Askeri Yargıtay, Irkçılık-Turancılık davası ile ilgili kararı bozdu ve sanıklar salıverildiler. (Oran, 2002a: 397)

Davanın seyrini belirleyen bir başka gelişme de yine uluslararası konjonktüre bağlı olarak alınan çok-partili hayata geçiş kararı ve bu süreçte Türkiye'deki sağ ve sol grupların CHP ile Demokrat Parti'ye ne kadar yakın durdukları hakkında iki parti arasında yaşanan tartışmalardı. (Özdoğan, 2006: 91-92)

İkinci Dünya Savaşı'nda faşist rejimlerin yenilgisi, demokratik değerlerin bir tür zaferi olarak algılanıyordu. Savaşın sonlarında Japonya ve Almanya'ya savaş ilan ederek Nisan 1945'te gerçekleştirilen San Fransisco Konferansı'na kurucu üye olarak katılma imkanı elde eden Türkiye, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalayarak demokratik idealler için de bir anlamda söz vermiş oldu. Bu adımın bir nedeni, iktidarın savaş boyunca başarıyla uyguladığı savaş dışı kalma politikasının galip devletlerle olan ilişkilerde yarattığı soğukluğu giderme

isteğidir. Diğer neden ise söz konusu politikadan en fazla rahatsızlık duyan SSCB'ye karşı yalnız kalmamak için başta ABD olmak üzere batılı devletlerin desteğine ihtiyaç duyulmasıdır. Böylece ülkede çok-partili hayata geçişle sonuçlanacak siyasal gelişmelerin de bir anlamda fitili ateşlenmiş oldu.

Tek parti rejiminin son dönemlerinde hükümete karşı basında tutarlı ve etkin bir muhalefet yürütmeye çalışan sadece iki gazete vardı. Bunlar liberal eğilimli *Vatan* gazetesi ile Sabiha-Zekeriya Sertellerin çıkardığı sol eğilimli *Tan* gazetesi idi. Her iki gazete de çok-partili hayata geçiş sürecinin başında daha Demokrat Parti'nin kuruluşu tamamlanmadan önce parti programı hazırlanırken kurucularla yakınlaşmıştı. Bayar da partisini kurarken sol kesimden aydınların desteğini elde etmenin gerekli olduğuna inanıyordu. Ancak Bayar solcular tarafından bir anlamda sermayenin adamı olarak görülüyordu. Abidin Nesimi (1977: 222) Zekeriya Sertel'in bu sırada *Tan*'da Bayar'ın aslında sola açık birisi olduğuna dair bir başyazı kaleme aldığını aktarmaktadır. Ona göre dönemin solu için etkili ve saygın bir figür olan Sertel'in bu yazısı Bayar'a olan bakışın olumlu yönde değişmesini sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli bir etkinlik gösterememiş ve Nazi ordularının sınırlara dayandığı, ırkçı-Turancı hareketlerin güç kazandığı ilk yıllarda, daha çok eğitilmiş gençler arasında yayın ve ajitasyon faaliyetlerine (Timur, 2003: 105-106) yoğunlaşmış olan sol içinde de faşist bloğun yenilgisinin belli olmaya başlamasıyla birlikte legal düzeyde örgütlenerek liberalleri ve bütün demokrat eğilimlileri içine alacak bir “demokrasi cephesi” kurma fikri güç kazanmıştı. Çok-partili hayata geçiş, bu yöndeki girişimlerin yoğunlaşmasına neden olmuştu. Bu çerçevede değerlendirilebilecek, Sertellerin DP'nin müstakbel kurucuları ile girdikleri işbirliği, *Görüşler* dergisinin yayınlanmasıyla somutlaştı. DP liderleri, bu dergiye sermaye yardımı yapmayı ve makale yazmayı vaat etmişlerdi.

Taner Timur (2003: 112-113) bu durumun DP'yi sindirmek isteyen CHP'nin eline koz verdiğini düşünmektedir. Böylece DP'nin kuruluşundan bir ay kadar önce 4 Aralık 1945'te CHP yanlısı basının kışkırtmasıyla⁵² ve iktidarın planlamasıyla başta Tan'ın matbaası olmak üzere *Görüşler*, *Yeni Dünya*, (Fransızca basılan) *La Turquie*, (Ermenice yayımlanan) *Nor Or* adlı gazeteler, *Gün* dergisi ve ABC ile Berrak kitabeveleri saldırıya uğramıştır.

Timur (2003: 113), Tan Baskını'nın hedefinin sadece sosyalistler olmadığını dış baskılar sonucu çok-partili hayata geçmek zorunda kalan iktidarın aslında bütün demokratik muhalefeti sindirmeyi amaçladığını ileri sürmektedir. Buna delil olarak olayların başlangıcında *Vatan*'a da saldırılmak istendiğini ancak hareketin yalnızca komünizme karşı olduğu izlenimini uyandırmak için bundan vazgeçildiğini aktarmaktadır. Timur (2003: 113-114) zaten *Tan*'da yürütülen muhalefetin sosyalist olmaktan ziyade demokratik amaçlara yönelik olduğunu ve DP'ye de bu nedenle destek verildiğini düşünmektedir.

Abidin Nesimi ise Timur'dan farklı olarak saldırının aslında Tan matbaasına değil Cami Baykurt'un başyazarlığını yaptığı *La Turquie* ile yeni çıkarmaya başladığı *Yeni Dünya*'ya yönelik olduğunu iddia etmektedir. (Akar, 1989:149)

Birinci Millet Meclisi'nin ilk dahiliye vekili olarak görev yapmış ancak daha sonra uzun bir süre siyasetten uzaklaşmış olan Baykurt⁵³, Nesimi'nin (1977: 214) aktardığına göre Fevzi

⁵² 3 Aralık 1945'te iktidar yanlısı Hüseyin Cahit Yalçın *Tanin* gazetesinde "Kalkın ey ehli vatan" başlıklı son derece provokatif bir makale yayınladı ve *Görüşler* ve *Yeni Dünya*'nın komünizmin beşinci kol faaliyeti olduğunu iddia etti. (Demirel, 2007: 191) Bu yazı, ertesi gün sol basına yönelik bir saldırıya dönüşecek bir mitingin yapılmasına neden oldu.

⁵³ Cami Baykurt'un sosyalist fikirlerle tanışması Kurtuluş Savaşı yıllarına rastlamakla beraber sol kesim içinde önemli bir figür olarak ortaya çıkışı çok partili hayata geçiş döneminde gerçekleşmiştir. Dahiliye vekili olduğu dönemde daha önce soğuk baktığı Bolşevik fikirlere yakınlık duymaya başlayan Baykurt'un siyasi görüşleri Türkçülükten giderek daha fazla sosyalizme kaydı. 13 Temmuz 1920'de dahiliye vekilliğinden istifası da büyük olasılıkla yaşadığı bu dönüşüm yüzünden Mustafa Kemal'in desteğini yitirmesinden kaynaklanmaktadır.

Çakmak'ın çok yakın bir arkadaşıydı. Baykurt'un bir diğer yakın arkadaşı Dr. Fuat Sabit ile kurmayı planladığı sosyalist partinin başkanlığı Fevzi Çakmak'a teklif edilmişti ve bu teklifi Çakmak kabul etmişti.⁵⁴

Nesimi, Tan Olayı'nın gerçekte bu partinin⁵⁵ kurulmasını engelleme amacını taşıdığını ileri sürmektedir. Çünkü Fevzi Çakmak önderliğindeki bir siyasi girişim doğal olarak halk tarafından sempatiyle karşılanacaktı. Nitekim saldırı amacına ulaşmış ve Baykurt parti kurmaktan vazgeçmiştir.

Tan Olayı sonrasında ne *Görüşler* ne de *Yeni Dünya* yayın hayatına devam edebilmiştir. Demokrat Parti ile solun ilişkisi de böylece sona ermiştir.⁵⁶ Hatta DP liderleri Sertellerle kurdukları kısa ömürlü yakınlıktan daha sonra (CHP tarafından komünistlerin oyununa gelmekle, hatta komünist olmakla itham edildikleri için) çok rahatsızlık duymuşlardır. Zaten saldırıdan hemen sonra *Görüşler*'le olan bağlarını inkar etmişlerdir.

İstifasından hemen sonra Baykurt, meclis tarafından Roma'ya temsilci olarak gönderilmiştir. Ancak Kasım 1921'de bu görevine de son verilmiştir.(Demirel, 2007:184-187) Böylece Baykurt, iktidar tarafından bir anlamda tamamen dışlanmıştır.

⁵⁴Nesimi, partinin ön-programını kendisinin hazırladığını daha sonra bu metnin Baykurt tarafından gözden geçirilerek bir program haline getirilip dönemin ileri gelen solcularından Şefik Hüsnü, Behice Boran, Esat Adil ve Sertellere gönderildiğini yazmaktadır. Buna göre Esat Adil kendisi bir parti kurmak istediği için, Behice Boran ise üniversitede kalmayı tercih ettiği için yapılan teklifi reddetmişlerdir. Serteller ve Şefik Hüsnü ise programla ilgili kendi görüşlerini bildirmişlerdir. (Nesimi, 1977: 226).

⁵⁵ Nesimi (1977:220), partinin adının Türkiye Emekçi Köylü Sosyalist Partisi olacağını aktarmaktadır.

⁵⁶ Tan Olayı sonucunda kurulması amaçlanan "Demokrasi Cephesi" dağıldı, içinde yer alması planlanan her kesim bir anlamda kendi yoluna gitmek zorunda kaldı. Bu nedenle Demokrat Parti de solla ilişkisini keserek kuruldu. Sosyalist hareket Cami Baykurt'un da içinde yer alacağı bir partinin kurulup kurulamayacağını araştırırken Baykurt ve Serteller tutuklandı. Böylece bu proje de hayata geçirilemedi. Dört ay sonra Baykurt ve Serteller tahliye edildi. Tahliyelerinden bir gün sonra Esat Adil Türkiye Sosyalist Partisi'ni kurdu. Hemen sonra illegal olarak faaliyetlerini yürüten Türkiye Komünist Partisi'nin lideri Şefik Hüsnü ve arkadaşları tarafından Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi kuruldu. Fakat Baykurt her iki partiye de katılmayarak içinde Serteller, Tevfik Rüştü Aras, Kenan Öner gibi farklı kesimlerden insanların yer aldığı ve başkanlığını Fevzi Çakmak'ın yapacağı İnsan Hakları Cemiyeti'nin kurulmasına yoğunlaştı. Ancak dernek (17 Ekim 1946'da) kurulur kurulmaz hem hükümetin hem de iktidar yanlısı basının tepkisini çekti. Derneği komünist oyunu olarak itham eden bir saldırı kampanyası başlayınca durumdan tedirgin olan DP, kendi üyesi olan Kenan Öner'in dernekten çekilmesini sağladı. Basındaki sağcı yazarlar da Fevzi Çakmak'a ayrılması için baskı uygulamaya başladı. Sonunda dernek girişimi, yıpratma kampanyası yüzünden sonuçsuz kaldı. (Demirel, 2007: 191-192)

DP yöneticileri CHP'nin kendilerine yönelik komünistlerle işbirliği yaptıklarına dair suçlamalara komünistleri barındıran asıl partinin CHP olduğuna dair karşı suçlamalarla cevap vermiştir. İki parti arasında yaşanan tartışma ve karşılıklı suçlamalar siyasi havayı da değiştirmiş, anti-komünizm yükselişe geçmiştir. Bu gelişme herkesten daha çok anti-komünist olan Turancılara olan bakışı da değiştirmiştir.

Bütün bunların sonucunda Irkçılık-Turancılık Davası'nın 26 Ağustos 1946'da yeniden başlayan yargılamaları, Togan'ın ve diğer sanıkların davanın görüldüğü İki Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nin 31 Mart 1947 tarihli kararıyla beraat etmesiyle sonuçlandı. İki Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi ilk kararın aksine ırkçılığın anayasaya aykırı olmadığına karar verdi. Ayrıca mahkeme sanıkların hükümeti devirmek amacıyla komplo kurdukları iddiasını kanıtlayacak yeterli kanıtın bulunmadığına hükmetti. Kararda Togan'ın Sovyetler Birliği'ndeki Türk kökenli halklara olan ilgisinin bu ülkenin savaşı kaybetmesi ve söz konusu halkların hürriyetlerine kavuşması halinde, onlara nasıl destek olunacağını planlamakla sınırlı olduğu ifade edildi. Bu anlamda Togan'ın tamamen milliyetçi maksatlarla hareket ettiği sonucuna varıldı. Atsız'la ilgili olarak 3 Mayıs'ın planlayıcısı olmak iddiası da asılsız bulundu ve gösteri gayri milli bir ideoloji olduğu söylenen komünizme duyulan tepkinin bir ifadesi olarak yorumlandı. (Özdoğan, 2006: 113-115) Daha sonra Askeri Yargıtay'ın da onamasıyla karar kesinleşti. Togan üniversitedeki görevine ise ancak 27 Temmuz 1948'de geri dönebildi. (Baykara, 1989: 31-32)

Togan 1951'de TBMM'ye sunduğu bir dilekçede dava sürecini ele almıştır. Baykara'nın kitabında yer verdiği dilekçede Togan, komünistlikle mücadele eden milliyetçilere karşı yürütüldüğünü söylediği davanın arkasında diktatör olarak nitelendirdiği İnönü ile Hasan Ali Yücel'in olduğunu ileri sürmüştür. Dava süresince Hasan Ferit Cansever, Hüseyin Namık

Orkun, Necdet Sançar gibi Maarif Vekaletine bağlı olarak çalışan diğer sanıkların maaşlarını almaya devam ettiğini, ancak kendisinin yıllarca maaş alamadığını, ayrıca zamlarının ve terfilerinin engellendiğini belirterek bundan dolayı Yücel'i suçlamış ve meclisin mağduriyetini gidermesini talep etmiştir. Ayrıca kendisinin davadaki ilk kararda elebaşı olarak gösterilmesini ve bu nedenle en çok cezayı almış olmasını ise açıkça ifade etmemekle birlikte siyasi rakiplerinin hakkında yaptıkları kötü ihbarlar nedeniyle İnönü'nün kendisine karşı düşmanlık beslemesine bağlamıştır. (Baykara, 1989: 115-121)

İkinci Dünya Savaşı sonrasında zorunlu olarak çok-partili hayata geçme kararı alınması, CHP yönetimi için ister istemez iktidarı kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmak anlamına geliyordu. İki olası ciddi tehdit söz konusuydu. Bunlardan biri Fevzi Çakmak'ın önderliğinde kurulacak bir muhalefet, diğeri ise Demokrat Partiydi. Sol ise tek başına iktidara oynayacak güçte değildi. Bu sebeple sol her iki kesimle de görüşerek bir ittifakın yolunu arıyordu. Bir "Demokrasi Cephesi"nin kurulma ihtimalinin ortaya çıkması iktidarı doğal olarak tedirgin etti. (Demirel, 2007:192-193)

Bu gelişme karşısında CHP, işbirliği girişimlerini komünistlerin gizli bir oyununun ürünü olarak suçladı. Böylece hem Çakmak'ı hem de DP'lileri yıpratıp güçlerini kırmak amaçlanıyordu. Bu politikanın belki de en önemli sonucu durumdan kaygılanan DP'nin karşı saldırıya geçmesi⁵⁷ ve 50'li yıllar boyunca iki partinin hangisinin en büyük anti-komünist

⁵⁷ Bunun belki de ilk örneği (İnsan Hakları Cemiyeti'nin kuruluşuna katılmış olması sebebiyle kendisini suçlayanlara karşı Fevzi Çakmak tarafından mecliste yapılan bir konuşmada önce üstü kapalı bir şekilde dile getirilen) DP İstanbul İl Başkanlığını yürüten ve söz konusu cemiyetin kurucuları arasında yer almış olan Kenan Öner'in 11 Şubat 1947'de *Yeni Sabah*'ta yayınlanan bir mektubunda Hasan Ali Yücel'i Maarif Vekaleti'ndeki komünistleri korumak ve Nihal Atsız'ın liderliğindeki milliyetçi grubun işkence görmesine neden olmakla suçlamasıdır. Bunun üzerine Yücel, Irkçılık-Turancılık Davası'nda sanıkların avukatlığını yapan Öner'e karşı iftira davası açmıştır. 17 Şubat 1947-22 Aralık 1949 tarihleri arasında süren Yücel-Öner Davası'nda artık beraat etmiş olan Nihal Atsız, Orhan Şaik Gökyay ve İsmet Tümtürk gibi Turancılar da Öner lehine ifade vermiş sonuçta mahkeme Öner'i haklı bulmuştur. (Özdoğan, 2006: 120-122) O sırada artık bakan olmayan Yücel, dava süresince CHP'den hiçbir destek görmemiştir. (Oran, 2002b: 492) CHP'nin söz konusu tavrı ve mahkemenin kararı, siyasi iklimin kısa bir sürede ne kadar değişmiş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

olduğu konusunda yarışa girmesidir. Bu yarışın doğal olarak bir boyutu da karşı partinin komünist olmakla ya da komünistleri barındırmakla suçlanıp durması olmuştur. Böylece anti-komünist söylem, legal siyasi hayattaki tartışmaların önemli bir ögesi haline gelmiştir.

Zaten DP’nin de “Demokrasi Cephesi”ne yönelişinin altında sol kesimden faydalanma amacı yatmaktadır. Bu anlamda DP’lilerin sola bakışının aslında CHP’den farksız olduğu sola uygulanan baskının 50’ler boyunca sürmesinden rahatlıkla anlaşılabilir.

Pantürkist hareket ise Irkçılık-Turancılık Davası sonrasında Soğuk Savaş dönemi boyunca Batı Bloğunun anti-komünizm propagandasına hizmet etmek gibi sınırlı bir işlevi yerine getirdiği ölçüde faaliyet gösterme imkanı bulmuş, mevcut iktidarı rahatsız ettiklerindeyse “hizaya getirici” uygulamalarla karşılaşmıştır. (Bora/Laçiner, 1992: 182-183)

2.5.) Akademik Faaliyetler ve Dergi Yazıları

Togan 1940'ların sonundan itibaren açık siyasi faaliyet içinde bulunmaktan kaçınmıştır. Artık daha çok Türk milliyetçiliği için “Büyük Türkistan” idealinin sembolü ve bir tür manevi taşıyıcısı konumunu benimseyerek partiler ve gruplar üstü kalmaya çalışmıştır. (Özbek, 1997a: 20-21) Ancak ulusal/uluslararası birçok politik mesele ile ilgili çok sayıda yazı yayınlamıştır.

Togan'ın Türk milliyetçiliğindeki konumunu tam olarak belirleyebilmek için Türkiye'de bulunduğu yıllarda çeşitli dergi ve gazetelerde yayınladığı bu makaleleri ve verdiği bazı konferansları da incelemek gerekir. Bunlar Togan'ın akademik yazı ve konferanslarından nitelik ve üslup olarak farklılaşmaktadır. Birçoğu gündelik ulusal ve uluslararası siyasetle ilgili konuları ele aldığı için daha rahat ve yine önemli bir bölümü Türkistan'ın mevcut durumu, Sovyetler Birliği'nin buradaki politikaları ve bununla bağlantılı olarak genel siyasal hedefleri gibi konulara dikkat çekmek amacıyla yazıldıkları için ilgi uyandırmaya çalışan yazılar ve konuşmalardır. Söz konusu yazılara bakarak Togan'ın gerek Sovyetler Birliği ve genel olarak komünizm hakkındaki düşüncelerini gerekse Türkiye'deki milliyetçiliği nasıl gördüğünü az çok anlayabilmek mümkündür.

Yazılarında Togan özellikle Türkiye'nin Batı Bloğu içinde yer almasının önemini ısrarla vurgulamıştır. Bu anlamda örneğin Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmasını da açıkça desteklemiştir. Konuyla ilgili olarak Togan şöyle yazmaktadır:

“[Kore Savaşı'nda] Mançurya sınırına kadar ilerlemekle Sovyet aleminin asla oportünist olmayan uzun müddetli siyasetinin Uzakdoğu'ya ait safhasının iç yüzünün açıklanmasına biz Türkler de iştirak ettik. Bu ‘uzun müddetli siyaset’ (...) Marks’la Engels’in ilan ettikleri ‘Komünist Manifesti’ni kendisine mal edinen Rus

faşist emperyalizminin tatbik ederek (...) mükemmel bir surette geliştirdiği bir siyasettir. (...) Bizim Birleşmiş Milletler safına kanımızla katılmış olmamız, diplomatlarımızın yine yaralılara kanlarını göndermekle iştirak etmiş olmaları, Süleymaniye mevlûdünde bu gayretlerin Bedir ve Uhud mücadelelerine iştirak edenlerin işleri kadar yerinde olduğuna dair radyoda[n] dünyaya bildirilen umumi Müslüman Türk inanınin komünizm tehlikesinden korkan bütün milletler için bir ülkü olması gerekir” (Togan, 1951a: 3-6,10-11)

Togan’ın bu sert ve vülgarize yaklaşımı Sovyetlere karşı ılımlı politikaları savunduğunu düşündüğü başta Fransa olmak üzere bazı Avrupa ülkelerine yönelik eleştirilerinde de devam etmektedir. Togan, Batı Bloğunun yek vücut olarak sert ve tavizsiz bir politika yürütmesi gerektiğini, bunun aksi her tutumun tamamen Sovyet çıkarlarına hizmet edeceğini ileri sürmüştür.⁵⁸ Bu bağlamda Türkiye’nin NATO, RCD⁵⁹ gibi örgütlere katılmasını (Togan, 1965b: 214-223) ve komünist rejimlere karşı ABD ve müttefikleriyle işbirliği halinde çalışmasını desteklemiş, NATO’ya üye olunmasına karşı olanları, bilinçli yahut bilinçsiz olarak Sovyet çıkarlarına uygun hareket etmekle suçlamıştır. Ayrıca Togan, Bağlantısızlar Hareketine ve üçüncü dünyacılığa da benzer sebeplerle soğuk yaklaşmıştır.

⁵⁸ Örneğin birçok ülkede kurulan barışsever derneklerin Sovyetler Birliği’ne bağlı çevreler olduğunu iddia etmiştir. (Togan, 1952b: 16)

⁵⁹ RCD (Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği), Batı Bloğunun Ortadoğu’daki NATO benzeri örgütü olan CENTO’ya üye devletler arasında ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla 21 Temmuz 1964’te Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurulmuştur. (Akdevelioğlu/Kürkçüoğlu, 2002: 801-805)

2.5.1.) Anti-Bolşevizm, Anti-Komünizm ve Türkiye’de Solun Faaliyetlerine İlişkin Düşünceleri

Togan’ın siyasi nitelikte olanlarının yanı sıra kültür, dil gibi konularla ilgili yazılarında bile yoğun bir Sovyet karşıtlığı hatta düşmanlığı hakimdir. Genel olarak sola bakışı ise Ruslukla bir gördüğü Sovyetlere yönelik tutumundan biraz farklıdır.

Togan’a göre “Sosyalizm ve sosyal demokratlık mütecaviz bir cereyan olmayıp tekamül yolunu takip eder; komünizm ise dünyanın sosyalistleştirilmesini bir müsallah [silahlı] ekalliyetin zoruyla tahakkuk ettirmek isteyen güya delalet içinde bocalayan milyarlarca insanlığı ‘şuurlu proletaryat azınlığının diktatürası’ sayesinde necat [kurtulma] yoluna çıkaracaklarını iddia eden, yani diktatörlüğü kendisine açıkça şiar edinen bir inkılap, ihtilal ve tahakküm cereyanıdır.” (Togan, 1952b:12) Togan, insanın irade hürriyetini ortadan kaldıran bir ideal olarak gördüğü Marksizmin “Rus milletine totaliter bir rejim ve istikrarlı bir dünya siyaseti” sunduğunu düşünmektedir. (Togan, 1966b:233) Her tür bağımsız iradeyi düşman sayan “Rus komünizminde itaat ve sadakat demek, iradeyi, fertlerin ve camiaların iradelerini ‘inkılap merkezi’ne yani Politbüro’ya hibe etmeleri demektir. Politbüro, ‘Yeni Rusluk’un kolektif iradesinin merkezileşmiş şeklidir.” (Togan, 1951a:7-9) Bununla birlikte Togan, Sovyet komünizminin aslında Marksizmden oldukça uzaklaşmış olduğunu da düşünmektedir. Ona göre Sovyetler Birliği’nde komünizm ile Rus emperyalizmi bir anlamda iç içe geçmiş bir halde beraber hüküm sürmektedir. Bu bağlamda Togan’a göre “zaten sosyalizm [SSCB gibi] emperyalist devletlerin elinde esir olan sosyal adalet peşinde koşan bir talimat değildir.” (Togan, 1955:48; Togan, 1966a:227)

Türkiye’de de 1917 Rusya’sına benzer şekilde solcuların iktidara gelme tehlikesinin var olduğunu (Togan, 1966c: 135-140) öne süren Togan bu dönemde solun faaliyetleri hakkında çok sayıda makale yayınlamıştır. Ayrıca Togan, 1956’da kurulan Komünizmle Mücadele Derneği’nin⁶⁰ düzenlediği konferansların Peyami Safa ile birlikte en önemli katılımcıları arasındadır. (Özdoğan, 2006: 275)

Togan’a göre “Türkiye’de sermaye ve işçi teşkilatı çok yeni olduğundan ve sosyal-demokrat geleneği daha meydana gelmediğinden bizde Sosyalizm ile Komünizmi ayırt etmek güçtür. Bu ise geniş demagojilere yol açmaktadır. Bu, az gelişmiş memleketlerin çoğunda böyledir. Fakat sosyal adalet mefkûresinin hakiki milliyetçilikle samimi olarak bağdaştığı ve Sosyalizm perdesi altında çalışan kızıkların büyük bir kısmının dış devletlerin hizmetinde olduğu anlaşılınca durum milliyetçi sosyalizm lehine dönecek ve bu dönüş hiç de müşkül olmayacaktır.” (Togan, 1965a:49)

Togan yazılarında sol kesimin, Kore Savaşı’na asker gönderilmesine karşı çıkmasını ve Türkiye’nin NATO’dan çıkıp Bağlantısızlara yaklaşması yönündeki politik faaliyetlerini daha önce sözünü ettiğim gibi oldukça sert bir dille eleştirmesinin yanı sıra basında ve akademide kültür ve dil konularındaki çalışmalarını da sıkça ele almıştır. Bir anlamda söz konusu makaleleri, zararlı olduğuna inandığı bu çalışmaların yaratacağı tehlikeler konusunda Türk milliyetçilerini uyarmak amacıyla yazmıştır.

⁶⁰ Özdoğan, Komünizmle Mücadele Derneği adındaki ilk örgütün 1950’de Zonguldak’ta Necdet Sançar ve Ziya Özkaynak tarafından kurulduğunu ancak daha sonra derneğin faaliyetlerine son verdiğini aktarmaktadır. (Özdoğan, 2006: 275) Togan’ın makalelerinin yer aldığı yayınlar arasında *Komünizmle Mücadele* adında bir dergi de bulunmaktadır. Söz konusu makalelerin yayın tarihlerinin 1950 ve 1952 olması, bu derginin Zonguldak’taki ilk dernek tarafından çıkarılmış olduğu ve Togan’ın da bu dernekle az çok ilişkisinin bulunduğu izlenimini vermektedir.

Togan, Atatürk döneminde milli bir hareket olduğunu söylediği dil çalışmalarının daha sonra Sovyetler Birliği'nin çıkarlarına hizmet eden bir yapıya bürünüp Türkçe'yi bozduğunu iddia etmiş, bu yöndeki dil çalışmalarını destekleyen Nurullah Ataç ile İlhan Selçuk'u isteyerek ya da istemeyerek Sovyet çıkarları lehine çalışmakla itham etmiştir. (Togan, 1967: 96-100) Ona göre Türkiye Türkçesinin diğer Türk şivelerinden ayrılmasına da yol açacak bu tür çabalar, Anadolu Türklerini tarihte beraber yaşadığı diğer milletlerden ve kavimlerden tecrit etme planının bir parçasıdır. (Togan, 1965a: 50)

Bunun dışında Togan, Türkiye Türklerinin kültürel özellikleri ile ilgili olarak, Orta Asya'dan gelenlerin Anadolu'daki yerli unsurlar içimde sadece kendi dilini bırakarak eriyip gittiği ve Anadolu Türklerinin kendilerinden önceki yerli halkların geleneklerini ve kültürlerini devam ettirdiklerine dair görüşlere de karşı çıkmıştır. Şevket Aziz Kansu, Sebahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, A.Kadir, Halikarnas Balıkcısı⁶¹, İlhan Selçuk, Niyazi Berkes, Mazhar Şevket ve Pertev Naili Boratav gibi yazarların savunduğunu söylediği bu yaklaşımın Sovyetlerin Türkiye Türkleri hakkındaki kendi politik çıkarlarına uygun olarak geliştirdikleri tezlere paralel olduğunu öne sürmüştür. Saydığı kişiler arasında İlhan Selçuk'un ise bizatihi tamamen Sovyet tarih anlayışını benimsemiş olduğunu söylemiştir. (Togan, 1967: 103-106)

Togan'a göre "solcuların milliyet meselesine bakışlarını Rusya'daki tatbikatına göre ayarlayanları, mesela Türk dil, kültür ve tarihini bile Türklerin ve Müslüman milletlerin karşılıklı tesirleri bakımından öğrenmeyi ve öğretmeyi isteme[mektedir.] Onlara göre İslam milletleri ve Türk kavimleri ancak son iki cihan savaşı neticesinde meydana gelen ve getirilen siyasi teşekkülleri ayrı ayrı, bunlar ezelden münferit gelmişler gibi öğrenil[meli] ve

⁶¹ Togan, milliyetçiliğin mahalli tezahürü olarak saydığı Anadoluculuğu meşru görmekle birlikte bu harekete mensup olanlar arasında Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri tamamen yok sayanlar olduğunu öne sürerek bunları sert bir dille eleştirmiştir. (Togan, 1951b: 86-87) Anlaşılan odur ki Togan'ın eleştirileri özellikle başlıca temsilcilerinin Azra Erhat, Halikarnas Balıkcısı (Cevat Şakir) ve Sebahattin Eyüboğlu olduğu Anadoluculuğun türevlerinden biri olan Mavi Anadoluculuğa yöneliktir.

öğretil[melidir.] (...) [Ancak] kızıkların bu yoldaki ısrarlı ve planlı çalışmaları şimdiye kadar gördüğümüz hızı ile devam ettirilecek olursa, Türkiye ile tarihte temasta bulunmuş ve kısmen bugün sınırdaş [olan] Türk kavimleri biri diğeriinden kültür bakımından tamamen tecrit edilmiş olacaktadırlar.” (Togan, 1965a: 49-50)

2.5.2.) Sovyet Kültür ve Dil Politikaları Hakkındaki Düşünceleri

Başta Nurullah Ataç ve İlhan Selçuk olmak üzere birçok düşünürü Türkiye’de uygulamaya çalışmakla suçladığı, Sovyetler Birliği’ndeki kültür ve dil politikalarını Togan birçok yazısında ayrıntılı bir şekilde ve uzun uzadıya ele almıştır.

Togan, Sovyetler Birliği’nde uygulanan kültür ve dil politikasının tamamen Rusların siyasi hedeflerine göre şekillendirildiğini, bu anlamda ülke içinde planlı bir Ruslaştırma faaliyetinin yürütüldüğünü ne srmştır. Ona göre söz konusu plan çerçevesinde farklı Türk lehçeleri ayrı birer dil haline getirilmiştir. Ayrıca Ruslaştırma siyasetinin diğeri bir sonucu olarak Müslüman unsurların önce Latin alfabesini benimsemeleri sağlanmış ancak bu adım yalnızca bir geçiş aşaması olarak planlandığı için daha sonra Kiril alfabesi kabul ettirilmiştir.⁶²

Yazdığı bir çok makalede Togan, Sovyetler döneminde Türkler arasında 18 farklı edebi dilin yaratıldığını, böylece Rus egemenliğinin kuvvetlendirilmeye çalışıldığından bahsetmiştir. Ayrıca Ruslaştırmayı hayata geçirebilmek amacıyla yaratılan bu dillerin bilinçli bir şekilde istikrarsız ve suni bir yapıda kalmalarına zen gösterildiğini, bu sayede Rusça karşısında dezavantajlı bir konumda tutulduklarını ileri srmştır. (Togan, 1968:131-132) Buradan

⁶² 1925’e kadar (Kiril alfabesi kullanan Yakutlar hariç) eski Sovyet coğrafyasındaki Türk topluluklar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1926’da Sovyetler Birliğindeki bütün Türkler için Latin harfleri kabul edilmiştir. Ancak bu alfabedeki sekiz harf, Türkiye’de okunduğundan daha farklıdır. 1940’da ise Kiril alfabesine geçilmiştir. (Devlet, 1991: 43)

hareketle Togan Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan unsurlara yönelik kendi anadillerinin yanında Rusça'nın da edebiyat ve bilim dili olarak benimsetilmesini içeren bir tür "iki dillilik" politikasının yürütüldüğü iddiasını ortaya atmıştır. (Togan, 1966d:124-130) Togan, bu çabaların Türk dilinin bir yandan "parçalanmasına" diğer yandan doğal yapısının bozulması ve Rusçanın nüfuz etmesiyle "soysuz"laşmasına neden olduğundan yakınmıştır. (Togan, 1955: 36)

Togan, Sovyet dil ve kültür politikasının yalnızca ülke içinde uygulanmak amacıyla oluşturulmadığını düşünmektedir. Ona göre Sovyet iktidarı, kendi destekçileri yoluyla komşu ülkelerdeki kültür ve dil alanlarıyla ilgili çalışmaları da yönlendirmeye çalışmaktadır. Buradan hareketle "dil ve fikir sahasında geri kalmış" bulunan Müslüman milletlerin "dil ıslahı ve onu asrileştirme hareketleri"nin Sovyet yanlıları tarafından istismar edildiğini iddia etmiştir. Bu durum karşısında "şark milletleri dil tasfiyesi hareketlerinde kendilerinin meşru teşebbüsleri ile Rus zorlamaları arasındaki hududu kat'i olarak tespit etmek mecburiyetindedirler" Bu bağlamda Togan Türkiye'deki dil ıslahatını ise önemli ve gerekli bir girişim olarak gördüğünü ancak "halk diline girmiş ve yahut diğer Türk dilleriyle müşterek bir tarihi kültür mirası olarak yerleşmiş Arapça ve Farsça kelimelere dokunulmaması" gerektiğini dile getirmiştir. Böyle bir niteliği olmayan kelimelerin ise dilden temizlenmesini desteklemiştir. (Togan, 1948: 113-116) Buradan hareketle Togan, dil ıslahıyla ilgili çalışmalara bir sınır çizmeye çalışmıştır:

"Türkiye'deki dil ıslahı batı Türklerinin; Orta Asya'dakisi oradaki Türklerin kendilerine ait bir iştir. Bu böyle olduğu halde batı Türk edebi dilinin diğer Türklerce okunmasını, ora mekteplerinde (imkan hasıl olduğu zaman) tedrisini ve bura Türk kültürünün diğer Türk illerinde taammümünü [umumileşmesini] imkansız kılacak yahut müşkülleştirecek maniaları Türk kavimleri arasında en

kültürlüsü olan Türkiye Türkleri kendi elleri ile yaratamazlar zannederim.”(Togan, 1948: 117)

2.5.3.) Türkistan (Davası) Hakkındaki Yazıları

Hayatının her döneminde “Türkistan Davası” temel ilgi alanı olan Togan, her ne kadar üniversiteye dönüşü sonrasında aktif siyasal hayattan uzak durmaya özen göstermişse de bu konu üzerine yazılar yayınlamaya ve konferanslar vermeye devam etmiştir.

Türkistan’ın mevcut durumuyla ilgili olarak Togan, Sovyetler döneminde tarım, sanayi ve ulaşım alanında yapılan yatırımlarla eğitim olanaklarının artırılmasına dönük faaliyetlerin bölgenin önemli ölçüde gelişmesini sağladığını kabul etmekle birlikte söz konusu girişimlerin gerçekte Ruslaştırma siyasetinin bir ürünü olduğuna inanmaktadır. Bu anlamda Togan’ın deyişiyle “Sovyetlerin Orta Asya’da iktisat ve kültür sahasında tatbik ettikleri siyaset Komünizmin cihan hakimiyetini Rus emperyalist milliyetçiliğine geniş çapta dayanarak gerçekleştirmek gayesine matuftur.” (Togan, 1955: 21) Togan, söz konusu temel amaç doğrultusunda Sovyet yönetiminin bir yandan sağladığı iktisadi gelişimler sayesinde olabildiğince fazla Rus göçmeni bölgeye yerleştirmeye, diğer yandan yönlendirdiği kültürel atılımlar kanalıyla mahalli dillerdeki ortak kelimeleri planlı bir şekilde ortadan kaldırarak yerine Rusça veya dilin yapısını bozacak uydurma mahalli kelimeler koymaya çalıştığını ileri sürmüştür. Buna karşı çıkan (yada çıkabilecek) milli hissiyata sahip Türkistanlı aydınlar ise Rusya içlerine sürgün edilmişlerdir. (Togan, 1955: 22-36)

Bütün bunlara rağmen Türkistan’daki ekonomik kalkınmanın neden olduğu sanayileşme ile köy ve kent hayatındaki gelişimin Sovyetlerin siyasi çıkarları için körüklediğini düşündüğü uruğ farklarını azaltacağına inanmaktadır. Ayrıca Sovyet iktidarının bütün bu çabaları

karşısında İslam'ın Türkistan'da milli hislerin korunmasını sağlayan varlığını koruduğunu dile getirmiştir. (Togan, 1955: 42-43; Togan, 1956: 166)

Togan'ın makale ve konferanslarında değindiği konulardan biri de Sovyetlere karşı yürütülen mücadelenin mevcut durumudur. Togan, o dönemde yurtdışında Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışan dört ayrı teşkilatın varolduğunu aktarmaktadır: 1) Formoza'daki (Tayvan) Çin yönetimi ile işbirliği yapan Doğu Türkistanlıların kendi teşkilatları; 2) Özbek milliyetçilerinin grubu; 3) Kazak, Türkmen ve bir kısım Özbek'in yer aldığı "Türkeli" adlı grup ve 4) büyük bölümü İslam ülkelerinde yaşayan eski Basmacı-Mücahidler grubu. Bu teşkilatlardan ilki dışındakiler, Togan'ın "Uluğ Türkistan" olarak adlandırdığı bölgeye yönelik faaliyet yürütmektedir. Bununla beraber gruplar arasındaki ilişkiler sorunludur. Togan, özellikle Özbeklerin grubu ile Türkeli grubu arasında kökleri 1917'deki siyasi ayrışmaya dayanan bir rekabetin varolduğundan söz etmekte ve bunun mücadelenin gücünü zayıflattığından yakınmaktadır. (Togan, 1952a: 148) Bu konuyla ilgili olarak kaleme aldığı yazılarında, kabileler arası çekişmelerin ve siyasi gruplaşmaların temel siyasi hedef olarak gördüğü Doğu Türklerinin kültürel birliğini engelleyeceğini vurgulamaya çalışmıştır.

Türkistan'ın kabilelere bölünmeden, fakat kabilelerin varlığını da dikkate alarak, coğrafi bölgelerden meydana gelen bir federasyon olmasını arzu eden Togan, mevcut durumda yurtdışındaki Türkistanlılar açısından bu tür bir örgütlenmenin, Sovyetler Birliği içinde kurulmuş bulunan kabile cumhuriyetlerinin varlığı nedeniyle mümkün olmadığını dile getirmiştir. Bu anlamda Türkistanlıların halihazırdaki cumhuriyetlere göre bir örgütsel birlik kurmaları gerektiğini savunmuştur. Siyasi çalışmalar yürütecek örgütler, Türkistan, İdil-Ural ve Doğu Türkistan için ayrı ayrı kurulsa da kültürel meselelerle ilgili olarak tek bir derneğin faaliyette bulunmasını önermiştir. (Togan, 1952a: 151-152; Togan, 1956: 164)

Togan'ın Türkistan'la ilgili olarak yürüttüğü faaliyetlerden biri de, 26 Temmuz 1970'teki ölümünden önceki son zamanlarında, Türkistan'dan ayrılarak Afganistan, Pakistan ve Arabistan'a dağılmış bulunan Kazak Türklerinin Türkiye'ye getirtilip Salihli, Konya ve Adana'ya yerleştirilmesi için çalışmak olmuştur. (Baykara, 1989: 41-42)

Üniversiteye dönüşü sonrasında Togan akademik hayatı açısından en itibarlı dönemini yaşamıştır. (Baykara, 1989:33) Özellikle Demokrat Parti'nin iktidara gelişi sonrasında Fuad Köprülü'nün Dışişleri Bakanı olması Togan'ın bilim alanındaki etkisini artırmıştır. (Soysal, 2002b: 493)

Bu çerçevede Milletlerarası 22. Müsteşrikler Kongresi'nden de bahsetmek gerekir. Eylül 1951'de İstanbul'da toplanan kongreye başkanlık yapması Togan'ın akademik çevrelerde uluslararası bir üne kavuşmasına neden olmuştur. (Baykara, 1989: 36)

Kongrede alınan en önemli kararlardan birisi *Türk Dili ve Kültür Tarihine Dair El-Kitabı* (*Grundriss*) hazırlanması üzerineydi. Diğer adı *Fundementa* olan bu kitabı hazırlamakla görevli komiteye Togan da seçildi. (Baykara, 1989:39) Bu konudaki çalışmalar çerçevesinde ilk cilt *Türk Dili Temel Kitabı* adıyla 1959'da yayınlandı. Fakat daha sonra başta hazırlık komitesinin başkanı J. Deny olmak üzere birçok üyenin ölümü ve kimi akademisyenlerin de çeşitli gerekçelerle çalışmaya yeterince katılamaması nedeniyle basım faaliyetinin idaresi, fiili olarak komünist eğilimli L. Bazin'in eline geçti. Sovyet yanlısı olduğunu düşündüğü Bazin'in ise komitede Pertev Naili Boratav'ı görevlendirmesi Togan'ı oldukça rahatsız etti.

Togan'ın Boratav'a duyduğu tepkinin arka planında (kendi yazılarında buna fazla değinmese de) Türkçülerle sol kesim arasında 1940'lerde yaşanan mücadele yatıyordu. Çekişmenin odak noktasında yer alan Maarif Vekaleti hakkındaki tartışmalarda Boratav ile Togan karşı taraflarda yer almışlardı. Öncelikle Türkçüler Hasan Ali Yücel'i aralarında Boratav'ın da bulunduğu komünist olduklarını iddia ettikleri akademisyenleri korumakla suçlamışlardı. Ardından Yücel, Irkçılık-Turancılık Davası'nda oynadığı kritik rolle ve sanıklara yönelik tutumuyla Türkçülerin öfkesini iyice üzerine çekmişti. Gerek bu davanın gerekse Yücel-Öner Davası'nın kendi lehlerine sonuçlanmasıyla birlikte Turancılar, sol eğilimli akademisyenlere yönelik iddialarını daha da şiddetli bir şekilde dile getirmeye başlamışlardı. Zaten Yücel de bakanlıktan ayrılmış, yerine Türkçü görüşlere yakın Reşat Şemsettin Sirer gelmişti. Komünist propagandası yapmak yönündeki suçlamalarının odağında DTCF'deki bazı öğretim üyeleri yer alıyordu. Anti-komünizmin yükselişe geçtiği bu dönemde ilk olarak 27 Aralık 1947'de Boratav'ın verdiği bir konferansı basmak üzere DTCF'ye gelen üniversite öğrencileri Rektör Şevket Aziz Kansu'yu binanın penceresinden atmakla tehdit ederek görevinden zorla istifa ettirdiler. Ardından 1 Ocak 1948'de DTCF'deki sosyalist eğilimli öğretim üyeleri, Niyasi Berkes, Behice Boran, Adnan Cemgil, Azra Erhat ve Boratav, 11 Haziranda da Muzaffer Şerif Başoğlu üniversiteden uzaklaştırıldı ve haklarında dava açıldı. (Oran, 2002b: 492-493) 30 Haziran 1950'e kadar süren davada adları Irkçılık-Turancılık Davası'na karışmış Osman Yüksel Serdengeçti, Hikmet Tanyu, Selahattin Ertürk gibi öğrencilerin yanı sıra Abdülkadir İnan, Hamdi Atademir, Necati Akder, Osman Turan gibi öğretim üyeleri de suçlanan akademisyenler aleyhinde tanıklık yaptılar. (Özdoğan, 2006: 122-123) Dava beraat kararı ile sonuçlandı, ancak sanıklar kadroları kaldırılmış olduğu için üniversitedeki görevlerine dönemediler. *Fundementa* çalışmaları sırasında Togan ile Boratav tekrar karşı karşıya geldiler. Akademik faaliyetlerinin odak noktasını teşkil eden Türk toplulukların kültür tarihi

hakkındaki uluslararası nitelikteki bu kapsamlı eserin hazırlık sürecinde Boratav'ın belirleyici bir konum elde etmesi, doğal olarak Togan'ın tepkisini çekti.

Bu konu üzerine kaleme aldığı bir yazısında (Togan, 1963: 172-176) Togan, Batıdaki bilimsel yayınlarda Doğu Bloğu'ndan gelen bilim adamlarına da yer verildiğini, kendisinin de Sovyet yanlısı olan hatta Doğu Bloğu'ndan gelen akademisyenlerle siyasi konularla yakından ilgili olmayan alanlarda ortak çalışmalar yürütülmesine karşı olmadığını belirtmiştir. Ancak *Fundementa*'da olduğunu ileri sürdüğü gibi Batıdaki bilimsel çalışmaların Sovyet yanlılarının kontrolüne verilmesine karşı çıkmıştır. Togan'a göre *Fundementa*'da Sovyet döneminde kurulan Türk cumhuriyetlerinin tarihi, olayların yorumlanmasına girişilmeden yalnızca kronolojik olarak sıralanmasıyla yetinilerek aktarılmalıdır. Togan bunun aksine Bazin'in bu dönemi tamamen Rus çıkarlarına uygun olarak ele aldığını ve hazırlanan makalelerdeki Sovyet tezlerine uygun olmayan ifadeleri değiştirdiğini ileri sürmüştü; onu tarihi gerçekleri çarpıtmakla suçlamıştır. Buna göre Bazin ile Boratav, *Fundementa*'nın hazırlık sürecini kontrol altına almalarının ardından Türk olarak yalnızca Türkiye'nin ele alınıp diğer Türk kavimlerinin kabile isimleriyle anılmasını sağlamışlardır.

Togan, *Fundementa*'nın Türk kavimlerinin edebiyat tarihiyle ilgili olan ikinci cildinde Türk kavimleri arasındaki karşılıklı kültürel etkilerden de bilinçli bir şekilde bahsedilmediğini iddia etmiştir. Ayrıca ona göre ciltteki bir başka eksiklik de Rus idaresi altındaki Türklerin özellikle Sovyetler dönemindeki edebiyatlarından yeterince söz edilmemesidir. Togan, bu eksikliğin Bazin ve Boratav tarafından bilerek giderilmediğini, kitapla ilgili çalışmaların başında kendisinin Türk kavimlerinin Sovyet dönemindeki edebiyatları hakkında bir makale yazması yönünde karar alındığını ama eserin söz konusu editörlerinin bu yazıyı kitaba koymamaya çalıştığını belirterek, tamamen siyasi nedenlere dayandığını düşündüğü bu tavrın başarıya

ulaştığını ve bu nedenle “Rus mahkumu Türklerin son yarım asırlık kültür ve fikir hayatlarının” eserde yeterince yer bulamadığını ileri sürmüştür. (Togan, 1966e: 138, 142-143)

Sonuç olarak ikinci cildin hazırlanması sırasında görüşlerinin fazla dikkate alınmaması ve kendisinininkiyle birlikte başka bazı yazarların da makalelerine Bazin’le Boratav’ın müdahale etmesi nedeniyle Togan komitedeki görevinden istifa etmiştir. (Baykara, 1989: 39)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bir Tarihçi Olarak Togan: Pantürkist Bir Ulusal Tarih Yazımı

3.1.) Türk Tarih Tezinin Genel Hatları ve Türk Tarih Kongresi'ne Giden Süreç

1930'lu yıllar Kemalist rejimin teşviki ve yönlendirmesiyle Türk tarihi alanındaki çalışmaların yoğunlaştığı bir dönemdir. Atatürk'ün de bizzatı büyük alaka gösterdiği tarih çalışmalarına bu yöneliş, Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Afet İnan gibi Kemalist rejimin ideologlarınca oluşturulmaya çalışılan resmi Türk milliyetçiliğini tamamlayacak resmi bir tarihe duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.

Daha önce Mustafa Kemal öncülüğünde birtakım çalışmalar yapılmış olmakla birlikte tarih alanındaki ilk kurumsal girişim Türk Ocakları'nın kapatılmasından birkaç ay önce Türk Ocağı Tetkik Heyeti'nin kuruluşu olmuştur. Türk Ocaklarının kapatılması üzerine söz konusu heyetin üyeleri, Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'nin kurucuları arasına katılmıştır. (Ersanlı, 2006:111)

1930'ların başlarında sadece Türk Ocakları değil Türk Matbuat Birliği, İhtiyat Zabıtları Birliği, Türk Kadınları Birliği, Mason Locası gibi birbirinden farklı, çok sayıda sosyal ve kültürel örgüt, iktidarın baskısıyla kendini lağvetmek zorunda kalmıştır. (Dolayısıyla bir anlamda kapatılmışlardır.) (Ersanlı, 2006:114) Söz konusu dönem, siyasal iktidarın kültürel faaliyetleri denetim altına aldığı ve giderek bu alanda tekel haline gelmeye başladığı bir süreci ifade etmektedir. Bu gelişme Ersanlı'ya (2006: 108-114) göre tarih yazımı açısından da değişimlere neden olmuştur. Daha önce tarih yazımı, devletin kontrolünde değilken ve

tarihçilerin bir araya geldiği, ‘milli tarih’ konusunda araştırmaların yapıldığı cemiyetlerle yayımlar, siyasal örgütler karşısında belli ölçüde bilimsel özerkliğe sahipken artık tarih tamamen siyasal bir mevzu haline gelmiştir. Tarih yazımının her şeyden önce bir siyasal görev olduğu fikri genel bir kabul görmeye başlamıştır. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak bu dönemde tarih çalışmalarıyla ilgilenenlerin neredeyse hepsi aynı zamanda politik figürler olmuşlardır. Bir yandan kimi siyasetçiler tarihçilikle görevlendirilirken⁶³ diğer yandan daha önce politika içinde olmayan tarihçiler bile aktif politikaya yönlendirilmiştir. İşte bu siyasetçi tarihçiler tarafından kurulan Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti de bir anlamda CHP’nin eğitim ve kültür kolu olarak çalışmıştır.

3.1.1.)Yeni Bir Tarih Tezine Duyulan İhtiyaç:

“Türk Tarih Tezi” olarak adlandırılacak yeni tarih teorisinin Türklüğün Anadolu’da ezelden beri var olduğunu gösterme, Türklerin de Avrupalı olduğunu kanıtlama, Osmanlı dönemi ve İslam’la olan bağı zayıflatmayı meşrulaştırma amaçlarını taşıdığını söylemek mümkündür. (Özbek, 1997b: 21) Öncelikle resmi Türk milliyetçiliğinin oluşumunda Kurtuluş Savaşı’nın etkisine dikkat çekmek gerekir. Savaş ve sonrasındaki nüfus mübadelesinin ardından 1928’den itibaren Yunanistan’la ilişkiler tedricen düzelmeye başlamış olsa da Anadolu’daki Yunan varlığının silikleştirilmesi yahut burada Türklüğün ondan daha önceye dayandığının gösterilmesine duyulan ihtiyaç varlığını korumuştur. Ayrıca yeni cumhuriyetin üzerinde kurulduğu toprakla (resmi ideolojinin yaratmaya çalıştığı milli kimlik yoluyla sınırlarını çizdiği) Türklük arasında kuvvetli bir bağın da teşkil edilmesi gerekmektedir. Bu mesele, esasen bütün ulus-devletlerde var olan (daha doğrusu zamanla kurulmuş olan) “vatan” ile “vatandaş” arasındaki bağa ilişkindi.

⁶³ Ersanlı (2006: 108) esasen bu durumun Türkiye’ye özgü olmadığını hatırlatmaktadır. Özellikle devrimci değişimlerin yaşandığı ülkelerde siyasi kadrolar, yeni kuşaklar eğitmek amacıyla yeni tarihin yazımıyla da ilgilenmek durumunda kalmıştır.

Görece yakın bir tarihte göç etmiş olmakla Anadolu'nun gerçek sahibi olunamayacağı düşüncesinden hareketle (Özbek, 1997b:21) söz konusu amaçlar doğrultusunda oluşturulmaya başlanan yeni ve resmi tarih tezinde, Yunan öncesi eski Anadolu uygarlıkları ile ilgili çalışmalara odaklanılarak bunların esasen Orta Asya ve Türk kökenli oldukları gösterilmeye çalışıldı. Bu girişimle bağlantılı olarak milattan önce 10000 civarında Orta Asya'da oldukça gelişmiş durumda bulunan bir Türk uygarlığının⁶⁴ varolduğu iddiası ortaya atıldı. (Özbek, 1997b: 21) Ayrıca Osmanlı ile olan bağların kesilmesi amacıyla bu dönemin bir anlamda üzerinden atlanarak Selçuklular ön plana çıkarıldı.

Tamamen yeni devletin kontrolünde ve teşvikiyle oluşturulmaya başlanan resmi tarih tezi, dönemin tarihçilerini söz konusu projeye bilimsel nedenlerle karşı çıkmak yahut tezin ardında yatan mili gereklilikleri desteklemek gibi bir ikilemle baş başa bırakmıştır. Dönemin gelişmelerine bakıldığında tarihçilerin büyük bölümünün (en azından açıkça eleştiri yöneltmeyerek) ikinci seçeneği tercih ettiğini söylemek mümkündür.

3.1.2.) Türk Tarihinin Ana Hatları

Türk Tarih Tezi'nin oluşumu açısından en önemli gelişmelerden biri *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı çalışmadır. Söz konusu eser Türk Ocağı'na bağlı olarak kurulan Türk Tarihi Heyeti tarafından Mustafa Kemal'in talimatı üzerine 1930 yılında çok kısa bir süre içinde hazırlanıp yayınlanmıştır. Kitap, Afet (İnan) Hanım, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Yusuf

⁶⁴ Esasen Türkçülük erken dönemlerinden itibaren (büyük oranda 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başındaki Fransız ve Macar Türkologların çalışmalarından esinlenen) Türklerin İslam öncesi bir "altın çağı" olduğu fikrini içermiştir. Özellikle Leon Cahun'un tarih çalışmaları ve tarihi romanlarının oldukça etkili olduğu erken dönem Türkçülük, altın çağ olarak Orta Asya göçebe Türk-Moğol toplumlarını görüyordu. Ancak Türk Tarih Tezi, daha çok tarih devirleriyle ilgilenen bu yaklaşımın aksine milattan önce 7000-10000 yıllarına vurgu yapmaktadır. Özbek (1997b: 21-22) bu farklılığın ciddi bir kırılmayı temsil ettiğini düşünmektedir.

Akçura, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın hazırlanmasından sonra meclise giren Yusuf Ziya Bey ile sadece CHP üyesi olan Afet (İnan) dışındaki yazarların hepsi milletvekilidir. Kitabın başlığının altındaki açıklamaya göre eser, Türk Tarihi Heyetinin başka üyelerinin ve mevzu ile alakalı kişilerin görüş ve eleştirilerine sunulmak amacıyla sadece yüz nüsha basılmıştır. Kitabın hazırlanış sürecine Mustafa Kemal, yaptığı düzeltmeler ve ekler yoluyla bizzat katkıda bulunmuştur. Bu katkının bile Türk milliyetçiliği hakkındaki araştırmalar için başlı başına ilginç ve önemli bir eser olmasını sağladığı *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nın, Kemalizmin resmi tarih anlayışının temel taslağı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kitabın önsözünde yazarlar iki temel amaçlarının olduğunu ifade etmektedirler. Bunlardan birincisi bir milli tarih yazılmasıdır. Yazarlara göre Avrupa'daki mevcut birçok tarih çalışması, bilinçli veya bilinçsiz olarak Türklerin dünya tarihindeki rollerini küçük göstermiştir. Bu durum Türklüğün kendini tanıması ve benliğini geliştirmesi açısından zararlı olmuştur. Yazarlar bu kitap ile birlikte söz konusu zararlı etkiyi ortadan kaldırarak Türk milletinin “yaratıcı kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, Türk deha ve karakterinin esrarını ortaya çıkarmak, Türkün özellik ve kuvvetini kendine göstermek ve milli gelişmemizin derin ırkî köklere bağlı olduğunu anlatmak” yolundaki ilk adımı atmış olduklarına inanmaktadırlar. Yazarların ikinci amacı ise kainatın oluşumu ve insanın yaratılışı hakkındaki kutsal kitaplardan yola çıkan dinsel açıklamaların yerine, tarih ve doğa bilimlerine dayanan varsayımları koyarak bu konudaki yanlış değerlendirmelerin önüne geçmektir. (Türk Tarihinin Ana Hatları [TTAH]: 1996:25)

Yazarlar kitabı halk ve özellikle gençlik için yazdıklarını ve Türkleri “doğru görmeye, iyi düşünmeye alıştırmak” istediklerini söylemektedirler. Ayrıca başlıca hedefleri, “Türklerin

yanlış görüşlerden, hatalı düşünüşlerden bir an evvel kurtulması”nı sağlamak olduğu için esas görüşlerini hemen yayma yolunu tercih ettiklerini belirtmektedirler. (TTAH,1996: 26)

Kitabın en önemli özelliklerinden birisi Türklerin Çin, Hint, Mısır gibi çeşitli uygarlıkların doğmasına ya da gelişmesine yaptığı katkıyı göstererek dünya tarihindeki rollerinin ortaya konulmaya çalışılmasıdır. Bu çaba kitapta öyle belirgindir ki ele alınan bölgelerin ve konuların seçimi bile buna göre yapılmıştır.

Kısaca ifade etmek gerekirse kitap, Türklerin anayurdunun Orta Asya olduğu, burada tarih öncesi devirlerde büyük bir uygarlık kurdukları, fakat yaşanan kuraklık nedeniyle anayurtlarını terk etmek zorunda kalıp farklı yönlerde doğru yüzyıllar boyunca devam eden göçler şeklinde yer değiştirdikleri ve gittikleri yörelerde medenileştirici bir etkide bulundukları iddiası üzerine temellenmiştir. Yazarlar, Türklerin anayurdunu şöyle tarif etmektedir:

“Tarih devirlerinden binlerce yıl önce Türk Ana Yurdunda şimdi yerlerini çöller, kumsallar, bozkırlar, bataklıklar, sığ göller tutmuş engin iç denizler vardır. İlk medeniyetin gür filizleri bu denizlerin kıyılarında ve bunlara dökülen derin sulu ırmakların şirin ve bereketli vadilerinde fişirmiştir.

Dünyanın başka taraflarında, insanlar, daha kaya ve ağaç kovuklarında en koyu vahşet hayatı yaşarken burada işlenmiş kereste medeniyeti maden devirlerine kadar ulaşmıştı. İnsanlıkla hayvanlığı hakiki ve açık surette ayıran devir, hayvanları ehlileştirme devri, en önce burada açılmış, tabiatı insan iradesine boyun eğdirerek işletmenin ilk aşaması sayabileceğimiz çiftçilik, burada başlamıştır.” (TTAH,1996:58)

Ancak buzul devrinin sona ermesiyle birlikte Orta Asya’da ciddi bir iklim değişikliği yaşanmıştır. Yazarlara göre;

“eski devirlerden bugüne kadar Orta Asya yavaş yavaş ve daima kurumaktadır. (...) Eskiden mevcut birçok gller bugün yok olmuştur. (...) Orta Asya’nın diğer önemli iklim niteliği [de], kuzeydoğudan esen rüzgarların çokluğu ve şiddetidir. Bu rüzgarlar Orta Asya sularının buharlaşmasından hasıl olan buharları Orta Asya güneyindeki ülkelere götürür. Bu rüzgarların Orta Asya’ya getirdiği şey ise kumlardan ibarettir. Bu surette Orta Asya kuruduğu nispetle kum istilası altında kalmaktadır.” (TTAH, 1996: 329)

Kuraklık ve mevsimler arasında büyük sıcaklık farklarının yaşanmaya başlamasıyla ortaya çıkan bu sert iklim ise hayat koşullarını olumsuz etkileyerek, burada yaşayan milyonlarca insanın farklı yerlere göç etmesine sebep olmuştur. Tekrar kitaba dönersek;

“bundan yedi asır evveline kadar en az 9000 yıl, kh önünde durulmaz yıkıcı ve yutucu seller, kh kumlar altında gizli sular gibi yürüyen büyük Türk gleri, akınları g ve medenileştirme çalışmalarına devam etmişlerdir. (...) Daha iyi iklimler aramaya çıkan Türkler ayrıldıkları alanlara göre en elverişli gördükleri yolları tutarak medeniyetlerinin tohumlarıyla birlikte yayıl[mışlar] (...) karşılaştıkları ilkel yerlilerle çarpışarak ya başka yerlere sr[mş] ya da ilerine girerek medenileştir[mişlerdir.] (...) Boş bulundukları alanlarda ise beğendikleri yerlere yerleşerek oraların otokton ahalisi ol[muşlardır.]” (TTAH, 1996: 59)

Buradan hareketle eserde Anadolu, Türklerin “en az yedi bin yıldan beri otokton ahali halinde yerleşerek kendine yurt edindiği” bir yer olarak tanımlanmaktadır. (TTAH, 1996: 61) Yazarlara göre “Osmanlı Türklerinin Anadolu’ya gelişi binlerce yıl devam etmiş bir güç devresinin tarihte göze çarpan son safhasıdır.” (TTAH, 1996: 70) Bu bağlamda kitapta Etilerin (Hititlerin) tarihten önce Anadolu’ya göç etmiş Türkler olduğu iddiası ortaya

atılmaktadır. Yazarlar birçoklarının ileri sürdüğünün aksine dillerinin Sami veya Hint-Avrupa kökenli değil Elamca ve Sümerce gibi Türkçe olduğunu ileri sürdükleri Etilerin kurduğu medeniyetin, Lidya ile Frigya'yı her bakımdan etkilediğini ve Yunan medeniyetinin de doğuşuna zemin hazırladığını düşünmektedir. Ayrıca Roma medeniyetini kuran Etrüsklerin de Etilerle akraba bir halk olduğu ileri sürmektedirler. (TTAH, 1996: 64, 192-193, 261-262)

Kitapta Türklerin sadece Anadolu'ya değil Mısır'a, Hindistan'a, Çin'e hatta Doğu Avrupa'ya göçlerinin medenileştirici etkilerinden uzun uzun bahsedilmekte ancak bu göçlerin Türklerin gittikleri yerlerde yerli halkın arasında asimile olmaları gibi olumsuz bir sonucunun da olduğu da belirtilmektedir. Yazarlar, Türklerin mili benliklerini korumaları bakımından önemli gördükleri kendi dillerini çok çabuk kaybetmelerini “esefe layık” (TTAH, 1996: 66) bir durum olarak tanımlamaktadırlar. Kitapta bu durumun nedenleri ile ilgili tespitlere de yer verilmektedir:

“[Türklerin anadillerini kolay kaybedişi] yeni bir dil öğrenmekte yerlilere nazaran daha yetenekli olma[larından] ileri gelmiş olabileceği gibi, yerlilerin daha kalabalık bulunmalarından ve [Türklerin] her gittikleri yerde yönetim mevkiine kendileri geçmiş olmaları itibarıyla hakimiyetlerini kabule daha çabuk alıştırmak sebeplerinden meydana gelmiş olabilir. Son asırların Osmanlı İmparatorluğu devrinde, mesela Girit'e, Arnavutluk'a, Şam'a veya Bağdat'a gitmiş Türklerin oralarda Grek, Arap ve Arnavut dillerince asimile edilmeleri, bizim neslin gözüyle gördüğü olaylardan olduğu gibi; bugün doğu vilayetlerimizde dedenin yalnız Türkçe, babanın hem Türkçe hem Kürtçe, torunun yalnız Kürtçe konuşmakta olduğu Türk köylerinin bulunması da aynı noktayı doğrulayacak ve bütün Türklüğün uyanmasını davete değerli bir olaydır.” (TTAH, 1996: 66)

Yazarlar, iklim değişikliklerinin neden olduğu kuraklığın ve yaşanan büyük göçlerin Orta Asya'nın medeniyet için varolan merkezi konumunu değiştirdiğini ve böylece milattan önce 9000'e dayanan eski Türk medeniyetinin doğduğu yer olan Orta Asya'daki değişme hızının yavaşladığını öne sürmektedir. Bununla birlikte eski Türk medeniyeti burada hepten yok olmamıştır, bunun yerine kapsadığı saha daralmıştır. Ancak kuraklığın tedrici olarak etkisini artırması ve son bin yılda Orta Asya'da yaşandığı öne sürülen kum istilasının daha da hızlanması bu medeniyetin giderek daralan sahalarını zamanla neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. Yazarlara göre “bugün koskoca Orta Asya'da nüfus ve hayat birkaç ırmak, çay ve göl kenarına sığınmış -belki gittikçe küçülen- şehirlerle sınırlı gibidir.” (TTAH, 1996: 70) Oysa 6. ile 13. yüzyıllar arasında Batı Türkistan ile Kırgız steplerinin güney kısmında çok sayıda şehir bulunuyordu ancak artık bunların yerini kum tabakaları kaplamaktadır. Kitapta söz konusu şehirlerin bir kısmının adının bile bilinmediği bilinenlerden ise çok azının yerlerinin tespit edilebildiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla yazarlara göre “ ‘Orta Asya Türklerinin eski medeniyeti nerede?’ sualine, ‘kumlar altında ‘ diye cevap vermek doğru’ olacaktır. (TTAH, 1996: 330)

Kitapta ırk konusu da özel olarak ele alınmıştır. Yazarlar ırk kavramını kısaca “aynı kandan gelen ve cismen birbirine benzeyen insanların gösterdiği birlik” olarak tanımlamaktadırlar. (TTAH, 1996: 47) Onlara göre bir bölgenin maddi ve sosyal şartları, orada yaşayanlar arasında birtakım ortak vasıflar yaratmaktadır. Tarih öncesinin çok eski devirlerinde insanlar, asırlar boyunca az çok farklı iklimlere sahip çeşitli bölgelerde büyük denizler ve dağlar gibi doğal engeller nedeniyle birbirleriyle temas etmeksizin yaşadıkları için ilkel ırklar ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra iklimlerin değişmesi sonucu coğrafi engellerin ortadan kalkmasıyla beraber bölgeler arasındaki insan hareketliliğinin artması, ilkel ırkların karışarak ve birleşerek yeni birtakım birleşik ırklar meydana getirmesine neden olmuştur. Buna rağmen

yaşanılan yerin ikliminin insanlar (dolayısıyla ırklar) üzerindeki belirleyici etkisi varlığını korumuştur. Kitapta bu yorumdan yola çıkılarak çeşitli ırk gruplarıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıca farklı ırksal sınıflandırma türlerinden bahsedilerek kafatası ve çehre şekilleriyle boy uzunluğunun renk farklılıklarından daha önemli olduğu ancak bunların hiçbir sosyal anlam taşımadığı ifade edilmektedir. (TTAH, 1996: 45-50) Ayrıca dilleri temel alan ırksal ayrımların da olduğu fakat gerek renk gerekse dile dayanarak pek de doğru ve geçerli ayrımlar yapılamayacağı belirtilmektedir.

Yazarlar, benliğini en çok koruyabilmiş ırkın Türkler olduğunu öne sürmektedirler. Bu bağlamda tarih öncesi ve tarihi devirlerde birçok ırkla karışmış olsa da sonuçta çoğu kez Türkler kendine has özelliklerini kaybetmemişlerdir. Ancak uzun dönemlerde ve büyük çoğunluklar içinde ırksal karışmalara maruz kalanlar asimile olmuşlardır. Yazarlara göre,

“gelişme ve yükselme ile insanlığın mukadderatına hakim olan dimağdır. Dimağdan amaç, onun organik içeriği değil, her türlü belirtileridir. Dimağ üzerinde coğrafi çevrenin, (...) sosyal şartların, irsî niteliklerin hiç şüphesiz büyük ve önemli etkileri vardır. (...) Tarihte daima göze çarpar bir birlik arz eden Türk ırkı daima hakim kalan açık uzvi vasıflarıyla dimağın en kuvvetli ürünü olan ortak lisanlarıyla ve bu lisanla nakledilmiş kültürleriyle, tarihi ortak hatıralarıyla aynı zamanda bugünkü millet tarifine de uyan büyük bir cemiyettir. Bütün tarihte böyle büyük bir ırkı, bir millet halinde görmek özellikle zamanımızdaki insan topluluklarının pek çoğuna nasip olmayan büyük bir kuvvet ve büyük şereftir.” (TTAH, 1996: 50)

Türk Tarihinin Ana Hatları ile ilgili olarak Ersanlı, kitabın kaynakçasında yalnızca bir tane birincil kaynağa yer verildiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca çok kısa bir sürede böyle kapsamlı bir işe girilerek kitabın hazırlanmış olması nedeniyle bir çok bölümün taslak

olarak kaldığını söylemektedir. Bu durumun yarattığı eksiklikler ve hatalar yüzünden eserin yayımlandıktan sonra ilgili çevrelerce genel olarak pek de olumlu karşılanmadığı, hatta bizatihi hazırlanmasını isteyen Mustafa Kemal'in bile ortaya çıkan sonucu yeterli bulmadığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlara rağmen cumhuriyetin lider kadrosu tarafından teorik yaklaşımı doğru bulunduğundan *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nın 90 sayfalık bir özeti çıkarttırılarak devlet matbaası tarafından *Türk Tarihinin Ana Hatları-Medhal* adıyla basılmış ve okullara yardımcı ders kitabı olarak gönderilmiştir. Ersanlı, *Medhal*'in basitleştirilmiş bir özet olmasına rağmen tarih öncesi ve eski çağlardaki genel dünya tarihine yer vermeyip, böylece diğer uygarlıkların Türklük üzerinde etkisini gözardı etmiş olduğunu ve bu nedenle *Türk Tarihinin Ana Hatları*'ndan bazı açılardan farklılaştığını düşünmektedir(Ersanlı, 2006:120-125)

3.1.3.) Resmi Tarih İle İlgili Daha Sonraki Faaliyetler

1930 yılında bir yandan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eser yayımlanırken diğer yandan tarih çalışmalarıyla ilgili olarak üniversitedeki hocalara yazılı olarak cevaplandırılmak üzere birtakım sorular gönderilmiştir. Togan'ın cevaplarındaki farklılık dikkat çekmiş ve bu Baykara'ya göre (1989: 19) büyük olasılıkla Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarından uzak tutulmasına neden olmuştur. Ayrıca 15 Nisan 1931'de kurulan (ve 1935'te Türk Tarih kurumu adını alacak) cemiyette Kazanlıların etkin olması da Togan'ın dışarıda bırakılmasının bir başka nedenidir.

Türk Tarihinin Ana Hatları ve *Medhal*'in yayınlanmasının ardından tarih konusundaki çalışmalar yoğun bir şekilde devam etti. Bu dönemde Türk tarihi üzerine çeşitli konularda (bir bölümü daha sonra 1940'larda yayınlanacak olan) 168 tane makale hazırlandı. Bir başka

önemli gelişme de temelde *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nda ortaya atılan görüşlere dayanan yeni ders kitaplarının yayınlanmasıdır. Bunlardan ilki liseler için dört cilt halinde hazırlanıp 1932'de basılan tarih ders kitabıdır. 1933'te ise bu kitap basitleştirilerek üç cilt olarak *Ortamektep İçin Tarih* yayınlanmıştır. Söz konusu kitapların oldukça kısa bir sürede hazırlanmış olmasına dikkat çeken Copeaux, bu aceleciliğin “tarih reformunun yerleştirilmesinde okul kitaplarına verilen önemi yansı[tığını]” düşünmektedir:

“Bu yapıtlar, biçimleri ve sunuşlarıyla bile, Atatürk'ün tarih tezlerinin öğretilmesine verdiği önemi göstermektedir. Kaliteli kağıda basılan, özenle ciltlenen kitaplarda bol bol resim kullanılmıştır. Çok sayıda ve özenle yapılmış harita görülmekte, bu alanda Alman etkisi hissedilmektedir. Önceki okul kitaplarının kötü kalitesiyle çarpıcı bir çelişki yaratan oldukça güzel, kütüphanelik kitaplar söz konusudur.” (Copeaux,2006: 61-62)

Bu kitaplarda büyük bir uygarlığa sahip olduğu sıklıkla vurgulanan Türklerin anayurtlarından göçlerinin milattan önce 20000 yılında başladığı ve zamanla çok geniş bir alana yayıldıkları dile getirilerek, Hititler, Fenikeliler gibi bazı eski devletlerin de aslında Türkler tarafından kurulduğu yahut Türk kökenli olup zamanla başka ırklarla karışılması sonucu bu özelliğin yitirildiği öne sürülmektedir.(Ersanlı, 2006: 128-129) Bununla beraber kitaplarda, esasen ırksal karışmaların yaşandığı çoğu durumda Türk ırkına ait özelliklerin olduğu gibi kaldığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla Türklüğün yüzyıllar boyunca varlığını koruyarak bugüne ulaşmış olduğu teması işlenmektedir. (Copeaux, 2006: 63-64)

Kitaplar açısından dikkat çekici bir başka nokta da Türklerin doğuştan devlet kurma yeteneğine sahip olduğu iddiasıdır. Bu bağlamda Türklerin üstün fiziksel özelliklere ve kuvvetli bir dile sahip, her zaman bir birlik halinde hareket eden bir ırk olduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu yaklaşım, diğer uygarlıklar hakkındaki yorumlarda da

belirgindir. Çin, Hint, Mısır ve Yunan uygarlıklarında insanların hiçbir zaman dayanışma göstermediği belirtilerek buradan hareketle bunlar içinde kurulan hanedanlıklarda sık sık dağınıklıkların yaşandığı ileri sürülmektedir. (Ersanlı, 2006: 127-130)

Kitapların Osmanlı dönemine yönelik yaklaşımı ise Ersanlı'ya göre bu dönemin geçmişteki Türk devletleriyle bugünkü cumhuriyet arasında bir kesintiyi ifade ettiği fikrine dayanmaktadır. Bununla ilgili önemli bir husus Osmanlı'nın kuruluşu konusunda oldukça ihtiyatlı bir tutum takınılarak kesin bir yargıya vardıracak yeterli bilimsel kanıtın bulunmadığının belirtilmesidir. (Ersanlı, 2006: 133-134) Bir yandan örneğin Etiler gibi Osmanlılardan yüzyıllar önce varolmuş bir uygarlığın Türklüğü hakkında oldukça iddialı yorumlara yer verilirken, diğer yandan Osmanlı Devleti'ni kuranların nereden ne zaman geldiklerinin bilinmediğinin ifade edilmesi dikkat çekicidir.

Osmanlı dönemine yönelik bu mesafeli tutum, ders kitapları açısından önemli bir değişimin yaşandığını göstermektedir. Örneğin Ersanlı'nın (2006: 116-119) incelediği 1924-1929 yılları arasında kullanılan *Türkiye Tarihi* adlı kitap tamamen Osmanlı tarihini ele almıştır. Ayrıca bir başka önemli farklılık da Türklerin İslama geçmeden önce kabileler halinde yaşadığından bahsedilmesidir. Oysa bu yaklaşım resmi Türk Tarih Tezi için kabul edilemez niteliktedir. Yeni tarih tezine göre hazırlanmış kitaplar açısından söz konusu dönemle ilgili olarak artık kabileler değil, eski Türk devletlerinin varlığı söz konusudur.

Türk Tarihinin Ana Hatları ile yeni tarih dersi kitabının hazırlanmasıyla birlikte 1932 yılının başı itibarıyla resmi tarih tezinin büyük oranda şekillenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle 1932 Temmuz'unda toplanan Türk Tarih Kongresi, tezin geliştirilmesinden çok tanıtılması amacını taşımıştır.

3.2.) Birinci Türk Tarih Kongresi: Eleştiriler, Tartışmalar, Suçlamalar:

Türk Tarih Tezinin ortaya çıkışı açısından en kritik adım 1932’de toplanan Birinci Türk Tarih Kongresi olmuştur. Aynı gelişme Togan’ın Türkiye’deki ilk döneminin bitişinin de nedenidir. Togan’ın kongrede Türk Tarih Tezine yönelik eleştiriler yöneltmesi, sonunda kendisinin ülkeyi bir anlamda terk etmek zorunda kalmasıyla sonuçlanmıştır.

Esasen gerek *Türk Tarihinin Ana Hatları* ve dört ciltlik tarih kitabı yazılmadan önce, gerekse bu eserler hazırlandıktan sonra Togan ve Fuad Köprülü’nün de aralarında bulunduğu akademisyenlerden görüşleri istenmiştir. Togan hem iki eserle ilgili yazdığı raporlarda, hem de kongredeki konuşmalarında Türk Tarih Tezini iki temel noktada eleştirmiştir. Öncelikle Togan her iki kitapta da yer alan, Türklerin Orta Asya’dan göçlerinin kuraklıktan kaynaklandığı iddiasına karşı çıkmıştır. Ona göre söz konusu göçler nüfus artışlarının bir sonucudur. İkinci olarak Togan kuraklık tezini kanıtlamak için her iki eserde de dile getirilen “on yedi kumaltı şehri” ile ilgili görüşlerin yanlış olduğunu belirtmiştir. (Özbek, 1997b: 22)

Bu konuyla ilgili olarak Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde gerek tarih öncesi gerekse tarih devirlerinde Orta Asya’dan her yöne doğru bir kavimler hareketinin olduğunu ve bunun sadece Ural-Altay kavimlerine de özgü olmadığını dile getirmektedir. Söz konusu hareketlilikler ise Togan’a göre temelde nüfusun artmasına ve savaşlara dayanmaktadır. (Özbek, 1997b: 22)

Togan’ın Türk Tarih Tezine yönelik eleştirileri ilk bakışta, bilimsel bir nitelik taşıyor gibi durmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak, hem Tuncer Baykara hem de Nadir Özbek böyle

düşünmektedir. Bu anlamda Özbek'e göre Togan'ın kongredeki çıkışı, tarihin yeni bir ulus-devletin inşasının ihtiyaçları doğrultusunda zorlanıyor oluşundan bir tarihçi olarak rahatsızlık duymasından kaynaklanmaktadır. (Özbek, 1997: 22) Benzer bir yorum getiren Baykara da Togan'ın hangi amaç uğruna yapılırsa yapılsın tarihi değiştirmeye çalışmanın yanlış olduğuna inandığını dile getirmektedir. Baykara'ya göre Togan, tarihi hakikatlerin hem Türk milletinin hem de diğer milletlerin yararına olacağını düşünmektedir. (Baykara, 1989: 58)

Söz konusu yorumlara rağmen, esasen tarihçi kimliğinden ziyade siyasal görüşlerinin, Togan'ın Türk Tarih Tezine soğuk bakmasına neden olduğunu belirtmek gerekir. Yeni ulus-devletin ideolojik ihtiyaçlarına göre şekillendirildiği için teze karşı çıkmasının yanında teze temel oluşturan resmi Türk milliyetçiliğinin, Türklüğün Orta Asya kökenini vurgulamasına rağmen sadece Anadolu'yu kapsayan bir şekilde oluşturulması da Togan açısından kabul edilemez bir durumdu. (Özbek, 1997a: 20) Togan kökeni ve siyasi geçmişi itibarıyla Türklüğü yahut Türklerin sorunlarını Anadolu'daki yeni Türk devletinden ibaret görmüyordu. (Özbek, 1997b:22) Bu nedenle Yunan öncesi Anadolu'yu Türkleştirmeye çalışan teorilere karşı da ilgisizdi. (Baykara,1989: 20)

Togan, Türk Tarih Tezi ile ilgili olumsuz görüşlere sahip tek kişi değildi. Örneğin Baykara (1989: 20-21) Darülfünun'un da yeni tarih tezine karşı olduğunu aktarmaktadır. Ancak kongrede Togan dışında teze karşı açıkça bir eleştiri yönelten olmamıştır. Yalnızca Köprülü oldukça ihtiyatlı bir şekilde birtakım bilimsel uyarılarda bulunmuştur. Köprülü teze karşı çıkıyormuş gibi görünmemeye dikkat ederek, kaynakların yetersizliğinden ötürü Türk tarihi üzerine yapılan çalışmaların tarih devirleriyle sınırlandırmanın daha doğru olacağını dile getirmiştir.

Togan'ın eleştirileri kongrede hiç hoş karşılanmamıştır. Esasen Togan'ın görüşleri kongreden önce tezi içeren her iki eserle ilgili yazdığı olumsuz raporlardan az çok bilinmekteydi. Bunun yanı sıra Soysal (2002b: 491) Latin harflerinin kabulünün de Togan'ın rejimle ters düşmesine neden olduğunu ileri sürmektedir. Togan, Latin harflerine geçilmesiyle birlikte kelimelerin konuşulduğu gibi yazılacağını ve bunun Türkler arasında ortak bir konuşma dili olmamasından dolayı bir “lisan anarşisi”ne neden olacağını düşünüyordu. Oysa Arap alfabesinde sesli harflerin fazla kullanılmaması, edebi dilin farklı Türk halkları tarafından anlaşılabilmesini sağlıyordu. Bu nedenle harf devrimini, Türklerin kültürel birliğini tamamen ortadan kaldıracak bir gelişme olarak görüyordu. Buradan hareketle uzun yıllar sonra bile “Türkiye türkçesi ile diğer Türk şiveleri arasında husule gelen suni seddi ortadan kaldırmak” “Kaf” ile “Kef”in yerlerine iadesini önerebilmişti.⁶⁵ (Togan, 1948: 117)

Bütün bunların da etkisiyle Togan kongrede sert eleştirilere maruz kaldı. Togan'ın görüşlerine karşı önce Dr. Reşid Galip, ardından Sadri Maksudi ve son olarak da M. Şemseddin [Günaltay] Togan'la ilgili ağır ifadeler kullanarak cevap verdiler. M. Şemseddin (Günaltay) yaptığı konuşmada Sadri Maksudi'nin kendisine aktardıklarına dayanarak Togan'ı Çarlık rejimi sonrasında Başkurtları Türk camiasından ayırarak Türk birliğini bölmüş olmakla suçladı. (Baykara, 1989:21-22)

3.2.1.) İnan'la Köprülü Arasında Kaynakların Yetersizliği Üzerine Gittikçe Cılızlaşan Bir Tartışma

Kongredeki ilk tebliğ Afet [İnan] tarafından sunulmuştur. Burada İnan, tarih ile coğrafyanın arasındaki ilişkiselliğe dikkat çekerek gerek tarih gerekse tarih öncesi devirleri doğru

⁶⁵ Ayrıca Türkçe eserlerin dünyanın her tarafında bastırılabilmesi için “Ş” harfinin altındaki sidilin yukarı çıkarılmasını da önermiştir. (Togan, 1948: 117)

anlayabilmek coğrafyadan yararlanmak gerektiğini vurgulamıştır. (Birinci Türk Tarih Kongresi : Konferanslar Müzakere Zabıtları [BTTK], 1932: 21)

İnan, insanlığın kültür beşiğinin Orta Asya olduğunu, bu nedenle kendini büyük göstermek isteyen her kavmin atalarını Orta Asyalı bir kabile olarak gösterdiğini düşünmektedir. Oysa İnan'a göre esasen Orta Asyalılar tek bir ırktan meydana gelmektedir bu da Türk ırkıdır. Dolayısıyla Orta Asya'nın otokton halkı Türklerdir. Türkler, anayurtlarında en azından milattan önce 9000'ler itibarıyla kültür sahibi bir ırk haline gelmişlerdir. Aynı devirlerde Avrupa'da yaşayan ırklar ise vahşi ve cahil bir hayat sürmüşlerdir. Bu iddiadan yola çıkarak İnan, tebliği boyunca halihazırda anayurtlarında yüksek bir kültür düzeyine erişmiş bulunan Orta Asyalıların yaptıkları göçlerle başta Avrupa olmak üzere tüm dünyaya bu kültürü yaydıklarını Avrupalı çok sayıda yazarın görüşlerine değinerek kanıtlamaya çalışmıştır. İnan sözünü ettiği yazarların Orta Asyalıların gerçekte Türkler olduğunu görmekten kaçındıklarını düşünmektedir. Oysa ona göre “medeni insan kütlerinin öz anası olan asıl ırk” Türklerdir. (BTTK, 1932: 24-41) Bu anlamda İnan açısından insanlığın kültürel gelişimini tayin eden temel unsurun, Türklerin göçleri sonrasında gittikleri yerlerde diğer ırklarla etkileşimi ve kaynaşması sonucu ortaya çıkan melezleşme olduğu söylenebilir.

İnan, tebliğinde bir ırk olarak Türklerin temel fiziksel özelliklerinden de bahsetmiştir. Buna göre Türkler Brakisefal, sarı renkle alakası bulunmayan genel olarak beyaz tenli bir ırktır. İnan, Türklerin Moğol ırkından sarı tenli olduğu iddialarına da şiddetle karşı çıkmaktadır. Zaten safdil anlamına gelen Moğol adı da elde ettiği başarılar sonucunda Cengiz Han'ın mensubu bulunduğu ve aslen Türkçe'den farklı bir dile sahip Tunguzların bir kolu olan Burçikin kabilesine sonradan takılmıştır.(BTTK, 1932: 31-32)

Afet İnan'ın tebliği sonrasında söz alan Fuad Köprülü, Türk kelimesinin ilk kez milattan sonra altıncı yüzyılda bir devlet adı olarak kullanıldığına dikkat çekerek bununla birlikte bundan önce de Türk devletlerinin olduğunu ifade etmiştir. Köprülü'ye göre “Çin tarihleri tarafından tasrih edilen birtakım Türk devletlerinin mevcudiyeti malumdur. Mamafih bütün bunlar tarih devirlerine aittir.” (BTTK, 1932: 42) Türk milleti ve dili ise çok daha eski tarihlerden beri varolmuştur ancak Türk dili ilgili çalışmalar Türkçe'nin eski çağlardan itibaren tekamülünü gösterecek kadar gelişmemiştir. Orta Asya üzerine yapılan antropolojik ve arkeolojik araştırmalar da henüz başlangıç aşamasındadır. “O kadar ki yirminci asır zarfında muhtelif ilim cemiyetlerinin, muhtelif devletlerin Şarki Türkistan'a gönderdikleri ilmi heyetlerin meydana çıkardığı eserlerin büyük kısmı henüz tetkik edilmiş değildir. (...) Bu itibarla denilebilir ki, Türkler hakkında tarihi vesikaların verdiği malumat bile, bu vesikaların layıkıyla tetkik edilmemiş olmasından dolayı lüzumu derecede mebzul [çok, bol] değildir. Çin tarihlerinin eski Türkler hakkında verdiği malumattan bile daha tamamıyla istifade edileme[miştir].” (BTTK,1932: 43)

Köprülü konuşmasında ayrıca İnan'ın da ileri sürdüğü gibi ırk ve dilin birbirinden ayrı kavramlar olduğunu ve bu bağlamda ırkın “doğrudan doğruya antropolojik bir mefhum”u ifade ettiğini söylemiştir. (BTTK,1932: 44) İnan'ın görüşlerine katıldığını özellikle belirtmeye özen gösterdiği bir diğer husus da Türk ırkının “çirkinlik numunesi değil güzellik timsali olduğu”dur. (BTTK, 1932: 47)

Köprülü'nün konuşmasının ardından aynı gün içinde tekrar söz alan İnan, kendi tebliği hakkında yapılan yoruma cevap verdi. Köprülü'nün Çin tarihlerinde sözü edilen İlk Türk devletlerinin tarihi devirlere ait olduğuna dair sözleriyle ilgili olarak İnan, Türklerin Çinlilerin kendilerine isim vermesine muhtaç olmadığını söyledi. Bunun üzerine Köprülü,

açıklamalarının yanlış anlaşıldığını, Afet İnan'ın tebliğinin temel iddiası olan Orta Asya'nın otokton halkının Türk ve dillerinin de Türkçe olduğu görüşüne katıldığını belirtmek durumunda kaldı. (BTTK, 1932: 50-51, 79)

Daha sonra söz alan Hasan Cemil [Meriç] Köprülü'nün yanlış anlaşıldığına dair açıklamalarını yeterli görmeyerek Afet İnan'a yönelttiği eleştirileri tekrar gündeme getirdi. Köprülü'nün, İnan'ın ortaya attığı tezin dayandığı delillerin ve belgelerin daha yeterince incelenmemiş olduğu ve bundan dolayı konuyla ilgili kesin hükümlerde bulunmak için aceleci davranmamak gerektiğini dile getiren ifadelerine biraz da sert bir şekilde cevap verdi. Hasan Cemil yaptığı konuşmada ortaya attıkları tezin temelinde yeni elde edilen bilgiler ışığında Avrupalı bilim adamlarının medeniyetin kökeni hakkındaki görüşlerini değiştirmesi gerektiği fikrine dayandığını, bununla birlikte delil olarak sundukları belgelerin önemine Köprülü'nün değinmediğini ve mevzunun esasına ise hiç girmedığını ileri sürmüştür. Buradan hareketle ona göre Köprülü açısından da “hükümlerimiz temellere ve delillere müstenittir.” [dayanmaktadır] (BTTK, 1932:81-82) Hasan Cemil ayrıca Köprülü'nün Türk tarihi ile ilgili kaynakların incelenmesinde yararlanılacak bilim dallarının yeterince gelişmemiş (henüz çocukluk aşamasında) olduğuna yönelik sözlerine de karşı çıkmıştır: “Muhterem profesörün müsaadeleriyle hatırlatabilirim ki ilmin her safhasında yeni hakikatler meydana konuştuğu zaman bu hakikatler çocuk sayılırdı. Marifet doğan hakikatin kıdemine değil kıymetine atfi nazar edebilmektedir. Biz Türk medeniyetinin ve Türk menşeinin asıl mahiyeti hakkında en son keşiflere istinat ediyoruz. Keşiflerin en son olması yahut çocuk olması iddiamızın zaafı değildir, kuvvetidir.” (BTTK, 1932: 82)

Hasan Cemil'in eleştirileri karşısında üçüncü kez söz almak zorunda kalan Fuad Köprülü daha da geri adım atarak ilk baştaki görüşlerinden tam anlamıyla vazgeçer bir tutum takınmıştır:

“Afet Hanımefendinin söyledikleri hakkında kendileriyle hemfikir olduğumu söylemiştim. Cemil Beyefendinin fikirlerine de iştirak ediyorum. (...) Sonra bir ilmin çocuk olması, genç olması bendenizce onun kuvvetine, canlılığına, yükseleceğine alamettir. Birtakım ilimler filhakika yeni doğuyor; fakat sağlam esaslar üzerine ve yeni metotlara istinaden meydana çıkıyor. (...)

Afet Hanımefendi konferanslarında mesela 1840 tarihindeki eserlere değil de 1931 tarihindeki kitaplara istinat etmişler. Bu gayet tabiidir; ve herkesin ittiba etmesi [uyması] lazım gelen umumi bir kaidedir. Bendenizin sözlerimde bu umumi esaslara karşı hiçbir tariz, tenkit veya imada bulunduğumu bilmiyorum ve buna imkan da yoktur. Söylediğim mütalaaların heyeti umumiyesi, bilakis kendilerine tamamen iştirak ettiğimi açıkça gösterecek bir mahiyettedir. Eğer iştirak etmediğim noktalar olsaydı onları da tasrih etmekten çekinmezdim.” (BTTK,1932: 82-83)

İlk gün yaşanan bu tartışma kongreye nasıl bir havanın hakim olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Daha başından itibaren Türk Tarih Tezi'ne yönelik muhalif bir tutumun (hatta ufak bir eleştirinin bile) kongrede hoş karşılanmayacağı belli olmuştur. Afet İnan ve Hasan Cemil Meriç gibi tezin yaratılmasına katkıda bulunanlar kongrede kendi yaklaşımlarını ortaya koymanın ve tanıtmanın yanı sıra teze yönelik eleştirileri betaraf etme işini de yüklenmişlerdir. Söz konusu tavır, kongrenin diğer günlerinde de devam etmiş ve özellikle Togan'ın eleştirileriyle ilgili olarak oldukça sert ve tavizsiz bir hal almıştır.

3.2.2.) Reşit Galip'in Tebliği ve Sonrasında Yaşanan Kuraklık Tartışması

Kongrenin ikinci günü Dr. Reşit Galip'in "Türk Irk ve Medeniyet Tarihine Umumi Bir Bakış" adlı tebliği ile başladı. Tebliğinde farklı ırk tasniflerine değinen Reşit Galip Türk ırkının çoğu kez hatalı bir şekilde Moğol ve sarı derili gösterilmesinden yakınmıştır: "Hâlâ diyorlar ki, Türkler sarı ırktandır, mongoloittir, Moğol camiasındandır. Her şeyden evvel şunu ilan edelim ki, biz insanlığın deri veya saç rengine göre parlayıp karardığına, ruhların iskelet boyundaki santimetre yekûnile yükselip alçaldığına inanan ve alemini inandırmak isteyenlere istihfaf [küçük görme] ve istihkarla [hor görme] bakarız" (BTTK, 1932: 99-103,158) Bu sözlerle Reşit Galip birtakım ırksal analizlerden yola çıkılarak ortaya atılan üstünlük iddialarını sert bir dille eleştirmektedir. Ancak kendisi de tebliği boyunca bu tür analizler yapmaktan geri durmamıştır.

Antropolog Roland B. Dixon'ın kafatası ölçümlerine dayanan sınıflandırmasından uzun uzadıya ayrıntısıyla bahseden Reşit Galip 8 tipe ayrılan bu sınıflandırma içinde Türklerin Alplı denilen grupta yer aldığını ileri sürmüştür. Ona göre yalnızca Alplı tipi müstakil ve asli medeniyetler kurabilmiştir. Diğer tiplere mensup olanlar ise "ancak Alplı tiplerle temas geldikten ve onun yaratıcı ve yükseltici dehası ile kaynaştıktan sonradır ki, yeni bir uyanışla ince ve yüksek medeni mahsuller veren unsurlar haline gelebilmişlerdir." (BTTK, 1932: 104-111)

Çeşitli medeniyet sahalarını ele alan Reşit Galip, Çin ve Hindistan'daki eski medeniyetlerin oluşmasında Orta Asya'dan gelen brakisefal Alplıların başlıca etkili unsur olduğunu söylemektedir. Ayrıca yapılan araştırmalar sonucu yeni elde edilen bulguların Mezopotamya medeniyetinin Sami ve yerli değil Orta Asya kökenli bir ırkın malı olduğunu gösterdiğini öne

sürmektedir. “Bu medeniyetin mümtaz mümessilleri” olduğunu ifade ettiği Sümerler de Reşit Galip’e göre “bazı muasır yabancı müelliflerin şimdi, çok tekrar etmek istemedikleri bir ıstılah ile ‘Turanlı’, bizim daha doğru tabirimizle ‘Türk’ ırkındandırlar.” (BTTK, 1932: 113-116) Mısır medeniyetindeki Alplı etkisinin ise diğerlerinin aksine hâlâ çözümlenmemiş, tartışmaya açık bir konu olarak durduğunu ve buna benzer bir durumun Ege bölgesi için de geçerli olduğunu düşünmektedir. (BTTK, 1932: 120-124)

Tebliğinde Reşit Galip, Etrüsklerin Türk kökenli olduğuna dair iddialara yer vermekte, İskitlerin de Türklerin “ırk kardeşleri” olduğunu ileri sürmektedir. Etiler (Hititler) ise “öz yurdumuz Anadolu’nun medeni simasını yükselten, ilk büyük medeniyetini ve ilk büyük imparatorluğunu kuran atalarımız”dır. Reşit Galip ayrıca gelişmiş sanat ve medeniyetinin bütün Akdeniz medeniyetlerini hayli etkilediğini düşündüğü Etilerin, “kuvvetli, milli şuurları” sayesinde yabancı etkilere karşı kendilerine has özellikleri de korumayı başardıklarından bahsetmektedir. (BTTK, 1932: 124-125, 131-132)

Reşit Galip’e göre Avrupa ve Amerika’da bilim dünyasında hâlâ belli ölçüde devam eden temelde Türk göçlerinin yüzyıllarca Avrupa’da yarattığı korkudan ve Müslümanlık ile Hristiyanlık arasında yaşanan kan davalarından kaynaklanan bir Türk düşmanlığı söz konusudur ve bunun etkisiyle kimi önemli bilim adamları araştırmalar açıkça ortaya koyduğu halde Sümer, İskit ve Etilerin Altaydan gelen Turani kavimler değil; Sami, Arya veya Hind-Avrupa kökenli olduklarını öne sürmektedirler. (BTTK, 1932: 150-157) Oysa “Anadolu’da şimdiye kadar bulunan en eski kafatasları sarı ve faik bir surette ırkımızın silinmez damgasını taşımaktadırlar.” (BTTK, 1932: 133) Anadolu’nun ilk sakinlerinin dilokisefal olma ihtimali bulunmakla birlikte “Anadolu’daki brakisefal Alpli tipimiz en kadim zamanlardan itibaren öyle kesif bir manzara gösterir ki, Roland B. Dixon, Ramsay gibi bazı müellifler

bugün hâlâ bu vasıfları muhafaza ederek yaşayan Anadolu halkının buraların yerli ahalisi olması lazım geleceği fikrini ileri sürmüşlerdir. (...) Elde mevcut umumi antropolojik tetkikler Anadolu’da dini, siyasi saikler ve dil ayrılığı dolayısıyla ayrı unsurlar halinde görülmüş olan Ermeniler vs. gibi zümrelerin ve hatta mübadele edilen Rum ahalinin dahi aynı iki tip menşe’inden geldiklerini göstermektedir.” (BTTK, 1932: 134)

Çin, Hint, Mezopotamya ve Avrupa’daki eski medeniyetlerin Orta Asya kökenli olduğunu öne süren Reşit Galip bu ilk medeniyetlerin yayılmasını çabuklaştıran temel etken olarak Orta Asya’da yaşanan iklim değişikliklerini göstermektedir. Buna göre Orta Asya’da çok eski dönemlerde Hazar Denizi ile Aral Gölünü birleştiren büyük bir içdeniz bulunmaktaydı, bu denizin zamanla çekilmeğe başlamasıyla birlikte ortaya çıkan kuraklık, Hazar-Aral havzasındaki kabilelerin bölgeyi terk ederek Çin ve Avrupa’ya doğru göç etmelerine neden olmuştur. (BTTK, 1932: 137-150)

Bu noktada Reşit Galip’in önemli tabiat hadiselerini ve iklim değişikliklerini, büyük insan kütlelerinin gerçekleştirdiği göçlere neden olan temel etmen olarak gördüğünü belirtmek gerekir. Bu konuyla ilgili olarak Reşit Galip siyasi, iktisadi ve fiziksel etmenlerin varlığından bahsetmektedir. Fakat kitlesel göçlere yol açan siyasi nedenlerin çoğu kez iktisadi ve fiziksel etkenlere bağlı olduğunu, istisnai olarak “bir fütihat dehasının psikolojisinden, sürücü ve yürütücü kuvvetinden” kaynaklanan göçlerde siyasi etkenlerin tek başına bulunabildiğini ancak bu durumun da çoğunlukla kütleyi yurt değiştirecek nitelikte başka sebeplerin yarattığı bir ortamda geliştiğini düşünmektedir. İcatlar ve yeni bulunan güzergahlar yoluyla deniz yahut kara yollarının değişmesi, nüfusun artması ve gıdanın yetmemesi gibi iktisadi etkenler de önemlidir ancak Reşit Galip Orta Asya’dan farklı alanlara doğru göçlerin tamamen iktisadi etkenlere bağlanamayacağını ifade etmektedir. Ona göre “yalnız siyasi haritaları değil, yalnız

devlet ve cemiyet unvan ve mahiyetlerini değil, yalnız içtimai ve medeni hayat şartlarını, adetleri, ananeleri değil, hatta yalnız bütün bir kıtada veya kıtalarda simaların şeklini, gözlerin, saçların rengini ve boyların irtifaini değil, kafatasının biçimini ve ölçüsünü değiştirecek mahiyetteki göçlerin, ulu ve sürekli akınların sebebini daha büyük, daha şümüllü, daha kati ve daha cebbar amillerin zorlayışında aramalıdır.” (BTTK, 1932: 148) Reşit Galip’in sözünü ettiği amiller tabiat hadiseleridir:

“Tabiat hadiseleri kendilerini, soğukluk veya sıcaklığın, kuruluk veya nemliliğin artışı, eksilişi, buzların yürüyüş ve çekilişi, denizlerin, göllerin batışı, çıkışı, zelzeleler, boralar, kasırgalar, yanardağlar vesaire gibi ya birbirinin zıddı ya birbirine bağlı tezahürlerle gösterirler. Orta Asya’da devir devir bunlardan birçoğu görülmüş, bazıları hâlâ görülmektedir. Fakat hepsinin içinde en müessir, şümüllü ve sabit karakterde görüneni, en büyük ihtimal ile kuraklık olmuştur.” (BTTK, 1932: 149)

Görüldüğü gibi Reşit Galip, Türk Tarih Tezinin oluşturulmasına yönelik olarak daha önceki çalışmalarda dile getirilmiş olan Türklerin Orta Asya’dan göç etmesine kuraklığın neden olduğu ve kuraklığın etkisini giderek artırarak varolmaya devam ettiği iddiasını benimsemektedir. Tebliğinde, esasen ırksal analizler yoluyla Turani kavimlerin medeniyet kurucu etkisini yabancı kaynaklardan yararlanarak kanıtlamaya çalışırken ilk medeniyetlerin ortaya çıkmasına yol açacak göçlerin nedeni olarak ileri sürülen kuraklık iddiasını da temellendirmek istemiştir.

Tarih tezi açısından kritik bir öneme sahip olan kuraklık iddiası, Togan’ın muhalif tutumunun en önemli sebebi olmuştur. Reşit Galip’in tebliğinin ardından aynı gün eleştirilerini dile getirmek için söz alan Togan, esasen kuraklık tezine tamamen karşı olmadığını, bu meselenin

tarih öncesi ve tarih devirleri olarak iki boyutunun olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle Togan, kuraklık iddiasının yalnızca tarih öncesi için geçerli olabileceğini ileri sürmüştür.

Konuşmasında Togan, yapılan incelemelerin tarihi devirlerde Türkistan’da daimi ve tedrici bir kuraklığın yaşanmadığını ortaya koyduğunu iddia etmektedir. Togan, tarih devirlerinde Türkistan’daki bazı göllerin kurduğunu ama bazı yeni göllerin de ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Mevcut göllerin suyu ise zaman zaman artmakta veya azalmaktadır. (BTTK, 1932: 169-171) Dolayısıyla Togan, Türkistan’da daimi olarak kurak bir iklimin hüküm sürmediğini, bölgede kimi dönemlerde kısa süreli kuraklıkların yaşandığını düşünmektedir. Bu anlamda Togan, Türkistan’ın hâlâ kurumaya devam ettiği ve bu nedenle istikbali olmayan bir yer olduğu iddiasına karşı çıkmaktadır: “Profesör Barthold 1913 senesinde Rusya Türkleri arasında seyahat ettiği zaman yaptığı tetkikatı o vakit Orenburg’ta Vakıf ceridesinde neşretmiş, memleketimizin kurumamakta olduğunu ve istikbali parlak bir ülke bulunduğunu ispat ettiklerini yazmıştı.” (BTTK, 1932: 169)

Togan ayrıca Türkistan’da nüfusun tarihi devirlerde sürekli olarak arttığını öne sürmektedir. Tarih öncesi ile ilgili olarak ise Togan “belki çok milyonlar yaşamıştır. O zamanları bilmiyorum. Ben yalnız tarihi zamanları biliyorum” demektedir. (BTTK, 1932: 174-75) Tarih öncesi devirlerde Türkistan’dan göçlerin yaşanmış olabileceğini ifade eden Togan, tarihi devirlerdeki göçlerin ise yalnızca iklim değişmesi ile ilgili olmayıp iktisadi ve siyasi nedenlerden de kaynaklandığını düşünmektedir. Ancak Togan’a göre göçlere neden olan temel etken, Türkistan ve Moğolistan’da nüfus yoğunluğunun artmasıdır. Buna göre bölgedeki toprakların bereketli oluşu, büyük bir nüfus artışına neden olmuştur. Zamanla nüfus yoğunluğunun artarak Türkistan ve Moğolistan’ın kaldıramayacağı bir seviyeye ulaşmasıyla beraber göçler yaşanmaya başlamıştır. Ayrıca nüfus yoğunluğundaki artış, kabileler arasında

savaşlara da neden olmuştur. Toprakların yetmemeye başlamasıyla artan çekişmede bir kabilenin diğerine tazyiki yeni göç dalgalarını da beraberinde getirmiştir.

Togan'ın konuşmasının ardından yorumlarına cevap vermek amacıyla Reşit Galip tekrar söz almıştır. Öncelikle Reşit Galip, Togan'ın konuşmasında sıklıkla atıfta bulunduğu Barthold'un jeolog değil tarihçi olduğunu ve bu anlamda kuraklık konusundaki görüşlerinin doğru kabul edilmemesi gerektiğini, eserlerinin ise “materyal itibariyle zengin” olmakla birlikte “tez itibariyle (...) hiçbir kıymetinin” olmadığını belirterek, Barthold'un gerçekte “Türklerin bilhassa medeniyet sahasında hiçbir rolü olmadığını, Türklerin Orta Asya'daki mevcudiyetlerinin çok yeni zamanlara ait olduğunu asılsız, nesilsiz bir kavim olduğunu ispat için çalış[tığını]” ileri sürmüştür. (BTTK, 1932: 178)

Ayrıca Reşit Galip, Togan'ın göçlerin ana nedeninin nüfus yoğunluğundaki artış olduğuna dair iddiasına da cevap vermiştir:

“[Orta Asya] bizim beşiğimiz, anayurdumuzdur. Onun için isteriz ki orada nüfus artsın. Artmaktadır dediler. Ben de temenni ederim ki Orta Asya'daki nüfus çok artsın ve hakikaten artmaktadır. (...) Fakat (...) Orta Asya'da gördüğümüz nüfus artışı miktarıyla dünyanın başka yerlerinde gördüğümüz nüfus artışları miktarı asla mukayese edilemez. (...) Orta Asya'da nüfus nispeti kilometre başına bir kişidir. Çin'de ve Şimali Çin'de kilometre başına 150,200 kişiyi buluyor. Buradaki bu artışla oradaki artış bir midir? Bunun üzerine tez ve dava kurmak mümkün müdür? Çok nüfus, az nüfusa doğru kayıtsız, şartsız muhaceret etseydi Çin'in ve Hint'in Orta Asya'ya boşalması lazım gelirdi. Halbuki muhaceret hedef olarak kum çöllerini ve çorak stepleri değil, zengin sahaları alır” (BTTK, 1932: 184-185)

Bununla birlikte Reşit Galip nüfusun çoğalmasına karşı bölge şartlarının yetersiz kalışının göçlere neden olduğu fikrine tamamen karşı çıkmadıklarını da belirtmektedir. Ancak ona göre “bu nüfus kesafeti [yoğunluğu] meselesine bu kadar büyük ve mufassal [ayrıntılı] şerait içinde cereyan etmiş hadiselerin hepsini birden bağlamak doğru değildir. Eğer nüfus kesafetinin mutlaka harplere sebebiyet vereceği umumi bir kaide olarak alınırsa Orta Asya’ya nispetle bilhassa tarihi devirlerde nüfus kesafeti azami derecelere doğru gitmiş olan sahalarda daima harp halleri ve zihniyetleri görmemiz lazım gelirdi; ve o halde mesela 315 milyon nüfuslu Hint’te namütenahi dahili harpler vukuu icap ederdi.” (BTTK, 1932: 184)

Reşit Galip ile Togan arasında yaşanan kuraklık tartışmasında kimin haklı olduğuna dair (bunun benim bilgi düzeyimi ve tezimin ilgi alanını aşan bir konu olması nedeniyle) kesin bir yargıda bulunmam mümkün değil. Zaten kanımca bu tartışmanın önemi de, hangi tarafın tezinin bilimsel olarak güçlü olduğu değil, ilk bakışta teknik bir konu gibi duran kuraklık meselesinin neden kongrede uzun ve hararetli tartışmalara yol açtığı sorusunun cevaplanmasıyla ortaya konulabilir.

Türk Tarih Tezi’nin tedrici kuraklık iddiasını ısrarla savunması ve Togan’ın buna karşı çıkışı, kuvvetle muhtemel Türkistan’ı (ya da daha doğrusu Orta Asya’nın tamamını) istikbali olan/olmayan bir yer olarak gösterme gayretinden kaynaklanmaktadır. Üzerinde yeni devletin kurulduğu Anadolu’yu bir “vatan” haline getirmek isteyenler ile siyasi idealleri Türkistan’la ilgili olan Togan arasındaki yaklaşım farkının en belirgin boyutu işte bu “istikbal meselesi”dir. Dolayısıyla Togan’ın kongredeki muhalif tutumunun bilimsel olduğu kadar (ve belki de ondan daha fazla ön planda olan) siyasi bir yanının olduğunu söylemek gerekir.

Tanıl Bora (2007: 36), resmi Türk milliyetçiliğinde Pantürkist bir bakiyenin her zaman varolduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Yusuf Akçura gibi (iktidara yakın veya onun içinde yer alan) çok sayıda siyasi ideolog ve hatibin Türkiye Türklerini, bu dönemde “Batı Türkleri” olarak adlandırdıklarına dikkat çekmektedir. Tarih Tezine de bakıldığında Turani kavimler, Türklerin Orta Asya kökeni vb.’in sıklıkla vurgulanan önemli öğeler olduğu görülmektedir. Ancak bütün bunların, cumhuriyet milliyetçiliği için ikmal unsurları olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu öğelerin resmi Türk milliyetçiliği bakımından gerçek ve güçlü bir Pantürkist ideale dönüşmesini (kuvvetle muhtemel bilinçli bir şekilde) engelleyen ise işte tam da Togan’ın eleştirilerini yönelttiği Orta Asya’nın tarih öncesinden başlayarak tedrici olarak artan bir kuraklık yaşadığı iddiasıdır. Böylece Orta Asya’nın istikbalden yoksun kılınması, tarih tezinde Türklerin ikinci anayurdu olarak kutsanan Anadolu’nun (daha doğrusu cumhuriyetin) sınırlarını aşacak bir siyasi özleme de imkan vermemektedir.

Bu dönemde SSCB ile olan yakın dostluk ilişkileri de tarih tezinde Pantürkist özlemleri kuvvetlendirecek herhangi bir yaklaşımdan inatla kaçınılmasına neden olmuş olsa gerektir. SSCB’nin ilgili kurumlarının kongreyi öven kutlama mesajları göndermesi de Tarih Tezi çalışmalarının Sovyet iktidarı tarafından yakından takip edildiği izlenimini uyandırmaktadır. Burada ilgi çekici bir husus, bu mesajların tam da Togan’ın konuşmasından evvel kongreye okunmuş olmasıdır.

3.2.3.) Sadri Maksudi'nin Tebliği ve Sonrasında Alevlenen Tartışma

Togan'ın Türk Tarih Tezi'ne eleştirilerini yönelttiği diğer bir konu olan “kumaltı şehirleri meselesi” kongrenin altıncı günü olan 7 Temmuz'da gündeme geldi. Sadri Maksudi, Reşit Galip ve Togan arasında yaşanan ve ilkinde göre çok daha sert geçen bu tartışmayı ele almadan önce aynı gün Togan'ın eski siyasi hasmı Sadri Maksudi tarafından kongreye sunulan “Tarihin Amilleri” (etken, faktör) adlı tebliğden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Gerek kuraklık gerekse kumaltı şehirleri hakkındaki tartışmalarla birebir ilgili olmamakla beraber söz konusu tebliğ, Türk Tarih Tezi'nin düşünsel temellerini daha iyi anlayabilmek açısından önemlidir. Ayrıca Ersanlı'nın (2006: 170) dikkat çektiği gibi tarih bilimi ile doğrudan alakalı kongredeki tek çalışma olması, bu bildiriye farklı kılmaktadır.

Tebliğinde tarih felsefesi ile biliminin gelişimini, farklı akımları ele alarak anlatan Sadri Maksudi, tarihin amillerini saymakta bunlar arasında önemli bulduklarını çeşitli yazarların görüşlerine ve bu konudaki tartışmalara da değinerek yorumlamaktadır.

Sadri Maksudi ele aldığı amillerden biri olan ırk konusunda, (yazarları arasında yer aldığı) tarih kitabında benimsedikleri yaklaşımı şu sözlerle ifade etmektedir:

“İrklar arasında kabiliyet farkı üzerinde tavekkuf etmiyoruz. Fakat Avrupa için yeni bir fikir ileri sürüyoruz. Biz, beşeriyet içinde medeniyetin intişarına hizmet eden ırk, Orta Asya'dan neşet eden bugünkü Türklerin selefleri olan ırktır; bu ırkın mümeyyiz vasıflarından biri brakisefal (Brachycephal)lıktır, diyoruz. Çok kuvvetli ilmi esaslara istinat eden bu fikir ilk defa olarak biz Türkler tarafından ileri sürülmektedir. Fakat istinat ettiğimiz esaslar Avrupa alimleri tarafından dahi kabul edilmiş esaslardır.” (BTTK, 1932: 350)

İnsanlık tarihi açısından önemli bir diğer amil ise savaşlar, fütuhât ve bu ikisine sebep olan ama aynı zamanda bunların sonucunda da ortaya çıkan göçlerdir. Bu konuyla ilgili olarak Sadri Maksudi, fütuhâtın tarihi bir amil olduğu fikrinin Türkler tarafından geliştirilen bir tez olduğuna dikkat çekmektedir. Mefkurelerin (ideal,ülkü) tecessüm etmiş (cisimleşmiş) hali olarak gördüğü büyük şahsiyetlerin de ayrı bir amil olduğunu öne süren Sadri Maksudi, getirdikleri yaklaşım bakımından fiziki ve coğrafi amillere, iktisadi amillere, büyük mefkurelere ve büyük şahsiyetlere önem verdiklerini belirtmektedir. Bunların dışında halk kütlelerinin ve fütuhâtın da insanlık tarihinde daha az önemli bir rol oynamakla birlikte etkili olduğunu düşünmektedir.

Sadri Maksudi'ye göre insanlık tarihinde özellikle fiziki amiller etkili olmuştur. Bununla birlikte beşeriyet geliştikçe başta mefkureler olmak üzere manevi amillerin toplumsal hayattaki önemi artmış, coğrafi ve fiziki amillerin etkisi ise zayıflamıştır. Buradan hareketle artık gelişmiş toplumlarda en önemli amil, mefkurelerdir. (BTTK, 1932: 343-344)

Sadri Maksudi'nin tebliğini sunduğu gün tekrar söz alan Togan, hazırlanan tarih kitaplarında ortaya atılan Türkistan'da tarih devirlerinde hüküm süren kuraklığın bir sonucu olarak çok sayıda şehrin kum altında kaldığı iddiasıyla ilgili eleştirilerini dile getirmiştir. Bahsi geçen şehirlerin hiçbirinin kumlar altında kalmadığını iddia eden Togan ayrıca kitaplarda şehirlerin adlarının doğru yazılmadığını da düşünmektedir. Terkedilmiş ve kimisi harap durumda bulunan bu şehirlerin hepsinin yerlerinin bilindiğini ve bunların yakınlarında insanların halen yaşamakta olduğu başka yerleşim yerlerinin bulunduğundan bahsetmektedir. Kitaplarda sözü edilen şehirleri tek tek ele alan Togan, bunların birçoğunun hâlâ “mümbit ve mahsuldar” olan arazilere kurulmuş olduğunu çok sayıda kaynağa dayanarak kanıtlamaya çalışmıştır. (BTTK, 1932: 372-375)

Togan'ın konuşmasının ardından söz alan Reşit Galip bir yandan çok sayıda yerli ve yabancı yazardan alıntılar yaparak Orta Asya'daki göl ve nehirlerin kuruduğu ve Togan'ın iddiasının aksine buranın bereketli arazilere sahip olmayıp geniş çöllerle kaplı çorak bir yer olduğunu ortaya koymaya çalışmış diğer yandan Togan'ı konuşmalarında değindiği yazarların görüşlerini çarpıtmakla suçlamıştır. Reşit Galip, Togan'ın kuraklık konusunu ele alış şeklini de eleştirmiştir:

“Biz Orta Asya'nın tarihi devirlerde kurumuş olması veya olmaması ile sadece ilmi noktadan alâkadarız. (...) Orta Asya'nın kalettarih [tarih öncesi] devirlerde dahi kuraklık görmemiş olması ve bu yüzden ırkımızın asırlarca göçebeliliğe katlanarak diyar diyar yeni yurtlar ve vatanlar aramak mecburiyetine düşmemiş olması elbette arzu edeceğimiz bir şeydir. Fakat Zeki Velidi Beyin Orta Asya'nın kuraklığından bahsetmeyerek istikbalinin çok parlak olduğundan bahsetmeliyiz, yolundaki işaretine de ihtiyacımız yoktur. Biz bu mesele etrafında o kadar gayrişahsi hareket ediyoruz ki verdiğimiz hükümler sadece selahiyettar insanların orada yapmış oldukları tetkikatla varmış oldukları neticelerden ibarettir. (...) Elimizdeki tetkiklere emniyet ve itimadımız vardır. Bizim istinat ettiğimiz bunca tetkiklerin karşısına eski ve orta zamanın menkulat [ağızdan ağza yayılarak duyulan, bilinen şeyler] usulleriyle çıkılamaz.” (BTTK, 1932: 383-384)

Görüldüğü üzere Reşit Galip Togan'ı konuya gerektiği kadar bilimsel yaklaşmamakla suçlamaktadır. Konuşmasında Togan'ın meseleye duygusal yaklaştığını ima etmektedir. Ancak Togan'ı eleştirirken Türklerin göçebeliliğini kuraklığın neden olduğu talihsiz bir durum olarak değerlendirmesi kendi bilimsellik iddiasını gölgelemektedir.

Burada yaşanan tartışmanın bir boyutu da kuraklık meselesi bakımından hangi tür kaynakların muteber olduğuna ilişkindir. Togan'ın tarihi devirlerle ilgili doğru bir sonuca ulaşmak için yalnızca 19. ve 20 yy'da Türkistan'a gitmiş Avrupalı ve Amerikalı seyyahların hatıralarından yararlanılmaması, ayrıca eski Çin, Türk, Fars ve Arap kaynaklarının da incelenmesi gerektiğine (BTTK, 1932: 370) yönelik eleştirisine karşı Reşit Galip, Togan'ın sözünü ettiği birincil kaynakların geçerli bilgiler sunmaktan yoksun olduğunu öne sürmüştür.

Şüphesiz Togan'ın tarih araştırmalarında birincil kaynağın önemini vurgulayan çıkışı, ciddi bir bilimsel uyarı niteliği taşımaktadır. Ancak unutulmaması gereken nokta, birincil kaynakların kullanılması gerekliliğinin yanında bu kaynakların nasıl incelendiğinin de oldukça önemli olduğudur. Elbette Togan eski bir kaynağın nasıl incelenmesi gerektiğini bilmiyor değildir. Ancak kongredeki kuraklık iddiasına yönelik eleştirilerinde ve buna karşı ortaya attığı nüfus kesafeti tezinde birincil kaynaklardan nasıl faydalandığına bakıldığında Togan'ın yaklaşımının bilimselliği tartışmalı hale gelmektedir.

Bu hususta tartışmalardaki ilginç konulardan biri olan Togan'ın Cengiz Han'ın ve soyundan gelen bazı kimselerin 25-30 bin çocuğu olduğu yönündeki iddiasından bahsetmek gerekir. Togan bunu Orta Asya'nın esasen hızla ve yüksek oranda nüfus artışını mümkün kılacak kadar bereketli olduğunu göstermek için dile getirmiştir. Reşit Galip'in bu iddiaya yönelik eleştirilerine karşı da III. Murad'ın da 108 çocuğu olduğunu hatırlatmıştır: “Cingiz [Cengiz Han] çok ihtiyarlığında ölmüştür. (...) Osmanlı sultanı III'üncü Murat orta yaşlarında vefat ettiği halde 108 çocuğu olmuş, eğer Cingiz gibi 90,100 yaşına varsaydı belki onunki de bini geçerdi.” (BTTK, 1932: 371-372)

Reşit Galip ise Togan'ın söz konusu iddiasına kanıt olarak gösterdiği dönemin metinlerinde Herodot veya Evliya Çelebi'nin eserlerindeki gibi abartılı betimlemelerin yapıldığını ve çoğu şehname⁶⁶ tarzında yazılmış söz konusu eserlerde verilen bilgilere, rakamlara bu nedenle ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini düşünmektedir:

“25 ve 30 binle üçüncü Muradın 108 çocuğu arasında rakam itibariyle ve yekun itibariyle bir hayli fark olduğunu şöyle böyle rakam bilen herkes anlar. (...) Temenni ederiz ki Cingizin 300 bin çocuğu olmuş olsun, fakat yalnız temenni kifayet etmez. Kabul edilmek için inanmak ve kabul ettirmek için de ispat ister. İspat (...) eski tarihlerdeki hurafeengiz rakamlarla olamaz. Çünkü böyle rivayetlerin yanında bir de tabiat kanunları ve insanın veludiyet [doğurganlık] kudretinin bir haddi vardır. (...) [Zeki Velidi'nin] söylediği şekilde bir veludiyetle hiç olmazsa Asya'nın yarısı Cingiz evlatlığı şeceresini taşıyan bir kütle olarak meydana çıkmak ihtimali baş gösterir.” (BTTK, 1932: 384-385)

Cengiz Han'ın veludiyeti meselesi, tartışmanın giderek bilimsel niteliğini kaybetmekte olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Artık büyük olasılıkla tartışmanın hararetini arttıran asıl neden olan siyasi anlaşmazlık gün yüzüne çıkmakta, Togan'a yönelik ciddi suçlamalar içeren sert ifadeler kullanılmaktadır.

Bu bağlamda Reşit Galip konuşmasında Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan kitaplarda Togan'ın iddia ettiği gibi Orta Asya'nın kuraklığa mahkum olduğunun ileri sürülmediğini, yalnızca Orta Asya'nın bir kuraklık geçirdiğinin ve bunun göçleri etkilediğinin ifade edildiğini belirterek Togan'ı konuya tamamen bir takım siyasi kaygılarla yaklaşmakla suçlamıştır:

⁶⁶ Hükümdarların niteliklerini, üstün başarılarını anlatan mesnevi biçiminde yazılmış manzume.

“Orta Asya’nın en müreffeh, en zengin hayat şeraiti içinde bulunması bizim samimiyetle, candan yürekten dileğimizdir. (...) Zeki Velidi Bey ilmi bir tetkik faaliyetine siyasi bir mahiyet karıştırmak istiyorlar. (...) Fakat ilmi tetkik ve mesaimizle, tarihimizi köklerinde araştırmak gayretimizle siyasi meseleleri birbirine karıştırmak doğru olamaz. (...) Arkadaşlar; esefle ifade edeyim ki Zeki Velidi Beyin Darülfünundaki kürsüsü önünde talebe olarak bulunmadığıma çok şükrediyorum. Biz kendi evlatlarımızın, yarın için büyük memleket işlerine hazırladığımız ve üstüne titrediğimiz nesillerin böyle asıldan ve esastan mahrum, en iptidai hesap ve mantık esaslarından uzak usullerle kafalarının bozulmasına, muhakemelerinin sakatlanmasına asla mütehammil olamayız. Türkiye Cumhuriyeti Darülfünununun kürsüsü bu kadar hafif malumat ve bu kadar sakim metotlarla işgal edilecek bir kıymetsiz mevki değildir.” (BTTK, 1932 :387-389)

Reşit Galip’in, Togan ile ilgili ağır ifadelerle bitirdiği konuşmasının ardından söz alan Sadri Maksudi de benzer bir tavrı benimseyerek başka suçlamalarda bulunmuştur. Öncelikle Sadri Maksudi Togan’ı tarih kitabı hakkındaki raporunda eski şehirlerle ilgili olarak çok sayıda gerçekdışı referans vermekle itham etmiştir. Bu anlamda tarih kitabında yerlerinin tespit edilemediği söylenen eski şehirlerin aslında yerlerinin bilindiğine yönelik Togan’ın iddiasının dayandığı kaynakların gerçekte bu savı ispatlayacak bilgileri içermediğini ileri sürmektedir. Ona göre Togan’ın söz konusu şehirlerin yerleri hakkında bilgi verirken değindiği Barthold’un eserlerinde bu yönde hiçbir ifade bulunmamakta, aksine şehirlerin yerlerinin tartışmalı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Togan’ın atfı yaptığı diğer birçok eserin de söz konusu şehirler hakkında kesin hükümler içermediğini oysa Togan’ın böyle göstermeye çalışarak art niyetli bir tutum sergilediğini düşünmektedir. Buradan hareketle açıkça Togan’ın bilinçli bir şekilde yanlış kaynak gösterdiğini yahut değindiği kaynaklardaki ifadeleri çarpıttığını iddia etmiştir. (BTTK, 1932: 389-397)

“Zeki Velidi Beyin mevkileri malum olduğunu iddia ettiği şehirlerden hiçbirinin mevkii tespit edilmiş değildir; Zeki Velidi Beyin bu husustaki bütün iddiaları esassızdır. Tenkitleri yanlış mehazlara [kaynak], esassız istişhatlara [referans] kurulmuştur. Bütün bu tenkitlerin ilmi meseleyi tenvire [aydınlatma] hizmet maksadından büsbütün farklı bir gaye takip ettiği aşıkardır” diye konuşan Sadri Maksudi konuşmasını Reşit Galip’in yaptığı gibi ağır ifadelerle sonlandırdı: “Beyler, yüksek bir ilmi müessesede kürsü işgal eden bir muallimin Maarif vekaletine gönderdiği ve ilmi bir müessese olan Tarih Cemiyeti’ne hitaben yazdığı bir yazıda böyle sistem halinde laubali bir surette yanlış mehaz göstermesi muallimlik şerefiyle ve ilmi ciddiyetle ne dereceye kadar kabili telif olduğu hakkında hüküm vermeği kongre azasına bırakıyorum.” (BTTK, 1932:397)

Togan’a yönelik suçlamalar Şemsettin [Günaltay]’ın konuşmasında da devam etti. Togan’ı Orta Asya’daki nüfus yoğunluğu ilgili çelişkili ifadeler kullanmakla itham eden Günaltay, konuşmasında tartışmanın bilimsel mahiyetinin ötesinde yatan nedenlerini gün yüzüne çıkaran yeni bir suçlamada bulundu:

“Burada Zeki Velidi Beyle Sadri Maksudi Beyin münakaşalarını dinlerken Zeki Velidi Beyin meşum bir rol oynadığı diğer bir kongreyi hatırladım.

O kongrede de Zeki Velidi Beyle Sadri Maksudi Bey yine Türklük davası etrafında şiddetle çarpışmışlardı: Çarlık devrildikten sonra Rusya’daki unsurlar kendi milli varlıklarını kurtarmak için mesai sarf ederken Türkler de evvele Moskova’da sonra Ufa’da birer kongre aktetmiş, Türk adı altında bir birlik yapmak teşebbüsünde bulunmuşlardı. Fakat Zeki Velidi Bey Ufa kongresinde Türk namı altında Türk birliğinin teşekkülüne birinci derecede muarız olmuş, Başkırtları Türk camiasından ayırmıştı. (...) [Böylece] Rusya Türklerinin lehçeleri ayrı, harsları ayrı, varlıkları

ayrı, Tatarlar, Başkırtlar, Özbekler,Azeriler.... gibi birçok parçalara bölünmelerine sebep olmuştu.

Acaba Zeki Velidi Bey aynı rolü bu kongrede de mi oynamak istiyorlar? Fakat emin olsunlar ki bu kongrenin etrafında toplananların dimağlarından milliyet ateşi fışkırıyor. Bu ateşin karşısında her gayret, her teşebbüs erimeğe mahkumdur.”
(BTTK, 1932: 400)

Kongreye katılanların da şiddetli alkışlarla desteklediği bu üç konuşmanın ardından toplantı reisi (aynı zamanda Talim ve Terbiye Heyeti Reisi de olan) İhsan Bey, “ Kuraklık meselesi nihayet bulmuştur. Esasen bu mesele reddedilemez bir hakikattir. Delillerle dünyanın her yerinde kitaplara geçmiştir” diyerek tartışmaya son verdi. Böylece iktidar tarafından hazırlatılan tarih kitaplarında dile getirilen Orta Asya’nın kuraklık yaşadığı ve buna bağlı olarak çok sayıda şehrin kumlar altında kaldığı iddiası doğruluğu kongre tarafından karara bağlanmış oldu ve bu mesele kongrede bir daha gündeme gelmedi. Togan da kongrenin daha sonraki günlerinde hiç söz almadı.

Kongredeki konuşmalara bakıldığında Togan’a yönelik ağır ithamların ardında Birinci Rusya Müslümanları Kongresi’nde Sadri Maksudi’nin başını çektiği Kazanlılarla Togan arasında yaşanan fikri ayrışmadan beri varlığını sürdüren siyasal rekabetin yattığı görülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak birçok yazar da benzer fikirleri ileri sürmüştür. (Baykara,1989; Soysal, 2002a; Özbek, 1997a) Togan da tarih kongresindeki tartışmalar üzerine kaleme aldığı *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* adlı eserinde aynı iddiayı dile getirmişti. Kitapta Togan, “Ankara tarih kongresi hadisesinde beni derinden rencide ve müteessir eden bir şey varsa o da Rusya’daki eski bir düşmanın (...) bana karşı tahrif ve ihaneti milliye ithamlarıyla ortaya atılarak ağzına geleni söyleyip benimle eski hesabını -kendi tabiriyle Ufa’daki hesapları- görmüş olmasıdır” (Togan, 1934: 7) diye yazmakta buradan hareketle tartışmanın aslında

tarihi meselelerden kaynaklanmadığını Sadri Maksudi ve Ayaz İshaki'nin liderliğini yürüttüğü siyasi hareket ile aralarındaki mücadelenin bir safhasını ifade ettiğini ileri sürmektedir. “Sadri ve Ayaz Beylerin temsil eyledikleri bu cereyana göre Rusya Türk ve İslam aleminde hayat istidadına malik olan yegane medeni unsur Kazan Türkleridir. Yegane medeni merkez Kazan şehridir. Rusya Türkleri arasında siyasi, içtimai ve medeni hayatta rehberlik Kazan Tatar münevverlerine ait bir haktır.” (Togan, 1934: 7-8)

Togan, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki ve destekçilerinin bütün Rusya Türklerinin milli hareketinin temelde dini mücadelelere dayandığına inandıklarını belirtmektedir. Ona göre “milli harekete esas tanıdıkları ‘din’ de Rusya tabiiyeti zihniyeti ile birleşen bir din, yani ‘Rusya İslamlığı’dır (...) fakat bu ‘dini siyaset’ten onların dindar adamlar olduğu istidlal olunamaz [çıkarılamaz]. Nasıl ki milli mücadelelerinin ancak dini camiaya dayandırabileceğini tasavvur eden ‘Laik-Yahudiler’ de böyle düşünür.” (Togan, 1934: 8-9)

Togan, Edil (İdil)-Uralcılar olarak tanımladığı bu hareketin bağımsızlık ya da otonomi yerine Rusya’daki Müslümanların milli dil ve dinlerini korumaya önem vermelerini savunduğunu ve bu nedenle 1917 Devrimi sonrasında Azerbaycan, Türkistan, Başkurdistan gibi yerlerde ortaya çıkan otonomi veya bağımsızlık yanlısı hareketlere karşı düşmanca bir tavır sergilediğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda Togan’a göre, Rusya Türklerinin Kazanlıların rehberliği altında dinlerini ve dillerini koruyarak yaşacakları merkeziyetçi bir Rusya’yı savunan Sadri Maksudi, mensubu olduğu Kadet’in siyasi programına göre hareket etmiştir.

Bununla birlikte Togan, gerçekte Sadri Maksudi ve Ayaz İshaki'nin bütün Kazan Tatarlarını bile temsil etmediğini yalnızca imamlara ve tüccarlara dayanan bir grubun çıkarlarını savunduğunu düşünmektedir. (Soysal, 2002b: 492) Togan’a göre;

“daha 19uncu asır başlarında bazı şehirli Tatarlar arasında Rus iktisadı ve şehir hayatı usulleri benimsenmeye başladığı zaman, bilhassa Rus istilasına yeni maruz kalan bozkırlarda ticaret ve tercümanlıkla meşgul olan Tatarlar arasında komşu kabilelere karşı bir nevi üstünlük hasıl ol[muştur]. (...) Bozkırların Rus idaresine gir[mesinden] sonra açılan yeni pazarlardan istifade eden (...) Kazanlı tüccar ve mollaların bozkır ticaretiyle alakadar olanları [Kazanlılar arasında sayıca] ne kadar az olsalar da (...) Tatar temsilci ve Edil[İdil]-Uralcılarına kuvvetli bir anane bırakabilmişlerdir.” (Togan, 1934: 23-24)

Togan, yine de Edil-Uralcıların Kazan Türkleri arasında Ayaz İshaki ve Sadri Maksudi’nin temsil ettiği gruptan ibaret olduğu ve çok sayıda Kazanlı Türkün federalizmi benimsediğini, 1920’de kurulan Tataristan Cumhuriyeti’nin de esasen bu federalistlerin eseri olduğunu ifade etmektedir.

Edil-Uralcıların siyasi programının ise temelde Çariçe Katerina döneminde kurulan “Orenburg Mahkemei Şeriyesi” adlı dini idarenin yetkilerinin genişletilip, bir Müftü veya Şeyhülislam tarafından yönetilen eğitim işlerini içerecek olan bir “Diniye Nezaretı” ile bir milli şura (“milli idare”) kurulmasını içerdiğini düşünmektedir. Ona göre “tekmil Rusya Türk ve İslamlarının dini ve milli hayatı[nın] tâbi” olacağı bu idarede Türkistan ve Kazakistan gibi uzak vilayetlere de birer kadılık verilecektir. Togan, Sadri Maksudi’nin söz konusu programı hayat geçirerek Edil-Ural’da şeyhülislam olmayı planladığını iddia etmektedir. (Togan, 1934: 9-10)

Kongredeki tartışmanın nedenlerini ele aldığı eserinde Togan, Sadri Maksudi’nin kongrede tarih kitabı hakkında hazırladığı raporla ilgili olarak ortaya attığı kaynak sahtekarlığı iddiasına da cevap vermiştir. Sadri Maksudi’nin eleştirilerini yöneltirken bilinçli bir şekilde kendi

imzasını taşıyan raporundan değil edebiyat fakültesi kalemi tarafından yanlışlıkla gönderilen imzasız bir müsveddeden yola çıktığını, eleştirilerinde sözünü ettiği kimi yabancı kaynaklardaki ifadeleri bilerek yanlış tercüme ederek kendi iddialarını kanıtlayacak deliller gibi sunduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Togan, Sadri Maksudi'nin kendisine yönelik eleştirilerini içeren konuşmasının kimi yerlerinde aslında kendi raporunda bulunmayan ifadelerden bahsedip bunları çürüterek haklı çıkmaya çalıştığını, dolayısıyla kendisiyle ilgili kaynakları bilerek tahrif ettiği iddiasının uydurma olduğunu, asıl kaynak tahrifinin Sadri Maksudi tarafından yapıldığını ifade etmiştir. (Togan, 1934: 37-41) Togan, kongrede kendisinin kumlar altında kaldığı iddia edilen şehirler hakkındaki en son çalışmalara değindiğini, zaten Türkistan ile ilgili araştırmaların büyük oranda 20. yüzyılda ve özellikle yakın dönemde yapıldığını ancak Sadri Maksudi'nin çok daha eski yazarlardan alıntılar yaparak eski şehirleri henüz kimse tarafından ciddi bir şekilde incelenmemiş ve yerleri meçhulmuş gibi göstermeye çalıştığını da ileri sürmüştür. (Togan, 1934: 50)

Togan, kongrede çok ağır saldırılara uğraması ve Atatürk'ün de buna karşı sessiz kalması nedeniyle 8 Temmuz 1932'de Darülfünun'dan istifa etti ve Türkiye'den ayrılarak doktora yapmak amacıyla Viyana'ya gitti. (Baykara, 1989:23) Bu konuyla ilgili olarak Togan ise kongreden daha önce istifa kararı aldığını belirtmektedir. Ancak istifasını sunduğu tarihin ağır suçlamalara maruz kaldığı kongrenin altıncı günü olan 7 Temmuzun ertesi günü olması, daha önce yurtdışına çıkma kararı vermiş olsa bile Darülfünun'dan ayrılışının kongrede kendisine karşı takınılan tavırdan kaynaklandığını göstermektedir. Kongrede gerek Reşit Galip'in gerekse Sadri Maksudi'nin Darülfünun'daki kürsüsünü hak etmediği şeklindeki sözleri Togan'a kendisi ayrılmaya bile, iktidara yakın bu kimselerin telkinleriyle zaten görevden alınacağını düşündürmüş olsa gerektir.

3.3.) Togan'ın Tarih Anlayışı

Togan'ın aktif olarak siyasetle uğraştığı dönem 1917-1922 yılları arasından ibarettir. Bundan sonra da birtakım faaliyetleri olmakla birlikte büyük oranda politikanın dışında (yahut zaman zaman kıyısında) kalmıştır. Dolayısıyla Togan'ın tarihçiliğinin, siyasal kimliğine göre (kısa bir dönem hariç) daha baskın olduğunu ve (diğerinin uğradığı kesintilerin aksine) bir süreklilik arz ettiğini söylemek gerekir.

Togan'ın tarihçiliğini etkileyen en önemli kaynak, kendisini de rahatlıkla bir mensubu olarak sayabileceğimiz 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başında Rusya'da ortaya çıkan ve en önemli temsilcilerinin W. Barthold ve V. Minorsky olduğu tarihçiler ekolüdür.⁶⁷ Ayrıca Togan Kazan'da bulunduğu sırada tanışma fırsatı elde ettiği Nikolay Aşmarin ve N.F. Katanov gibi Rus şarkiyatçılarından da oldukça etkilenmiştir.

Togan'ın tarihçiliğini kavrayabilmek açısından belki de en önemli eseri *Umumi Türk Tarihine Giriş*'tir. Başlangıçta iki cilt olarak planlanan ama yalnızca birinci cildi yayınlanabilen (Baykara, 1989: 171) kitap, Özbek'e göre (1997b: 23) Togan'ın Türk Tarih Tezi'ne eleştirel yaklaşımının bir ürünüdür.

Kitapta Togan, Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türklerin tarihini, bir “tekamüliyet”⁶⁸ (evrimcilik) çizgisine göre ele almaktadır. Bir başka önemli eseri olan *Tarihte Usul*'de Togan, “tekamül” kavramıyla “bir şeyin (...) terakki ve inkişaf etmesi hususunu değil, hadiselerden birinin

⁶⁷ Hatta konuyla ilgili olarak Baykara (1989:64-65), Togan'ın söz konusu ekolün esasen son temsilcisi olduğu Prof Karl Jahn'ın yorumuna değinmektedir. Baykara'ya göre Togan'ın ölümüyle birlikte bu ekol de sona ermiştir.

⁶⁸ Tekâmül kavramının iki anlamı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi (olgunluk, eksiksizlik anlamındaki “kemal”den gelen) kemal bulma, olgunlaşmadır. Diğer anlamı ise evrimdir. Ben Togan'ın söz konusu kavramı öncelikle evrim manasında olmakla birlikte, her iki anlamıyla beraber kullandığını düşünüyorum. (bkz. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 2007, Ankara: Aydın Kitabevi, s. 505, 1064; Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, c:2, 1988, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.1439)

diğerine tesiri, birinin diğerini doğurarak husule getirmesi keyfiyetini” ifade etmek istediğini belirtmektedir. (Togan, 1969: 9)

Aynı kitapta tarih felsefesindeki farklı düşünce akımlarını ele alan Togan, bunlar arasında “Hümaniteci Tarih Telakkisi” diye tanımladığı Leo Herder ve Hermann Lotze’nin görüşlerine dayanan yaklaşıma yakın durmaktadır. Bununla ilgili olarak Togan kitabında şöyle yazmaktadır:

“Hümanitecilik Rönesansın umdesi olan ‘hümanizm’, yahut beşeriyete aşılınmak istenen cihanşumul ahlak ve fikir sistemi olan ‘hümanizm’ demek değildir. ‘Tarihte Hümanitecilik’ insanın temayülleri, biri diğerine mütemadiyen değişen karşılıklı tesirlerde bulunurken, yalnız kendisini ihata eden [kuşatan] tabiatla değil, yine her vakit mevcut bulunan medeni münasebetlerle birlikte inkişaf ettiğini ileri süren nazariyedir. Tabiatın ve medeniyeti yaşatan cemiyetin hariçten yaptığı tesirler gibi, insanın içinden gelen saikler de, tarihi vakalar üzerinde içten ve müstakillen müessirdirler.” (Togan, 1969: 143)

Bununla birlikte Togan, “umumiyetle vekayii öğrenirken zikri geçen mekteplerden hiçbirine kapılmamalı, her devir ve her ayrı vaka hakkında bunlardan bir veya birkaçının müessir amiller sıfatiyle gösterdiği hususiyetleri düşünerek” çalışılması gerektiğini eklemektedir. (Togan, 1969: 144-145)

Esasen Nedennasılıcı (genetik) bir yöntem benimsediğini ifade eden Togan, tarihi amilleri ruhi, iktisadi ve tabii amillerle açıklamak gerektiğini düşünmektedir. Bu anlamda ruhi amillerin yok sayılmasına veya materyalistlerin yaptığı gibi bir üstyapı olarak ele alınmasına karşı çıkmaktadır:

“Şahsen ben tarihi hadiselerde en çok tabii ve iktisadi amillerin ve bizzat beşer hayatının kendisinin müessir olduğuna kani bulunuyorum ve bununla beraber ruhi amilleri de müstakil müessir amil olarak tanıyorum. Tarih tetkikinde en iyi yol, bu hususlarda tam bir şekilde bitaraf bulunarak hadiselerin hangilerinde ne gibi amillerin müessir bulunduğunu hiçbir kalbi fikre tabi kalmayıp tespit etmeye çalışmaktır.” (Togan, 1969: 145)

Togan, *Tarihte Usul*'de ele aldığı bir diğer husus da tarihçinin bir hadiseyi incelerken yöntem bakımından nasıl bir yol izlemesi gerektiğidir. Bir disiplin olarak tarihte bilimsellik meselesi ile ilişkili görülebilecek bu konuya kitapta geniş yer ayrılmıştır:

“Tarihçi beşeriyetin mazisine ait terkibi mahiyette eser vücuda getirebilmek için 1) hadiselerin sebep ve müsebbip olmak itibarıyla münasebetlerini tayin ederken beşer hayatı üzerinde müessir olan ruhi, 2) tabii ve 3) medeni amilleri kavrayabilmeli; sonra 4) vesikaların tamiri kabil olan eksikliklerini, isterse, fakat usulü dairesinde, ikmal etmesini de bilmelidir. 5) Olayların tanzim, tasnif ve tenvirinde [aydınlatma, bilgi verme] tarafsız olabilmeli. 6) Nihayet böyle bir eser vücuda getirmekte olan tarihçi vesikaların tetkikiyle elde edilen neticeleri, istediği takdirde ve usule göre hareket ederek, bazı ilmi kaideler şekline ifrağ etmeyi [çevirmeyi] ve genelleştirmeyi de bilmelidir.” (Togan, 1969:107)

Görüldüğü gibi Togan, tarihte yöntem ile bununla doğrudan bağlantılı olan eski belgelerin incelenmesi ve eğer belgeler tek başına yeterli veri sunmuyorsa bu eksikliğin yapılacak bir yorumla (bilimsel bir çerçeveden çıkmadan) giderilmesi meselelerine meslekten her tarihçinin yapması gerektiği gibi büyük önem vermektedir. Bunun dışında Togan, eserlerinde sıklıkla

tarihçinin ele aldığı konuya tarafsız yaklaşması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁹ Ancak akademik faaliyetlerinin temel ilgi alanını oluşturan Türk tarihiyle ilgili çalışmalarına bakıldığında Togan'ın sözünü ettiği bilimsel kriterlere her zaman uymamış/uyamamış olduğu görülmektedir.

3.3.1.) Türklerin “Anayurt”larından Göçleri

Togan da Türk tarihi üzerine çalışan birçok yazar gibi geliştirdiği yaklaşımda öncelikle ‘anayurt’ meselesine eğilmiştir. Buna göre Togan, tarihi devirler öncesine ilişkin kaynakların Türklerin anayurdunun Tiyanşan Dağları ile Aral gölü ve Hazar Denizi arasında kalan bölge olduğunu gösterdiğini ifade ederek buradaki proto-Türklerin farklı yörelere doğru göç ettiğini ve Asya ile Doğu Avrupa’daki “medeni kavimlerle karşılıklı tesirleri doğuran uzun temaslarda bulunduklarını” öne sürmektedir. Böylece Türkler (belki daha doğru bir ifadeyle proto-Türkler) gittikleri yerlerde önemli kültürlerin doğmasını sağlamıştır. (Togan, 1981:9-17, 44)

Togan, Türklerin tarihi devirler öncesindeki dönemi hakkında (en azından ortaya attığı iddiaların çıkış noktası bakımından) Türk Tarih Tezi’ne çok da aykırı olmayan bir yorumda bulunmaktadır. Ancak Togan çeşitli uygarlıklar üzerindeki ‘Türk etkisi’ ve bunun söz konusu uygarlıkların gerek doğuşu gerekse sonraki gelişimindeki belirleyiciliği konusunda çok daha mutedil bir tavır takınmaktadır.

⁶⁹ Bu konuyla ilgili olarak Togan'ın sıklıkla değinilen (ve Tarih Tezi’ne yönelik bir eleştiri olarak da okunabilecek) yorumu şöyledir: “Tarih ancak ilmi haysiyetli, şerefli bir ilimdir. Bu itibarla fevkalade hassas. Bunun için de o vakaları zorlamayı sevmez. Ayrı şahıslar tarihi zorlar, onu tahrif eder yahut vak’aları tarafgirane bir surette izah edebilir; fakat bir devletin, bir hükümet ve bir milletin ilmi müesseseleri bu yola girerse tarih tetkiki felce uğratılmış olur” (Togan, 1969: 18)

Tezle Togan arasındaki yaklaşım farklılığı, “anayurttan göçler” meselesinde daha belirgindir. Togan yalnızca Türklerin değil Ural-Altay⁷⁰ kökenli bütün kavimlerin Orta Asya’dan farklı yörelere doğru göç ettiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca farklı kökenden gelen çeşitli kavimlerin kimi dönemlerde Orta Asya’ya yoğun olarak göç ettiğinden bahsetmektedir. Yazılarında Togan’ın, göçler konusunda getirdiği yorumda başlıca etken olarak kabileler-arası mücadeleleri ön plana çıkardığı görülmektedir. (Togan, 1981:38-54) Bu anlamda Togan, kuraklık tezine göre nüfus kesafetinin (yoğunluğu, artışı) Türk göçleri açısından daha açıklayıcı ve kanıtlanabilir bir unsur olduğuna inanmaktadır. Togan’ın iddiası Orta Asya’daki nüfus artışının ve buna bağlı olarak meralarının daralmasının kabileler arasında mücadelelere neden olduğudur. Togan, yenilen kabilenin yaşadığı bölgeyi terk ettiği, göç ettiği yerlerde bulunan kabileyle yeni bir mücadeleye giriştiği, böylece bir tür mücadele-yenilgi-göç-yeni mücadele zinciri içinde her kabilenin birbirini ittiği ve sonuçta göç dalgalarının yaşandığı bir tablo çizmektedir. Söz konusu durum, kimi dönemlerde Türk kabilelerinin çok kısa sayılabilecek bir sürede oldukça geniş sahalara yayılabilmesine de neden olmuştur. (Togan, 1981: 142-146)

Umumi Türk Tarihine Giriş’te göçlerin büyük bölümü, siyasi (bir kabilenin diğeri üzerinde egemenlik kurmaya çalışması veya onu bir bölgeden sürmesi) yahut toplumsal/ekonomik (mevcut meraların nüfusu beslemek için yetersiz kalışı) nedenlerle açıklanmakla birlikte kimi dönemlerde kıtlık gibi ‘geçici’ doğal hadiselerden kaynaklanan göçlerin de yaşandığı kabul edilmektedir. Ancak Togan’ın yaklaşımında bu tür doğal nedenler “Tarih Tezi”nin aksine göçler açısından ikinci derecede önemlidir, temel belirleyici oldukları durumlar ise istisnai görülmektedir.

⁷⁰ Togan Moğollar, Türkler ve Mançuları Ural-Altay kavimlerinin Altay kolundan saymaktadır. Togan’a göre Moğollar Altay kolu içinde Türklere en yakın kavimdir. (Togan, 1981:65) Hatta toplumsal örgütlenişleri Türklerinkiyle benzeşmekte; birçok durumda Moğollarla Türklerin iç içe yaşadığı, kaynaştığı görülmektedir. Togan’ın tarih anlatısında Moğollaşan Türk kabileleri yahut tam tersi, sıklıkla işlenen unsurlardır.

Göçlerle birlikte anayurdun dışına çıkan Türklerin tarihini incelerken Togan, iki kavramı [“fütuhât” ve “intişâr” (yayılma)] kullanmıştır. Bunlardan fütuhât, “Türklerin bir ülkeyi kendilerine esas vatan edinerek o memleketin şu veya bu tarafına muntazam ve planlı seferler icra etmek, oralarını kendi memleketlerine katmak yolundaki teşebbüslerini” tanımlarken, diğerinin aksine negatif bir içeriğe sahip olan intişâr ise Türklerin “gelişigüzel yayılmalarını” ifade etmektedir. (Togan, 1981: 105)

Togan’ın tarihçiliğinde özellikle “fütuhât”, kendisine yüklenen bütün olumlu anlamlarıyla birlikte hem Türk tarihinin açıklanmasında hem de bu tarihin (ve doğal olarak bizatihi Türklerin) özgün yanının ortaya konmasında kritik bir işlev görmektedir. Togan’ın yaklaşımında Türk tarihinde yaşanan belli başlı fütuhât, “alelâde bir baskın ve çapulculuk” olarak değil esasen “an’anevi birtakım cihangirlik telakkisi” sonucunda meydana gelen hadiseler olarak ele alınmaktadır. (Togan, 1981: 115) Buna göre “Türkler, bir fatih cihangir kavmin, bir memlekete bağlı olmakla beraber, göçebe ve cevval olması icap ettiği” fikrini benimsemişlerdir.⁷¹ “Bununla beraber tam göçebe olmayıp, ancak yarı göçebe ve yarı medeni olan Türkler arasında da, cihangirlik ve fütuhât gayelerini güden [Göktürkler gibi] kavim grupları bulunmuştur.” (Togan, 1981: 106-107)

Togan, Türk fütuhâtının kendine özgü bir niteliği olarak, töre denilen örfî kanuna ve “sade ve elastik bir teşkilat sistemine” dayandırılmış olmasından da bahsetmektedir. (Togan, 1981: 112) Böylelikle ‘fütuhât’ Togan tarafından, Türkleri kendilerine özgü özellikleri (cihangirlik telakkisi, fatih bir kavim olma) üzerinden tanımlamanın yanında Türklerin idari sistemini, geleneklerini ve (Türk geleneklerinin bir anlamda kuşaktan kuşağa damıtılması ile ortaya

⁷¹ Ümit Hassan, Togan’ın söz konusu yorumunun “İbn Haldun’cu metodolojinin bir yansıması olarak (da)” görülebileceğini düşünmektedir. (Hassan, 2001: 84)

çıkması) hukukunu (töre) anlamak için de kullanılmaktadır. Aslında Togan, Türk idare sisteminin ve töresinin de özgün yanını vurgulamıştır. Hatta *Umumi Türk Tarihine Giriş*'in yüklendiği misyonlardan biri de budur. Sosyal ve siyasal bir analizin malzemesi olabilecek bu olgular, fütuhât kavramı üzerinden Türkler'in özel nitelikleriyle de ilişkilendirilerek bir anlamda Türklük tanımının da içine alınmaktadır. İleriki sayfalarda etraflıca ele almaya çalışacağım Togan'ın Türk idare sistemi (ve özellikle bunun yetkin biçimi olan “ülüş”) hakkındaki değerlendirmeleri, bir yandan söz konusu eserin en ilgi çekici ve güçlü tarafını teşkil ederken diğer yandan Togan'ın bilimselliğinin sınırlarını da gözler önüne sermektedir.

Togan'ın eserinde Türk fütuhâtının farklı ve olumlu niteliklerine ilişkin çok sayıda vurgu bulunmaktadır. Örneğin Togan yapılan fütuhât ve savaşların esas amaçlarının “dîn veya medeni ve insani şiarlarla” gizlenmeden açıkça yağma yoluyla ganimet elde edilmeye çalışılmasını, Türklere has önemli bir özellik saymakta (Togan, 1981:111), fütuhâtın aynı zamanda bilimsel, kültürel ve ekonomik alanlarda birçok ilerlemeye neden olduğunu öne sürmektedir. Buna göre Türklerin (ve çoğu kez onlarla kaynaşmış halde bulunan Moğolların) fütuhâtının insanlığa getirdiği en önemli faydalardan biri, kadim ölçü sistemlerine dayanan istikrarlı değerlere sahip külçe, kumaş-kağıt para gibi değişim araçlarının Asya ve Doğu Avrupa'da umumileşmesini sağlayarak ticaretin gelişmesine neden olmasıdır. (Togan, 1981: 117-122, 127-128)

Ancak fütuhâtın asıl yararı, tarih içinde Türklerin varlıklarını korumasını sağlamış olmasıdır. Bu anlamda anayurtlarından göç eden Türklerin doğuda Çin, Ön Asya'da Yunan ve İran, Doğu Avrupa'da da Slav ve Germenlerin etkisi altında kalıp eriyip gitmesini önleyen şey fütuhâtın ta kendisidir.(Togan, 1981: 132-133) Dolayısıyla fütuhât, Türklerin kendi öz varlıklarını kaybederek asimile olmalarını engellemektedir. Bunu sağlayansa belli bir plan

dahilinde yapılması, Türklerin siyasi ve coğrafi olarak adım adım genişlemesini sağlaması ve kitapta açıkça dile getirilmemiş olmasına rağmen Türklüğün özsel nitelikleriyle ilişkili olmasıdır.

Fütuhatın tersine plansız, gelişigüzel bir şekilde Türklerin çoğu zaman gereğinden fazla geniş bir sahaya kısa bir sürede yayılmalarına yol açan hareketlerini tanımlayan intişar ise, Togan açısından Türklük üzerinde olumsuz etkileri olan bir durumu işaret etmektedir. Tek bir temel nedene bağlanamayacak⁷² intişarların en önemli sonucu geniş sahalara yayılan Türklerin birçoğunun başka kavimlerin kültürel etkilerine maruz kalıp varlıklarını kaybetmeleridir, yani asimile olmalarıdır.

Togan'a göre "en büyük muhaceretler, fütuhatları müteakip geçirilen nisbi refah devrinde nüfus fazlalıklarının toplanması neticesi olarak" ortaya çıkmıştır. Tarihin en karanlık devirlerinden itibaren yaşanan göçler nedeniyle Türk boyları, eski dünyanın hemen her tarafına yayılmış, başka kavimlerin arasına yerleşmiş ve çoğu kez bunların arasında erimişlerdir. (Togan, 1981:147) Buradan hareketle Togan, Türk tarihinin özellikle İslam öncesi ve İslama geçiş devirlerini ele alırken temelde Türk, Moğol, Çin, İran ya da Arap kökenli kavimler arasında yaşanan, birbirlerine yönelik kültürel ve siyasi olarak nüfuz etme girişimlerine odaklanmaktadır. Ayrıca ticaret yoluyla dinlerin yayılması veya dillerin karışması gibi kültürel etkileşimlere de önem vermektedir. Kitapta çeşitli Türk kabileleri ve sülaleleri arasındaki siyasi mücadelelerin anlatımı, bu iki unsur göz önünde bulundurularak yapılmaya çalışılmaktadır. Böylelikle tarihte birçok defa görülen, bir bölgeye hakim durumda olan Türk kabilelerinin, yörenin başka bir kökenden gelen çoğunluğu içinde erimesi ile farklı

⁷² Togan, konuyla ilgili olarak kitapta iklimin Türklerin intişarında ne derece etkili olduğuna dair farklı yorumlara değinmiş, Orta Asya'da tedrici bir kuraklığının yaşandığı iddialarına karşı çıkmıştır. Hatta eldeki verilerin özellikle Batı Türkistan'da suların arttığını gösterdiğini öne sürmüştür. (Togan, 1981: 140-142) Bu anlamda Togan'ın Tarih Tezine yönelik muhalefetine neden olan kuraklık meselesiyle ilgili görüşlerini koruduğu görülmektedir.

bir kavme mensup kabilelerin/kişilerin Türklerin arasına karışarak Türkleşmesi gibi hadiseler açıklanmaktadır.

Togan, Türklerin İslamiyete geçişine Türk tarihindeki ciddi bir kırılma olarak bakmaktadır. Bununla ilgili olarak Togan, “Türklerin, İslamiyeti nihai surette kabul etmeleri[nin], Doğu ve Güney Asya medeniyetleri tesirinden ayrılarak Ön Asya medeniyetine iltihakı” anlamına geldiğini düşünmektedir. Ona göre ”böyle cihanşümul mikyasta cephe ve istikamet değiştirmek, Türk milleti için hayırlı olmuştur.” (Togan, 1981: 79) Diğer yandan İslamiyete geçiş, bu sayede İslamiyetin bir dünya dini olarak yaşama ve yayılma imkanı bulması nedeniyle dünya tarihi açısından bir dönüm noktasını ifade etmektedir. (Togan, 1981: 76)

“İslamiyet, realist ve askeri⁷³ bir din olması itibarı ile, Türklerin ruhuna herhangi bir dinden daha fazla uygun gelmiştir.” Bununla birlikte Türkler İslama geçtikten sonra “siyasi hayatlarında ‘din’ unsurundan çok ‘milli duygu’dan mülhem olan bir kavim olarak” varlıklarını devam ettirmişlerdir. (Togan, 1981: 78,134)

Togan, Türklerin İslama geçmelerinden sonraki tarihini ele alırken Selçuklulara özel bir yer ayırmaktadır. Bunun nedeni Selçukluların, Ön Asya’da ikinci bir Türk vatanı kurarak Türk tarihinde öneli bir rol oynamış olduklarını düşünmesidir. Togan’a göre Selçuklular, “Şarki ve merkezi Avrupa’ya ve Ön Asya’ya Irak’a tarihten önceki çağlardan beri gelerek, mütemadiyen yerlilere karışıp kaybolup gitmekte olan Türklere; Küçük Asya’da ve Azerbaycan’da bir yeni vatan” kurmuşlardır. Ayrıca Selçuklular, “İslamiyetin cihanşümul bir din olması cihetini temin” etmişlerdir. (Togan,1981: 205-206,222) Togan, Türklerin Ön Asya’ya doğru yayılma tecrübelerinin esasen M.Ö. 7.-8. asırlarda Sakaların istila

⁷³ Togan, Türklerin her zaman varolduğunu öne sürdüğü bir niteliği olarak askeri kabiliyetlerinden söz etmektedir. Öyle ki Togan’a göre Türkler, göze çarpan bir medeniyete sahip olmadıkları dönemlerde bile bu özellikleri sayesinde bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. (Togan, 1967: 88)

girişimleriyle başladığını ancak M.S. 1100'e kadar bütün bu çabaların tam anlamıyla başarıya ulaşamadığını ileri sürmekte, Selçukluların başarı kazanmasını ise Aryani kökenli diye tanımladığı unsurlarla (İran, Bizans) Samilerin (Arapların) güçsüzlüğüne ve bölgeye yönelik kuvvetli Türk baskısına bağlamaktadır. (Togan, 1981: 206)

Togan kitabında ikinci vatan olarak tanımladığı (ki bu bakımdan Anadoluyu ikinci anayurt sayan Türk Tarih Tezi'yle çok benzeşmektedir) Ön Asya'daki Türklüğü, Selçuklularla bağlantılı olarak yine farklı kavimlerin birbirlerine siyasal/kültürel nüfuz etme girişimleri ve karşılıklı kültürel etkileşimler üzerinden tanımlamaya çalışmaktadır.

Togan, tarihi kaynakların Hristiyan ahalinin kitleler halinde ihtida ettiğine dair herhangi bir bilgi içermediğini, bu anlamda Rumlar, Ermeniler vb.'nin Ön Asya'daki Türklere toplu halde karıştıkları ve onlarla kaynaştıklarının söylenemeyeceğini düşünmektedir. Ancak gayrimüslimlerden münferit olarak ihtida edenlerin olduğunu ve Selçukluların üst tabakasının belli bir ölçüde örneğin evlenme gibi yollarla Bizanslılarla kaynaştığını da ifade etmektedir. Bu sınırlı kaynaşmanın neden olduğu birtakım etkilenmelerin varlığını kabul etmekle beraber Togan, Ermenilerin ve Rumların Ön Asya Türklüğü üzerinde ciddi bir tesirlerinin olmadığını altını çizmektedir. (Togan, 1981: 207-208) Ayrıca Selçukluların Bizans'taki devlet idaresi usullerini benimsemiş olduğuna dair tezlere de karşı çıkmaktadır. Ona göre Selçuklular, kısa süreli istisnalar hariç olmak üzere ülkenin, hükümdarın aile üyeleri arasında taksim edilerek yönetilmesine dayanan (ve Moğol ile Türk devletlerine özgü olan) “ülüş” sistemini uygulamaya devam etmiştir. (Togan, 1981: 210-211)

Selçukluları asıl etkisi altında bırakan Arap ve İran kültürüdür. Togan özellikle İran'ın kültürel etkisinin fazla olduğunu ve bunun Oğuz/Türkmen boyları Türkistan'dayken

başladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Selçuklular, Bizans’la ilişkiye geçmeden çok önce en az onun kadar güçlü başka bir kültürün (Arap ve İran kültürlerini tek bir isim altında birleştirmiş olan İslam) etkisi altına girmişlerdir. Bunun yanı sıra Selçukluların Küçük Asya’ya başta Tacikler olmak üzere birtakım İran kökenli unsurları da beraberlerinde getirdiklerini ve bunların askerlikten memurluğa, tüccarlıktan din adamlığına kadar birçok alanda çalıştıklarını aktarmaktadır. Ancak İran’ın kültürel nüfuzuna neden olan bütün bu etkenlerin yanında Selçukluların ve şehirlerdeki diğer Türk eşrafın “temessül [asimilasyon] yoluna girmesine karşı” inatla Türklüklerini korumaya özen gösteren (ki Togan bunu “an’aneperestlik” olarak tanımlamaktadır) çoğu göçebe ama aralarında köylere yerleşmiş olanların da yer aldığı “kuvvetli Türk zümreleri”nin de bulunduğu dikkat çekmektedir. Togan, başından itibaren bu unsurlarla Selçuklular arasında bir gerilimin mevcut olduğunu, bundan dolayı Büyük Selçuklularda başlayan ve Anadolu’da da devam ettirilen bir uygulamayla bu tür Türkmen boylarının Uc’lara gönderildiğini belirtmektedir. Ona göre bu gerilimin bir sonucu da Selçukluların kendi ordularının Acem, Slav, Gürcü gibi farklı kavimlerden gelen askerlerden oluşturulmasıdır. (Togan, 1981: 211-217)

3.3.2.) “Ülüş” Sistemi ve Yasa

Togan, Türklerin ve Moğolların tarihi araştırılırken özgün bir sistem olarak gördüğü “ülüş”ün de ele alınması gerektiğini dile getirmektedir. Kendisi de kitabında bu sistemi etraflıca incelemiştir.

Komşu medeni ülkeleri işgal eden Türk ve Moğol kavimlerin birkaç kuşak geçtikten sonra (medeni kavimlerin arasında) eriyip kaybolduklarını söyleyen Togan, yalnız ülüş sisteminin bozulmamış olduğu yerlerde ve dönemlerde bunun yaşanmadığını aksine (başta İranlılar

olmak üzere Araplar hatta Yahudiler gibi) diğer kavimlere mensup memurları Türk ve Moğol camiasında eritilebildiğini öne sürmektedir. (Togan, 1981: 281-282) Buradan hareketle Togan'ın tarihçiliğinde “ülüş”ün, Türk tarihini anlatmak için kullanılan anahtar bir kavram olmanın ötesinde Türklerin asimile olmasını engelleyen, böylece Türklüğün tarih boyunca varolmasını (ve bir anlamda Türk tarihi diye bir şeyin olmasını bizatihi) sağlayan ekonomik/toplumsal/siyasal bir sistemi ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Her şeyden önce bir toprak düzenini tanımlayan ülüş sistemini incelerken Togan, arazilerin kimler tarafından ve ne şartla yararlanıldığına göre bir sınıflandırma yapmaktadır:1) Bir hükümdarlık içindeki ayrı boyların (yahut uruğların) sahip oldukları veya sonradan kendilerinin işgal ettikleri “yurd”lar; 2) hükümdar ailesinin üyelerinin sahip olduğu “inçü”ler; 3) devlet hizmetinde bulunan yüksek rütbeli askerlere büyük başarıları sonucu verilen “kopi”lar; 4) belli sayıda askerin iâşesi için ayrılan “çerig yurdları” ve 5) şahıslara verilen arazi ve emlak iradları. (Togan, 1981: 285-300) Söz konusu arazi çeşitlerinin haricinde “tarhanlık” diye adlandırılan vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmuş topraklar da vardır. (Togan, 1981: 293-294)

Togan, ülüşün özgün niteliğini sıklıkla vurgulamaktadır, bu anlamda söz konusu sistemin (özellikle de “çerig yurdu olarak anılan askeri iktaların) Bizans'taki tımar sisteminin etkileri sonucu oluşmadığını tersine Türklerin Bizans kurumlarını etkilemiş olduğunu öne sürmektedir. (Togan, 1981: 289)

Togan, ülüş sisteminin uygulandığı yerlerde 4-6 kuşak (100-150 sene) içinde arazinin bölüne bölüne çok küçük parçalara ayrıldığını ve bu durumun hükümdar ailesi ile kabile reislerinin karşı karşıya gelmesine yol açtığını düşünmektedir. Hanlara karşı uruğlar içinden gelen

beğlerin galip gelmesi ise bir kabilenin diğerleri üzerinde tagallübü anlamına geldiği için yeni sorunları beraberinde getirmektedir. (Togan, 1981: 296)

Bu süreçte bir yandan inçü sahipleriyle beğler arasındaki gerilim giderek tırmanırken diğer yandan her şeyden önce kabileler arasında denge sağlayacak bir hakem olması ve tebaayı beğlerin tagallübünden koruması beklenen hükümdar(lar) ise servetlerin artmasıyla beraber halktan uzaklaşmaktadır. (Togan, 1981: 296-297) Yaşanan iktidar mücadelesinde kimi zaman beğlerin kimi zaman hakanların üstünlük sağladığı bu süreç, Togan’a göre Türk ve Moğol devletlerinin çoğunda görülmektedir. Dolayısıyla Togan bir anlamda Türk tarihini ülüş sisteminin kendi içinde geçirdiği evrimin belirlediği benzer olayların tekrarı olarak ele almaktadır.

Bununla ilgili olarak Barthold’un görüşlerinden hareketle Togan, “göçebe Türklerin tarihinin tıpkı medeni Avrupa kavimlerinin tarihi gibi tarihi tekamül kaidesine uygun inkişaf safhalarını arzettiği”ni düşünmektedir. Ancak Barthold’u Türklerin tarihini yalnızca göçebe bir milletin tarihi olarak değerlendirdiği için de eleştirmektedir. (Togan, 1981:298) Togan’a göre;

“Türk tarihi yalnızca göçebe kavimlerin tarihi olmayıp, en faal unsur göçebeler olmakla beraber, bu tarih göçebe, yarı yerleşik ve yerleşik kavimlerin münasebetleri tarihidir. Devletler, Türklerin (...) her vakit siyasi zümreler sıfatıyla meydanda bulunan uruğlar[1] arasında kurulmuş; bunlarda da siyasi değişimleri doğuran başlıca amil sıfatıyla, çekirdek halinde daima [yaşayan] ve çok vakit çifte krallık şeklinde tezahür [eden] (...) bir devletçilik an’anesi müessir olmuştur. Bu da (...) tekamül safhaları geçiren ülüş sistemine dayanmıştır. İctimai ve iktisadi şartlara göre zuhur eden mücadeleler, hakanlarla beyler arasında iktidar münavebesine müncer olmuş, gerek hakanların gerekse beylerin hakimiyeti

zamanla yine iktisadi şartlara göre tefessüh edince [bozulunca, çürüyünce]
yenileşmeler husule gelmiştir.” (Togan, 1981: 299)

Buradan hareketle Togan, “Türklerin ve Moğolların 13.-14. asırlarda Ön Asya’da ve İran’da[ki] hakimiyeti[nin], Barthold’un zannettiği gibi ‘göçebelerin medeni tebaaları arasında, bazı izler bırakarak erimesi’ hadisesini değil, kendisinin olgunlaştırdığı şerait içinde tekamül safhalarını” arz ettiğini öne sürmektedir. (Togan, 1981: 300)

Togan, Türk ve Moğol tarihi açısından önemli gördüğü İlhanlıların Türk idare sisteminde merkeziyetsizliğe neden olan ülüş sistemi ile bölgelerin daima değiştirilen valilerce yönetilmesine dayanan merkezi bir sistemin harmonisini sağladıklarını, bu bağlamda ordunun büyük bölümünün uruğlara göre oluşturulmasına rağmen Türk uruğlarıyla herhangi bir bağı olmayan ve yabancı kavimlere mensup kölelerden de hükümdara bağlı birlikler kurulduğunu aktarmaktadır. Togan’a göre Osmanlılar işte bu yapıyı geliştirerek devralmışlardır. (Togan, 1981: 300-301)

Umumi Türk Tarihine Giriş’te ele alınan ilgi çekici konulardan biri de “yasa” ile “şeriat” karşılaştırması/ikiliğidir. Burada “yasa” kavramı, bir tür Türklere özgü hukuk sistemi (töre) yerine kullanılmaktadır. Daha önce sözünü ettiğim gibi, Togan İslamiyet’e geçişi Türk tarihinde ciddi bir kırılma olarak ele almakta, bu andan itibaren İslam’ı Türklüğün önemli bir ögesi saymaktadır. Bununla birlikte Türklerin büyük bölümünün İslam’ı benimsemesinden çok sonra dahi siyasi hayatlarında çoğunlukla dini olmaktan ziyade milli duygularla hareket etmeye devam ettiklerini vurgulamaktadır.⁷⁴ İşte “yasa”, Togan’ın tarihçiliğinde Türk tarihindeki kırılmanın ötesindeki (ona baskın gelen) sürekliliği ortaya koyan öğelerden biridir.

⁷⁴ Togan’ın fütuhâtı olumlarken, bunun dini şiarlarla gizlenmeden yapılmasını Türklere has önemli bir özellik olarak sayması da belki bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Togan, yasa ile şeriatı karşılaştırırken bunlardan ilkini diğerrinin aksine oldukça olumlu bir içerikle anlamlandırmaktadır. Buna göre, “dini meselelerden başka dünyevi işlerin de zuhur etmiş ve edecek bütün meseleleri için çoktan hazırlanmış bir cevap davasında olan şeriat (...) memleket idaresinde serbestiyi” engellerken “yasa ise göçebe bir hayatın âdât ve örflerini kanunlaştırmış olmakla beraber, hayatın ortaya atığı yeni meseleler karşısında ferdlerin ve hükümetlerin içtihatlarına tam bir serbesti vermiş[tir.]” (Togan, 1981: 386-387)

Togan, yasa ile şeriatın sınırlarının net olarak çizilemediği ve şeriatın yasa karşısında ön plana çıktığı memleketlerde büyük bir bozulmanın meydana geldiğini ileri sürmektedir. Buna karşı şeriatın toplum hayatında yasaya baskın çıkmasını engelleyebilen devletler başarılı olabilmışlerdir. Hukuk ve medeniyet alanlarında hem tamamen şeriatın ve başta İran olmak üzere yabancı kültürlerin etkisi altına girmeden hem de tamamen İslam dışı bir yola sapmadan bir tür orta yolu benimsemişlerdir. Ona göre İlhanlılar ve Timur, bunun en iyi şekilde uygulanabildiği dönemlerden biridir. Aynı zamanda İlhanlılar ve Timur Sünnilikle Şiilik arasında da mutedil orta bir yol benimseyerek Türk devletçiliği bakımından doğru bir tutum sergilemişlerdir. (Togan, 1981: 387-389)

Togan, Osmanlıların ilk dönemlerinde “mezheplere karşı müsamaha, Şiiliğe karşı sempati hissi hakim iken; Fatih devrinde artık vaziyet[in] değiş[tiğini], İstanbul, Suriye ve Mısır’ın mutaassıp Sünniliği[n] yoluna gir[diğini]” söylemektedir. Ancak “bu müfrit Sünnilik Azerbaycan Türklüğünü müfrit Şiilerin kucağına at[mış]; iki buçuk asır sonra mezhepleri birleştirmek hususunda Nadirşah Afşar tarafından yapılacak çok müsait ve her iki taraf için kabule şayan tekliflerin” reddedilmesine neden olmuştur. (Togan, 1981: 389-390) Dolayısıyla Togan, Osmanlıların, İlhanlıların ve Timur’un aksine farklı mezheplere karşı ılımlı ve dengeli

bir politikayı sürdürmemesini Türk birliğini bozan bir gelişme olarak okuyor gibi gözükmektedir.

Bütün bu eleştirilerine rağmen Togan, dönem itibariyle şeriatla epey uzlaşmış bir halde bulunan Osmanlı kanununun (Yasakı-ı Osmani) yürürlüğünü devam ettirmesi ve etkilerini fazlasıyla artırmış olmalarına rağmen Farsça ile Arapça'ya resmi dil olmasına yol vermeyip Türkçeyi bir edebi dil olarak koruması nedeniyle Fatih'i övmektedir. (Togan, 1981: 390)

3.3.3.) “Kay-Kayı” Tartışması

Togan akademik hayatı boyunca çok sayıda bilimsel tartışma yaşamıştır. Bunlar arasında belki de en önemlisi Osmanlıların menşei hakkında Fuad Köprülü ile girdiği tartışmadır. Ben burada tartışmanın görece dar çerçevesinin biraz ötesine geçerek tarafların tartışmada savundukları tezlerinin yanında (kuşkusuz bununla bağlantılı ama daha kapsayıcı bir konu olan) Osmanlı'nın kuruluş dönemi ile ilgili görüşlerini ele almaya çalışacağım. Böylelikle bu iki tarihçinin yaklaşımlarındaki farklılıkları ve bunun nedenlerini ortaya koymak mümkün olacak.

Togan, “Kayı” yahut “Kay”ların Türklerin eski bir boyu olduğunu, bunların bir kısmının çok eski zamanlarda Türklerin doğu seferlerine (Hunların ve Şatoların hareketlerine) katıldıklarını, diğer kısmının ise Batı Türkistan'da Oğuzlara dahil olduklarını söylemektedir. Osmanlıların mensup olduğu boyun, Kayıların batı kolundan mı yahut doğu kolundan mı geldiğine dair farklı görüşlerin bir teoriden ibaret olduğunu (Togan, 1981: 485-486 dipnot 39) ifade etmekle birlikte Osmanlıların Uzakdoğu kökenli savaşçı bir kavim olan Kaylar (yani doğu kolu) olduğu iddiasının doğru olabileceğini düşünmektedir. (Togan, 1981: 322-323)

Daha önce J. Marquart'ın dile getirdiği bu görüşü elde ettiği yeni kaynaklara dayanarak tadil edip (Köprülü, 2006: 140-142) yeniden gündeme getiren Togan, ilk olarak 1941 yılında yayınlanan *Die Vorfahren des Osmanen in Mittelasien* adlı kısa bir makalesinde bu iddiayı ortaya atmıştır. (Baykara, 1989: 59) Ancak Togan ile Marquart'ın görüşleri arasında önemli bir fark bulunmaktadır: Marquart, Osmanlıların mensup olduğu Kayı(ğ)'ların aslında Moğol olduğunu ve Kay kabilesinin bazı kısımlarının Oğuz boyları arasına girmesiyle oluştuğunu iddia ederken, Togan Ertuğrul'un Kayı aşiretinin Oğuzların Kayığlarından değil Uzakdoğu'dan 12.yy'da Ön Asya'ya göç etmiş Kayların bir parçası olduğunu öne sürmüştür. (Köprülü, 2006: 145)

Köprülü, 1943'te yayınladığı *Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri* adlı ünlü makalesinde Togan'ın iddialarına uzun uzadıya ve ayrıntılı cevaplar vererek karşı çıkmıştır. Öncelikle Köprülü, Togan'ın Uzakdoğu'daki Kayların aslen Türk olduğu iddiasının aksine bunların 10-11. yy'da Asya'nın doğu bölgelerinde ve İslam kültür dairesinin dışında yaşayan zamanla Türkleşmiş göçebe bir Moğol kabilesi olduğunu ifade etmektedir. (Köprülü, 2006: 161)

Köprülü, tam olarak tarihini tayin etmemekle birlikte 11. yy'da yaşanmış olduğunu düşündüğü, çeşitli Orta Asya kabilelerinin birbirlerini Çin sınırlarından Tuna nehrine doğru batıya sürmesiyle ortaya çıkan bir göçün gerçekleştiğini ve en doğuda yer alan kabilelerden biri olan Kayların yer değiştirmesinin de, ilk hareketlerden biri olarak bu büyük göçün başlamasına sebep olduğunu aktarmaktadır. Bu, Köprülü'ye göre Kayların Orta Asya tarihinde oynadıkları tek önemli roldür. Bu tarihten sonrası için Kayların durumuyla ilgili pek bir bilgi yoktur.⁷⁵(Köprülü, 2006:166-168)

⁷⁵ Bu konuyla ilgili olarak Köprülü şöyle yazmaktadır: “Türk dünyasının en şark uçlarında yaşayan ve XII. asırdan beri muhtelif Moğol unsurları arasında kalarak göçebe hayatının icap ettirdiği çetin mücadeleler

Köprülü, “Osmanlı Devleti’nin ilk etnik çekirdeğini teşkil ettiği hemen umumiyetle kabul olunan Kayıların [ise] XI. Asırdan beri Seyhun civarlarında, Maverâünnehir’de, Horasan’da, İslam medeniyeti ile çok sıkı temas halinde yaşayan büyük Oğuz camiasına mensup olduğunu ve bunların, o sıralarda hâlâ Moğolistan’da bulunan büyük bir ihtimalle Moğol aslından-Kaylardan tamamıyla ayrı bir etnik zümre sayılması lazım geldiğini” düşünmektedir. (Köprülü, 2006: 169)

Köprülü, gerek Marquart’ın gerekse Togan’ın görüşlerini kanıtlamak amacıyla öne sürdüğü delillerin yetersiz olduğu kanısındadır. Bu bağlamda Köprülü, Togan’ın tezini dayandığı birtakım eski edebi eserleri yeterli derecede tarihi tenkitten geçirmedeğini, bu nedenle eserlerin içeriğini yanlış anladığını (Köprülü, 2006: 146-148) ve Osmanlı sülalesi hakkında eski kronolojilerdeki uydurma anlatıları, çelişkili karışık bilgileri içeren önemi her bakımdan şüpheli kaynaklara dayanarak masal olarak nitelendirilebilecek birtakım eski görüşleri yeniden canlandırmaya çalıştığını iddia etmektedir. (Köprülü, 2006:169-170) Oysa Köprülü’ye göre;

“Bu gibi tetkiklere girişirken, umumiyetle Türk kabile teşekküllerinin mahiyeti, bunların dağılıp toplanma ve yeni kabilelerin teşekkül tarzları, etnik teşekküllerle siyasi teşekküllerin birbirine karıştırılmaması lüzumu, bu göçebe kabilelerin coğrafi sahalarını değiştirmekte ve yeni isimler altında yeni teşekküllere girmekteki kolaylıkları ve nihayet, tarihi kaynakların bu türlü tetkikler hususundaki kifayetsizliği, asla gözden kaçmamalıdır ve her şeye rağmen, birçok noktanın şüpheli veya büsbütün karanlık kalacağı düşünülerek, bu boşlukların hayali faraziyelerle doldurulmasından kat’i surette çekinilmelidir.” (Köprülü, 2006: 171)

neticesinde zayıflayan, parçalanan, başka teşekküllere karışan, köle sıfatıyla Müslüman memleketlerine belki de Uzak-Şark saraylarına götürülüp satılan Kaylar, müstakil bir kabile olarak, yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmiş olmalıydılar.” (Köprülü, 2006: 168)

Eski kronolojilerin bilimsel bir değerlendirme yapabilmek için yetersiz olduğunu, bunlardaki bilginin etnografya ve toponomi araştırmaları ile desteklenmesi gerekliliğine dikkat çeken Köprülü, yazısında yöntem sorununu gündeme getirmekte, bu bağlamda kaynakların bilimsel değeri ve bunlardan nasıl yararlanılması gerektiğine dair tutarlı bir eleştiri yöneltmektedir. Togan'ın menkıbevi eserlerdeki bilgileri, yapılması zorunlu bir bilimsel değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi alıp kullandığını düşünen Köprülü buna örnek olarak Kayıların Anadolu'ya gelişi hakkındaki yorumlarına dikkati çekmektedir.

Kayıların Anadolu'ya 1230 civarında göç ettiğini öne süren Togan ilk gelenlerin Osman Bey'in babası Ertuğrul'un aşireti olduğunu düşünmektedir. Togan, Ertuğrul'un maiyetinin bölgeye ulaştığı sırada Erzincan yakınlarında Selçuklu Birinci Alaeddin Keykubad ile Horezmşah Celaleddin Mengübeti arasındaki bir muharebeye rast geldiğini, Horezmşahlar yerine kaybetmekte olan Selçukluların yanında savaşa girmeye karar vererek Alaeddin Keykubad'ın kazanmasını sağladıklarını aktarmaktadır. Togan'a göre "yolda rastladığı harbe, bunu mağlub tarafa kazandırmak için karışan bu kahraman kabile, (...) 1230 hadiselerini müteakip Ankara taraflarında az müddet kaldıktan sonra, Bizans Bitinyası sınırlarına Sakarya'da Söğüt mıntıkasına gelerek Uc Uruklarına katılmış"tır. (Togan, 1981: 322-323) Başta Nesevi olmak üzere Münecimbaşı ve Sa'deddin gibi vakanüvislerin abartılı ve tarafgir rivayetlerine dayanan bu yorum, Köprülü'nün haklı tepkisine neden olmuştur. (Togan, 1981: 322; Köprülü: 2006: 169-171) Togan'ın iddiasına sert bir şekilde karşı çıkan Köprülü, Kayıların (1230'dan çok önceki bir tarihte) Büyük Selçuklular devrinden itibaren Anadolu'nun ve Suriye'nin çeşitli yörelerine, mensubu olduğu Oğuzların diğer birçok kabilesi gibi göç ettiklerini ve 11-12. yy'da Doğu Anadolu'da Artuklular devletinin kuruluşunda önemli bir rol oynadıklarını belirtmiştir. (Köprülü, 2006: 155-157; 172-173)

Bütün bunların sonunda tartışmaya Togan'ın tarihçiliği açısından bakıldığında dikkat edilmesi gereken asıl husus, bu tür bilim dışı yorumlara sıklıkla başvurulmuş olmasıdır (Örneğin Türk Tarih Tezi'nin kuraklık iddialarına karşı Orta Asya'daki nüfus kesafetini savunmak için Cengiz Han'ın ve soyundan gelenlerin yüzlerce çocuğu olduğuna dair uydurma olduğu açıkça belli olan rivayetleri kullanmaya çalışması gibi).

3.3.4.) Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Meselesi

Osmanlı sülalesinin, “Oğuzların Kayı boyuna mensup küçük bir aşiret parçasının başında bulunan Osman tarafından kurul”duğunu dile getiren Köprülü bu oymağın 14. yy'ın başında henüz yarı göçebe bir hayat sürdürdüğünü düşünmektedir. Bununla birlikte Köprülü'ye göre “Osmanlı Devletinin bu kuruluş hadisesine, bu küçük etnik çekirdeğin hiçbir rol oynamaması, pek tabiidir ve işte bundan dolayıdır ki, Osmanlı Devleti, siyasi tekamülünün ilk safhalarında bile, asla tribal bir mahiyet göstermemiştir.” (Köprülü, 2006: 197-198)

Bu tespitten yola çıkarak Köprülü, Osmanlı'nın kuruluşunu belirleyen başlıca amilleri ortaya koymaya yönelmiştir. Köprülü'nün temel çıkış noktası, Türklüğün her zaman kültürel bir öze sahip olduğu ve bunun Orta Asya'dan Anadolu'ya bozulmadan taşındığıdır. (Alpay, 2004: 147) Ona göre Türklerin Anadolu'da oluşturdukları siyasi teşekküller de bu kültürel öze bağlantılı olan gelenekleriyle ve adetleriyle uyumludur. Buradan hareketle Köprülü, Osmanlı'nın kuruluşunun, Bizans kurumlarının taklit edilmesi ve göçebe Türk kabilelerinin medeni Rumlarla karışması sonucu gerçekleşebildiği fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Bu

nedenle Balkanlardaki fetihlerde ele geçirilen genç esirlerin⁷⁶ devlet adına beşte birinin Anadolu'ya gönderilerek Türkler arasında yetiştirilip askerlikte kullanılmasını, kuruluştaki amillerden biri olarak saymasına rağmen devşirme usulünün ancak 15. yy.'da II.Murad zamanında sistematik şekilde başladığını belirterek Yeniçerilerin Osmanlı'nın ilk dönemi açısından çok da önemli bir askeri unsur olmadığını öne sürmüştür. (Köprülü, 2006: 125-126)

Köprülü'nün saydığı amiller arasında en önemlilerden biri tımar sistemidir. Arazilerin askeri görevlere karşılık tımarlara ayrılarak verildiği sipahiliğin babadan oğula geçtiğini söyleyen Köprülü, böylece “çok sağlam esaslara dayanan bir toprak aristokrasisi”nin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Tımar sisteminin Bizans'tan alınmadığını, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan itibaren varolduğunu vurgulayan Köprülü'ye göre “Osmanlı Devletinin mülki, askeri, adli teşkilatı, esasen Anadolu Selçuklularının bir devamı mahiyetinde olup, kısmen İlhaniler ve biraz da Mısır Memlûkleri teşkilatının tesirleri altında kalmıştır.” Osmanlı'nın ilk kuruluş dönemi olan 14.yy'da, kimi istisnalar hariç olmak üzere bu teşkilatta yer alan unsurlar Türk'tür ve bu dönemde Osmanlı'nın yükselişinde önemli bir rol oynadığını düşündüğü Türk aristokrasisi idareyi henüz elinde tutmaktadır. Sonuç olarak Osmanlı, “münkariz [sönen, biten] Selçuk Sultanlığı ile ve ona halef olan sair Anadolu beylikleriyle hiç alakası olmayan yeni bir uzviyet, yeni bir etnik ve siyasi teşekkül değildir, bilakis (...) vaktiyle Anadolu Selçuk Devleti'ni, Danişmendlileri, Anadolu beyliklerini de kuran, Anadolu Türklüğünün XIII.-XIV. asırlardaki siyasi ve içtimai tekamülünden doğan yeni bir synthese, yeni bir tarihi terkiptir.” (Köprülü, 2006: 126-127)

Köprülü'nün yaklaşımı, Togan'ın “ülüş” kavramını merkez alarak geliştirdiği tezle fazlasıyla benzeşmektedir. Her iki tarihçi de Osmanlı Devletinin Türk idare sistemi geleneğinin üzerine

⁷⁶ Köprülü, kesin bir yorumda bulunmaktan kaçınmakla birlikte esirlerin büyük kısmının belli bir işe vakfedilmiş köyleri meydana getirdiğini ve genellikle büyük toprak sahipleri tarafından kendi ziraat işlerinde kullanıldıklarını, esirlerin ancak yaşları küçük olan belli bir kısmının ihtida ettirildiğini ifade etmektedir.

inşa edildiğine inanmakta, Bizans etkisini ise büyük oranda yok saymaktadır. Aralarındaki küçük bir farklılık Togan'ın Osmanlı'daki askeri teşkilat ile mali, idari ve toprak sistemlerini en çok etkileyenin İlhanlılar olduğunu düşünmesidir. Örneğin askeri ikta sisteminin, Osmanlılar'a⁷⁷ geçen İlhanlı devletçilik an'anelerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Togan, Selçuklular, İlhanlılar ve Memlûklerde birçok kurumun (ve hatta bu kurumların adlarının) müşterek olduğuna dikkat çekmektedir. (Togan, 1981: 339-340)

Togan da Köprülü de Orta Asya'daki proto-Türklerden Osmanlı'ya (aslında daha doğrusu Türkiye Cumhuriyeti'ne) kadarki bütün Türk devletlerinin tarihini kendi içsel evriminde ilerleyen bir süreç olarak ele almaya çalışmışlardır. Bu tür bir yaklaşım doğal olarak söz konusu sayısız devletin kuruluş/gelişme/yıkılış şartlarını belirleyen ve Türklerin tarihini diğer kavimlerinkinden ayıran kendine özgü yanların da araştırılmasını içermektedir. Her iki tarihinin bu arayışı, yüzyıllarla ifade edilen bir tarih içinde, birbirinden farklı coğrafyalarda tamamen farklı sosyal ve ekonomik şartlarda kurulmuş bunca devlette bir ortak nitelik tespit etmenin imkansızlığı düşünülürse, ister istemez bir bulma-keşfetme olduğu kadar, bir yaratma-icat etme faaliyeti anlamına da gelmektedir. Hem Türk tarihinin içsel evrimini ortaya koyacak ve böylece bu tarihi diğerlerinden ayırarak mümkün kılacak, hem de bütün bunların ötesinde Türklüğü tanımlayacak özsel değerleri, her ikisi de kültür alanında bulmuşlardır.

Gerek Togan gerekse Köprülü bütün Türk devletleri açısından üzerinde siyasi ve iktisadi yapının şekillendiği ortak bir toprak düzeni ile sosyal, ekonomik ve siyasal hayatı belirleyen

⁷⁷ Togan'ın Osmanlı'nın kuruluşu hakkındaki yorumlarına bakıldığında Köprülü'nün değinmediği başka iki amilden daha söz ettiği görülmektedir. Bunlardan birincisi Kayı beylerinin bulunduğu Söğüt'ün Bizanslılarla İlhanlılar arasındaki büyük ticaret yolu üzerinde bulunmasının Osmanlılar için yarattığı ekonomik avantajlardır. Diğeri ise Altın Orda'nın içine düştüğü siyasi karışıklık yüzünden Tuna havzası ve Rumeliyi terk edip İlhanlı himayesine giren Müslüman Tatarlarla beraber gelen dervişlerin Bizans ülkelerini fetih fikrini ateşlemek için yaptıkları çalışmalarıdır. (Togan, 1981: 332-336) Gerçi Köprülü de derviş ve abdalların dönemin toplumsal yaşamındaki belirleyici konumlarını (ve bu bağlamda Osmanlı'nın kuruluşundaki ve topraklarının genişletmesindeki etkilerini) ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Zaten aradaki farklılık da dervişlere atfedilen önemden kaynaklanmamaktadır. Köprülü, başta Horasan olmak üzere dervişlerin büyük bölümünün doğudan bölgeye geldiklerini ifade ederken Togan batıdan (Tuna'dan ve Rumeliden) gelen dervişlerden söz etmektedir.

ortak bir hukuk sistemine vurgu yapmaktadırlar. Dolayısıyla çalışmaları, bir yandan Türklere özgü toprak düzenini ve hukuk sistemi geleneğini tanımlamaya, diğer yandan bunların dönemden döneme devletten devlete geçirdiği değişimleri tespit etmeye odaklanmıştır.

Togan için Türklere özgü toprak düzeninin adı “ülüş”tür. Ülüş, Togan’ın tarihçiliğinde bütün Türk devletlerinde geçerli olan toprağın sınıflandırılmasına ilişkin bir sistemi tanımlamanın yanında, içte yaşanan siyasal mücadeleler (hükümdar ile beğlerin çatışması) ile (inçü topraklarının bölünerek küçülmesi nedeniyle siyasi mücadelenin kızışması gibi) devletlerin yıkılış nedenlerini de belirleyen temel bir etmen olarak işlev görmektedir. Birtakım farklar bulunmakla birlikte Köprülü’nün Osmanlı’daki tımar sistemini Selçuklu, Memlûk ve İlhanlılar’daki toprak düzeninin bir terkibi olarak ele alması ve bu üç devletin ise daha önceki Türk devletlerinden etkilendiğini belirtmesi benzer bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.

İslam hukukundan daha eski ve birçok durumda Türk devletleri açısından daha belirleyici bir Türk hukukunun varolduğunun vurgulanması iki tarihçinin bir başka ortak yönüdür. Bu Togan’da şeriat/yasa(töre) ayrımı üzerinden kavramsallaştırılmaktadır: Şeriattan daha eski ama ondan daha işlevsel bir Türk hukuku anlamında yasa. Burada Togan tarafından yasanın şeriatın aksine hayatın gerekliliklerine göre daha değiş(tiril)meye açık bir hukuk sistemi olarak tanımlanıyor oluşu dikkat çekicidir. Böylece yasa hem olumlanmakta hem de Türk tarihi içindeki evrimi ve sürekliliği sağlayan öğelerden biri haline getirilmektedir. İslam hukukundan ayrı bir Türk hukukunun varlığının tespit edilmesi, Köprülü’nün de tarih çalışmalarının önemli bir bölümünü teşkil etmiştir. Köprülü, İslamı benimsemelerinden önce Türklerin güçlü bir hukuk kültürüne sahip olduklarını düşünmektedir. İslama geçildikten sonra İslam hukuku devreye girmiş olsa da Türk hukuk geleneğinin varlığını koruduğunu öne

süren Köprülü, hukuk kuralları bakımından Göktürk-Uygur-Gazneliler-Karahanlılar-Selçuklular-Osmanlılar hattı boyunca her bir devletin bir öncekinden etkilendiği (Keskin, 2004: 11-14) bir tablo içinde Türk devletlerinin tarihini ele almaktadır.

İki tarihçinin çalışmalarının bir başka ortak gayesi de Türklerin tarihinin göçebe bir kavmin tarihinden ibaret olmadığını göstermektir. 20. yy'ın başına kadar Batı oryantalizmindeki hakim görüş, 11. yy'da İslam uygarlığıyla ilişkiye girmeye başlamalarından önce Türklerin tamamının göçebe ve uygarlıktan yoksun olduğu şeklindeydi. Buradan hareketle Osmanlı Devleti'ni kuran (ve henüz İslama geçmemiş olan) kabilenin de ancak bölgedeki Rumlarla karışarak devlet kurmak kabiliyetini elde edebildikleri öne sürülüyordu. Osmanlıların başlangıçta geri ve Asya kökenli topluluklara özgü yapısının bir imparatorluk haline gelişi ise İstanbul'un alınmasından sonra Bizans'ın kurumlarının taklit edilmesine ve devralınmasına bağlanıyordu. (Alpay, 2004: 144-145)

Togan ve Köprülü'nün çalışmalarının her şeyden önce Türk tarihi hakkındaki hakim görüşün basit ve aşağılayıcı içeriğini çürütme amacını taşıdığını söylemek mümkündür. Köprülü'nün kurucu etnik çekirdeği göçebe/yarı göçebe olsa da Osmanlı'nın hiçbir zaman "tribal bir mahiyet" göstermediğini üstüne basa basa dile getirişi, görüşlerinden fazlasıyla etkilenmiş olmasına rağmen Barthold'un Türklerin tarihini göçebe bir kavmin tarihi olarak incelemiş olmasına karşı Togan'ın gösterdiği sert tepki bu bağlamda görülmelidir.

Togan ve Köprülü'nün tarihçiliğindeki bütün bu ortak yanlara rağmen kayda değer farklılıklar da söz konusudur. Bunlardan biri yetiştikleri ortamdır. Tarihçiliği büyük oranda cumhuriyet öncesinde Osmanlı'nın son dönemlerinde, yıkılmakta olan bir imparatorluğu görerek şekillenen Köprülü'nün düşüncelerini Ziya Gökalp oldukça etkilemiştir. Gökalp, Osmanlı

toplum hayatında hakim olduğunu düşündüğü iki karşıt akım (muhafazakarlık ve radikallik) karşısında gelenekçiliği savunmuştur. Gökalp'e göre gelenek, "yaratma" ve "gelişme" anlamına gelmektedir:

"Gelenek, kendi başına doğurgan ve yaratıcı olmakla birlikte, ona aşılana yabancı yenilikler de (...) sıradan bir taklitte olduğu gibi çürüyüp düşmez. (...) Gelenek, bir kurumun türlü zamanlardaki biçimleri arasında bağlantı ve uyum sağlamakla kalmaz; bütün kurumların, aynı asıldan nasıl türediğini de göstererek hepsini birbirine bağlar." (Gökalp, 2008: 39-42,44)

Buradan hareketle Gökalp, Türklüğe özgü kurumların, geleneklerin incelenerek ortaya konulması gerektiğine inanmaktadır. (Gökalp, 2008: 43-44)

Gökalp'e göre muasırlaşmak ise "Avrupalılar gibi zırhlılar, otomobiller, uçaklar yapıp kullanabilmek demektir. (...) [Fakat] biçim ve geçim bakımından Avrupalılara benzemek değildir." (Gökalp, 2008: 31) Bu bağlamda Gökalp, hars (kültür)/medeniyet (uygarlık) ayrımı yapmaktadır. Gökalp'e göre

"kültür ulusal olduğu halde, uygarlık uluslararasıdır. (...) Uygarlık yöntem aracılığıyla ve bireysel istençlerle oluşan toplumsal olaylardır. (...) Kültür içine giren şeylerse yöntemle, bireylerin istençleriyle oluşmamışlardır, yapay değildir. (...) Kültür ile uygarlığı birbirinden ayıran, kültürün, özellikle duyguların; uygarlığın özellikle bilgilerin bileşimi olmasıdır. (...) Bir uygarlık ancak ulusal bir kültüre aşılırsa, uyumlu bir birlik kazanır. (...) İşte Türkçülerin görevi, bir yandan yalnız halk arasında kalmış olan Türk kültürünü arayıp bulmak; öbür yandan Batı uygarlığını tam ve canlı bir biçimde alarak ulusal kültüre aşılmasıdır." (Gökalp, 1987: 25-38)

Özellikle Batı uygarlığının benimsenmesi ama Türk kültürünün korunması gerektiğine dair Gökalp'in söz konusu görüşlerinin etkisinde kalan Köprülü, Türk kültür tarihine yönelerek

Gökalp'in hars/medeniyet ayrımında korunması gerektiği söylenen kültüre ait unsurları bulmaya ya da bulunamadığı durumlarda icat etmeye çalışmıştır. Bu anlamda Köprülü, Gökalp'in temellerini attığı Tükçülük akımının bilimsel olarak desteklenmesine yoğunlaşmıştır. (Alpay, 2004: 139; 146-147) Yüzyıllardır Rus boyunduruğunda kalmış bir coğrafyada doğan Togan ise Rus oryantalistlerinden (ve bir ölçüde sosyalist yazından) etkilenmiş, Rusların siyasal ve kültürel hegemonyasına ve bununla doğrudan bağlantılı olan Ruslaştırma politikalarına duyduğu tepkiyle Türk kökenli toplulukların tarihini ve bunu mümkün kılan kültürel özü bulmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Türk kültürünün ve tarihinin özsel niteliklerini tespit etmek gibi ortak bir hedefleri olsa da içinde yetiştikleri kültürel ve siyasal ikliminin farklı olmasının etkisiyle Köprülü, (önce yıkımla karşı karşıya kalan bir imparatorluk, sonra yeni kurulmakta olan cumhuriyet için) zorunlu bir tercih (muasırlaşma) karşısında korunacak olanları seçmek; Togan ise (Rusya'daki Müslüman-Türk topluluklar için) zorlu bir tehdit (Ruslaştırma) karşısında varolabilmeyi sağlayacak kültürel unsurları belirlemek gibi farklı nedenlere sahiptir.

Bu durum, Köprülü'nün Osmanlı'dan/Türkiye'den, Togan'ınsa İdil'den yahut biraz daha genişletirsek Rusya'dan olmak üzere farklı yerlerden Türk tarihine bakmalarına (Özbek, 1997b: 24) neden olmuştur. Söz konusu bakış farklılığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin üzerine bina edildiğini düşündüğü Türk devlet geleneği mirasını ortaya koymaya çalışan Köprülü'nün çalışmalarında Osmanlı, büyük bir yer kaplıyor iken Togan'da bunun böyle olmamasında açıkça görülebilir. Gerçi Togan, Anadolu'yu Türklerin ikinci vatanı olarak taçlandırmakta ve bu bölgenin tarihine büyük önem atfetmektedir, ancak bu önemli tarihi hadiseyi ona göre Selçuklular yerine getirdiği için çalışmalarında Osmanlılar fazla yer kaplamamıştır.

Son olarak bilimsel yetkinlik bakımından da bir farkın olduğunu söylemek gerekir. Togan da Köprülü de tarihin siyasi çıkarlar uğruna çarpıtılmasına ve tamamen gerçekdışı, basit ve kestirme yorumlara başvurulmasına karşı çıkmışlardır. Buradan hareketle Birinci Tarih Kongresi'ndeki muhalif tutumlarında da görülebileceği gibi birincil kaynakların önemini vurgulamışlardır. Bununla birlikte Togan'ın birincil kaynakları bir tarihçi olarak yapmak zorunda olduğu şekilde yeterli bir bilimsel değerlendirmeye tabi tutmadığına da rastlanabilmektedir. Kay-Kayı tartışmasında Köprülü'nün kendisine yönelik eleştirilerinde olduğu gibi kimi zaman Togan'ın iddialarını doğrulayan eski belgeleri doğru dürüst bir tetkikten ve tenkitten geçirmeden kullandığı görülmektedir. Bu anlamda en azından yöneme ilişkin olarak Köprülü'nün Togan'a göre daha titiz ve bilimsel bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkündür.

Togan'ın tarihçiliğindeki bilimselliği tartışmalı unsurlar yalnızca yöneme ilişkin değildir. Ayrıca bir Pantürkist olarak Togan'ın tarihe Türk birliği ideali üzerinden baktığını da belirtmek gerekir. Bu tutum kimi durumlarda duygusal yorumlara da yol açabilmektedir. Örneğin Timur ile Yıldırım Beyazıt arasındaki savaşla ilgili olarak Togan, Türk tarihi hakkında geliştirdiği ekonomik ve siyasal perspektifi tamamen yitirmektedir. Bu dönemde Mısır Memlûkleri, Yıldırım Beyazıt ve Timur arasındaki rekabeti talihsiz ve üzücü bir gelişme olarak algılamakta, Ankara Savaşı'nı somut ekonomik ve siyasal nedenler yerine Yıldırım Beyazıt'ın Timur'un bütün iyi niyetiyle arzu ettiği müttefikliği kabul etmeyip takındığı düşmanca tavra bağlamaktadır. Ona göre zaten Timur hiçbir zaman Osmanlıların elindeki bölgeleri de ele geçirmek istememiştir. (Togan, 1981: 347-350)

Söz konusu bilimsellikten uzak tutum savaşın sonuçlarıyla ilgili tespitlerinde de devam etmektedir:

“Mamafih Yıldırım zamanında dört defa kuşatılmış olan İstanbul’un fethinin bu hadiseler yüzünden yarım asır sonraya kalması, umumi Türk tarihi bakımından belki de hayırlı olmuştur. Çünkü, Türklerin Avrupa’daki fütihat hareketleri Batı Avrupa’da Yüzyıl Muhabereleleri devam edip Fransa ve İngiltere’nin Orta Avrupa Hristiyanlarına yardım edemeyeceği bir devirde cereyan etse ve neticede tek mil Avusturya ve İtalya Türklerin eline geçmiş olsa idi, Osmanlıların akıbeti eski Batı Hunlarınkinden farksız olurdu. Daha göçebelikten ayrılmamış olan fatih Türk kavmi de büyük sahalarda dağılmış olurdu. Temür’ün müdahalesiyle bu işin geç kalması, Yüzyıl Muhabereleleri sona erip, Orta Avrupalıların Türklere karşı koyabilecek vaziyete geldikleri zamana rastladı. Eğer Osmanlılar sonraki devirlerde de Balkanları hiç geçmemiş olsalardı, Türk tarihi bakımından hiçbir şey kaybetmemiş, Karadeniz’in kuzey ve doğusunda daha kuvvetli olarak yerleşmiş olurlardı.” (Togan, 1981: 350)

Bu örnek Togan’ın Türk tarihine bir ulusal tarihçinin gözüyle baktığını gözler önüne sermektedir. Tam bu noktada Togan’ın daha 1917’de Birinci Umumi Rusya Müslümanları Kongresi’nde Türkleri yaşadıkları bölgelere ayırarak bunlar arasındaki dil, din, gelenek ve kültür bakımından farkları ele aldığı konuşması hatırlanacak olursa burada Orta yahut Merkezi Türkler olarak tanımladığı ve içine Başkırtları, Kazakları, Kırgızları, Özbekleri, Kırım Tatarları vb’ni alan etnografik grubu, tarihçiliğinde ana eksen olarak aldığı ve bunların milli tarihini yazmaya çalıştığı görülmektedir. Söz konusu konuşmasında Togan, Merkez Türklerinin Cengiz Han’ı ve Timur’u bir milli kahraman olarak gördüklerine dikkat çekmiştir. (RBMK, 1988: 204-207) Kendisinin de Beyazıt karşısında Timur’dan yana tavır alan duygusal ve bilim dışı bir tutum sergileyişi, bir milli kahramana toz kondurmaktan imtina eden ve her yaptığını tamamen olumluyarak onu tarih dışı bir düzlemde yeniden kurgulayan bir ulusal tarihçinin reflekslerini anımsatmaktadır. Timur’un Türklerin birliğini sağlamak için

alıřan⁷⁸ bir büyük tarihi kişilik olarak yüceltilmesi, Timur'un zaferinin aslında Osmanlılar (ve genel itibariyle Türklük) açısından bile ne kadar hayırlı bir sonuç olduğuna dair yorumları hep bu yaklaşımın ürünleridir.

Bununla beraber Togan'ın bütün dinsel, dilsel, kültürel farklılıklara rağmen Türk tarihini bir bütün olarak gördüğünü de unutmamak gerekir. Bu anlamda *Umumi Türk Tarihine Giriş*, bir siyasal birlik altında birleşmelerini arzuladığı Türklerin tarihiyle ilgili genel bir anlatı sunma iddiasının altında Türklerin sözünü ettiği farklı etnografik bölgeleri/grupları arasındaki kültürel ve siyasi etkileşimin de ele alındığını/vurgulandığı bir çalışmadır. Kitapta Altın Orda'nın yıkılışının Osmanlıların Rumeli'ye geçişini sağlayan etmenlerden biri olarak değerlendirilmesi, Altın Orda edebiyatının veya Uyurca'nın Osmanlılardaki etkisinin ele alınması hep bu etkileşimi ortaya koyma çabasının ürünüdür. Fakat dikkat çekici bir husus eserin büyük bölümünün n Asya Trklğne (ya da Togan'ın kavramsallaştırmasına bağlı kalınarak söylenirse Batı Türklerine) ayrılmış olmasıdır. Türk Tarih Tezi'ne sistemli bir cevap niteliği taşıyan bu eser, Batı Türkleriyle ilgili bu ulusal tarih girişimine yönelik Togan'ın eleştirilerini içermenin yanında Batı Türklüğünün diğer Türklerle ilişkisine odaklanmaktadır. Bununla birlikte bu iş, Merkezi Türklerin milli tarihinin hassasiyetlerini kişiliğinde barındıran bir tarihçinin Osmanlı'ya (hatta Türkiye Cumhuriyeti'ne) dışarıdan bakan üslubu ile (hem de bütünlük iddiasına rağmen) yerine getirilmektedir.

⁷⁸ Bununla ilgili olarak zbek kitaptaki şu ifadelere dikkat çekmektedir: "Temür'n kendisi de devleti tam kuvvetini bulduğu, fakat büyük ftuhatına daha girişmediği bir sırada, 1388 yılında, Keş'te topladığı büyük kurultayı, 'Türk devletinin ve ağatay Ulusunun azamet ve celali'ni anmak için toplanan kurultay olarak vasıflandırmıştır. (Togan, 1981: 347) zbek'e göre Togan Timur'un Türk birliğini gerçekleştirmek arzusunda olduğunu ima etmektedir. (zbek,1997b: 26) Togan'ın Mısır Memlklerine ve Beyazıd'a karşı Timur'un düşmanca hisler beslemediği ama savaşmak zorunda kaldığına dair yorumu da bu kapsamda değerlendirilebilir. Togan'a göre Timur'un amacı, "engiz oğulları memleketini eski hudutlarında ihya etmekti. Macaristan hudutlarına kadar uzanan Osman oğulları memleketini, Doğuda fethini tasmim ettiği [tasarladığı] Çin hudutları ve Ulug Yurt'la [Moğolistan] tek bir idare altında birleştirmeğe coğrafi şeraitin müsait olmadığını Temür de biliyordu." (Togan, 1981:349)

Sonuç

Togan'ın fikir dünyasının birbiriyle bağlantılı iki eksenini (yahut boyutu) olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi ortak dil ve ortak tarihi temel alan kültürel Pantürkizmdir. Togan, Anadolu Türklüğünü, Türklüğün diğer kollarıyla her daim etkileşim içinde bulunmuş, (ortak bir kültürel mirası içeren) Türk tarihinin parçalarından yalnızca biri olarak görmüştür. Bu nedenle Anadolu Türklüğünü diğer Türk kökenli topluluklardan kopuk bir şekilde algılanmasına yol açacak her tür girişime soğuk yaklaşmıştır. Türkiye'de Latin alfabesine geçilmesine ve dil alanındaki temizlik hareketlerine yönelik eleştirilerinin yanında Türk Tarih Tezi'ne karşı muhalif tutumunun da altında bu yatmaktadır. Bu bağlamda Tarih Tezi'ne yönelik kapsamlı bir cevap niteliği taşıyan *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Anadolu Türklüğü ile diğer Türk kökenli topluluklar arasındaki etkileşimi vurgulandığı bir metindir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Altınorda'nın yıkılışının da bir etmen olarak alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kültür hayatındaki Çağatayca ve Uygurca'nın etkilerinin incelenmesi bu kapsamdaki çabalarının bir ürünüdür.

Zaten Togan'ın kendisi de Türk tarihini Türk kökenli farklı toplulukların, devletlerin karşılıklı tesirlerine odaklanan bütüncül bir yaklaşımla ele almıştır. Söz konusu tercih, Togan'ın tarih tezinde bulunmayan genişlikte bir çerçeve içinde Türk tarihini ele alabilmesine olanak tanımıştır. Fakat Türk tarihini, Anadolu'yu aşacak ama onu da kapsayacak şekilde geniş bir bağlamda ele almak demek, farklı Türk kökenli devletlerin ve kavimlerin tarihlerini ortak kılacak unsurların da tespit edilmesini gerektirmiştir. Togan, böylesi bir Türk tarihini mümkün kılacak unsurları kültür alanında keşfetmiştir. Türklerin genel özellikleri olarak devletçilik an'anesinin ve fetihçi bir kavim oluşlarının sayılması yahut Türk fütuhatının çoğunlukla dinsel şiarlarla gizlenmeden, bir anlamda kendi rasyonalitesi içinde gerçekleşmiş

olduğuna dair iddiası hep bu arayışın sonuçlarıdır. Türk tarihini diğer tarihlerden ayıran ve Türklüğü anlamlı kılan kültürel özün tanımlanması, Türk devletlerine özgü ekonomik ve sosyal yapıların araştırılmasıyla bütünleştirilmiştir. “Ülüş” sistemi ve geleneksel Türk hukuku olarak “töre”, evrensel bir bakış açısıyla modern bilimsel yaklaşımlardan yararlanılarak incelenirken, devletçilik an’anesi, fatihlik ve Türk fütühatının rasyonelliği ile bağı vurgulanarak Türklüğün bir parçası kılınmıştır.

Bu anlamda Togan’ın tarihçiliği kültürel Pantürkizminin ürünüdür. Bu nedenle Togan, örneğin Anadolu Türklüğünü ele alırken, Osmanlı ve Selçuklu devletlerindeki Bizans kurumlarının etkisini yahut Türk kökenli boylarla Hıristiyan nüfus arasındaki etkileşimleri, kaynaşmaları, karışmaları tamamen görmezden gelmektedir. Togan, Anadolu Türklüğünü Türk tarihinin ve umumi Türklüğün bir cüzü olarak algılamıştır. Bunu kanıtlamak için yeri geldiğinde eski belgelerdeki abartılı ve uydurma bilgileri olduğu gibi alıp kullanmaktan çekinmemiştir. Böylece onu Türk tarihini bilimsel olarak araştırmaya yönelten sebepler, aynı zamanda kimi durumlarda tamamen bilimsellikten uzaklaşmasına neden olmuştur.

Togan düşüncelerinin diğer eksen ise “Uluğ Türkistan Federasyonu” projesinde somutlaşan “Türkistan’ın birliği ideali”dir. Togan, Başkurt nüfusun büyük bölümünün İdil-Ural merkezli bir oluşuma bağlı olmak yerine Uluğ Türkistan içinde yer almasını temel hedef olarak belirlemiş ve bu devlette her topluluğun eşit olacağını belirtmiştir. Gerçi İdil-Ural’da kurulabilecek bir cumhuriyetin ve Türkistan’ın doğusundaki bölgelerin de ilerde “Uluğ Türkistan”la birleştirebileceğini de düşünmüştür. Ancak “Büyük Türkistan” adını alacak bu yapı, Togan açısından gevşek bir konfederasyon niteliği taşımaktadır.

Türk topluluklar arasında kültürel etkileşimin artırılması ve daha önemlisi ortak bir edebi dilin yaratılmasına dayanan Togan'daki kültürel Pantürkist yaklaşım, Uluğ Türkistan Federasyonu içinde gelecekte uygulanması zorunlu görülen bir programı da ifade etmiştir. Buna göre Türk toplulukları arasında yaşanacak kültürel bir yarışın sonunda ortak bir edebi dil vücuda getirilecektir. Böylece topluluklar arasındaki mevcut farklılıklar da azalacak, zamanla bunların kaynaşmaları sağlanacaktır. Dolayısıyla Togan, ortak bir dilin yaratılmasına siyasi birliği de mümkün kılacağı ve onu kuvvetlendireceği için büyük önem atfetmiştir.

Gerek Rusya'daki iç savaş sırasında gerekse Rusya'yı terk ettikten sonra Togan, kültürel nitelikteki Pantürkist hedeflerinin ve Uluğ Türkistan idealinin hayata geçmesine yarayacağına inandığı çeşitli oluşumların içinde yer almış veya bunları desteklemiştir. Bir yıl kadar süren Bolşeviklerle kurduğu ittifak da bunlardan biridir. Bolşeviklerle yollar ayrıldıktan sonra, Türkistan'da başka bazı örgütlerle beraber Türkistan Milli Birliği'nin kuruluşuna katılması, Enver Paşa ile ortak hareket etmesi ve anlaşıldığı üzere biraz da zorunluluktan Basmacılar destek verşi, Togan'ın Uluğ Türkistan uğrunda diğer başarısız girişimleridir. Ayrıca Rusya'dan ayrılmasının ardından başta Mustafa Çokayoğlu olmak üzere diğer milliyetçi liderlerle kurduğu ama kısa sürede dağılan ittifak ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerle temasları da bu ikinci eksenle ilgilidir.

Tezimin giriş bölümünde tümüyle Togan'ı ele almaya çalışan neden çok fazla eser bulunmadığına değinmiştim. Bununla ilgili olarak öncelikle Togan'ın yeterince incelenmemiş olmasında Türkiye'de rejim tarafından dışlanmasının etkili olduğu (en azından ilk bakışta) akla gelmektedir. Görünen odur ki, Togan'ın başından itibaren devletle ilişkisi sorunlu olmuştur. Bunun başlıca sebebi, Rusya'yı terk ettiği andan ölümüne dek Togan'ın Volga ve

Türkistan'daki Müslüman-Türk topluluklara dair siyasi tahayyüllerinden vazgeçmemiş olmasıdır.

Düşünce dünyasını belirleyen her iki eksen de Togan'ın Türkiye'de rejimle sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Bunun en bariz örneği, Türk Tarih Tezi'ne büyük oranda siyasi nedenlerle karşı çıkışında görülebilir. Bununla beraber Togan'ın bir anlamda dışlanışını, yalnızca Türkistan'a yönelik siyasi ve kültürel ilgisine bağlamamak gerekir. Çünkü Togan Kemalist rejimle sorunlar yaşarken, kendisiyle aynı düşünsel iklimde yetişmiş, aynı kökenden gelen (Başkurt), aynı dava için mücadele etmiş (Türkistan'ın birliği), yakın dostu Abdülkadir İnan iktidara yakın kalabilmiş, hatta (ulusal) kültürün devlet gözetimindeki ideolojik inşasına katılmış, dil çalışmalarında önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla bu mesele, siyasi ilgi ve tahayyülün farklılığından ibaret değildir. Daha çok Togan'ın özellikle Türkistan'ın bağımsızlığı amacıyla yabancı devletlerle kurduğu ilişkilerden kaynaklanmaktadır.

Togan'ın, 1920'li yıllarda büyük olasılıkla Çokayoğlu kanalıyla Promethecilerle bağlantı kurduğundan söz etmiştim. Çokayoğlu'nun da önemli simalarından biri olduğu SSCB karşıtı bu hareket, Polonya'nın siyasi ve ekonomik himayesi altındaydı. Türkiye'de dönemin iktidarı hem başka bir devletin kontrolü altında bulunması hem de halihazırda biricik müttefik olan SSCB'ye karşıt olması nedeniyle Promethe hareketinin ülke içindeki faaliyetlerinden fazlasıyla rahatsızlık duymuş olmalıdır. Togan'ın, Çokayoğlu ile birlikte çıkardığı *Yeni Türkistan*'ın Polonya hükümetinden yardım aldığı düşünülürse, yeni tarih tezine ilişkin çalışmalardan çok daha önce iktidarın şimşeklerini üzerine çekmeye başladığı tahmin edilebilir.

Togan, İkinci Dünya Savaşı sırasında SSCB karşıtı bir başka devletle (Nazi Almanyası) işbirliği yapmıştır. Üstelik ilkinden farklı olarak bu sefer doğrudan ve açık bir ilişki söz konusudur. Panturanist çevrelerle Alman yetkililer arasındaki görüşmelerin, hükümetin bilgisi dahilinde gerçekleştiğinden söz etmiştim. Bununla beraber zaten mimlenmiş Togan'ın tekrar aktif politik teşebbüslere girişmesinin hiç hoş karşılanmadığı da bir gerçektir. Irkçılık-Turancılık Davası'nın bir numaralı sanığı olması, bunu kanıtlamaktadır.

Dolayısıyla Togan'ın Türkiye'de rejimin politik ihtiyaçlarına uyum göstermemesinin yanında (çok daha önemli bir etken olarak) başka devletlerin ön ayak olduğu faaliyetlere girişmesi, devletin kendisine dair hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Ancak bu durum, cevaplanması gereken asıl soru olan Togan gibi ilginç bir figürün neden yeteri kadar incelemeye konu olmadığına ilişkin anlamlı bir neden sunmamaktadır.

Bu noktada Togan'la Kazanlı Tatarlar arasında varolan husumet, biraz daha anlamlı bir cevap gibi duruyor. Türkiye'ye de taşınan bu eski husumetin, özellikle Tarih Kongresi'nde Togan'a yönelik sert suçlamaların nedenlerinden biri olduğunu tezimin üçüncü bölümünde belirtmiştim. Bu anlamda başta Sadri Maksudi olmak üzere birçok Kazanlı aydınının iktidara olan yakınlığı, Togan'ın rejimle arasındaki soğukluğu derinleştirmiştir. Buradan hareketle Kazanlıların uzun yıllar boyunca özellikle devletin kültür politikalarındaki belirleyici konumlarının, Togan'a dair çalışmaların sınırlı sayıda kalmasında da etkili olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Gerek Özbek (1997b) gerekse Baykara (1989) buna yakın bir yorum getirmektedirler. Hatta Özbek bir adım daha giderek, “Türkiye’de Rusya Türklerinin milli mücadelelerinin tarihine yönelik çalışmalarda Kazan Tatarları[nın] büyük bir etkiye sahip” olduğuna dikkat çekmekte “bu durum[un] Başkurt, Kazak ve Türkistanlı milliyetçilerin Kazan Tatarlarından farklılaşan siyasi programlarının bölücülük olarak

küçümsenmesi ve gözardı edilmesine yol aç”tığını düşünmektedir. Ama hemen ardından eklemektedir: “Bunun en önemli istisnasının Togan olduğu söylenebilir. Togan’ın özellikle hacimli hatıratı ve diğer bazı eserleri Rusya Türklerinin milli mücadelelerine yönelik Türkiye’deki bu deformasyonun aşılmasında son derece önemli bir konuma sahiptir.” (Özbek, 1997b: 27) Eğer Özbek’in dediği gibi Togan, bir istisna teşkil ediyorsa, o zaman Togan’ın bir anlamda gözardı edilişi açısından başka nedenler bulunmalıdır.

Togan’ın daha çok, Irkçılık-Turancılık Davası’nda yargılananlar arasında yer alması ve Birinci Türk Tarih Kongresi’ndeki muhalif tavrı ile tanındığını ifade etmiştim. Gerek Türkiye’deki Irkçı-Turancı akım gerekse Türk Tarih Tezi, çok sayıda esere konu olmuştur. Bu çalışmaların önemli bir bölümünde, kendisinden söz edilmekle birlikte, Togan merkezi bir konumda değildir. Turancı hareket hakkındaki incelemelerin büyük bölümü Nihal Atsız’ın görüşlerine ve eylemlerine odaklanmıştır. Kimi çalışmalarda ise Atsız’ın yanı sıra Reha Oğuz Türkkan incelemeye konu olmuştur.

Türk Tarih Tezi ile ilgili çalışmalar ise çoğunlukla tezin kimi yerde uçuk iddialara varan içeriğinin irdelenmesine yoğunlaşmaktadır. Mesele tezin bilimsel boyutunun ortaya koyulması olunca, Togan’ın kongredeki muhalif tutumunun altında yatan nedenler gözden kaçabilmektedir. Örneğin konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma olan Ersanlı’nın (2006) eserinde bu tür bir yorum söz konusudur. Ersanlı, Togan’la Köprülü’nün eleştirilerini, ulusçu tarih yazımının bilimsel olarak kanıtlanması imkansız iddialara dayandırılmasından duydukları rahatsızlığa bağlamaktadır. Ersanlı’ya göre Togan, “Fuad Köprülü gibi ancak belgelerle kanıtlanabilecek zaman birimleri ile görüşlerin oluşturulmasından yanadır.” (Ersanlı, 2006:172) Söz konusu yorum, başka eserlerde de dile getirilmiştir. (Baykara, 1989; Çağaptay, 2002; Ersanlı, 2002) Oysa tezimin üçüncü bölümünde ortaya koymaya çalıştığım gibi bizatihi

bir tarihçi olarak Togan, (en az tarih tezinde olduğu kadar) zorlama iddialar ortaya atabilmiş, yeri geldiğinde görüşlerini kanıtlamak için abartılı yorumlara dayanan eski kaynaklarda yer alan ve bilimsel olarak kanıtlanması mümkün olmayan bilgilere bel bağlayabilmiştir (Kongredeki Cengiz Han'ın yüzlerce çocuğu olduğuna dair iddiasını hatırlayalım).

İşin ilginç yanı, Togan'ın tarih tezinden duyduğu rahatsızlığın, Pantürkist ideallerinden kaynaklandığını dile getiren Özbek bile sonunda bu etmeni Togan'ın “tarihçi hassasiyeti” karşısında ikinci plana itmektedir. Özbek'e göre Togan'ın “kongrede çok dolaylı yollarla ifade etmeye çalıştığı, kuraklığın olup olmadığından çok, Tarih Tezinin bilimsel temelden yoksunluğudur. Togan 1946 yılında Tarih Tezini kastederek ‘Türk tarihinin uydurmalar yoluna girmeye muhtaç olmadığını’ ve ‘onu aydınlatmak yolundaki mesai hakiki ilme ne kadar sadık kalırsa, o nisbette takdire mahzar olacağını’ belirtmiştir.” (Özbek, 1997b: 22)

Bu konudaki bir başka yorum da Etienne Copeaux'a aittir. Copeaux, Togan'ın dahil olduğu tartışmayı oryantalizm çerçevesinde ele almaktadır. Copeaux, Tarih Tezi'yle ilgili çalışmaların yapıldığı dönemde Türkoloji çalışmaları üzerinde 1930 yılında ölen Barthold'un büyük ağırlığı bulunduğuna dikkat çekmektedir. Rus oryantalistlerinden olan Barthold, 1926'da SSCB'nin teşvikiyle düzenlenen Bakü Türkoloji Kongresi'ne katılmış, burada Köprülü tarafından Orta Asya tarihi üzerine konferanslar vermesi için İstanbul'a davet edilmiştir. Bu konferanslar daha sonra Türkiyat Enstitüsü tarafından *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adıyla yayınlanmıştır. Almanca ve Fransızca'ya da çevrilmiş bu eserdeki yaklaşım, tarih tezinde dile getirilen görüşlerden oldukça uzaktır. Copeaux, buna örnek olarak kitapta “Sümerlerin ya da Hititlerin Türklerle akrabalığı olabileceğini düşündürecek hiçbir şeye rastlanma”ğından söz etmektedir. Barthold'un konferansları, “1925-1926 SSCB'sinin bazı ideolojik izlerini taşıyalar da (Göktürkler toplumuna sınıf mücadelesi merceğinden

bakılmaktadır), bu sentezde Türklerin geçmişi hakkında belirsiz kalmış noktaları sergileyerek araştırma ufukları açan, temkinli, bilimsel bir görüş ortaya konmaktadır.” Ancak Kemalist tarihçiler, Barthold’un görüşlerini benimsememişlerdir. Buradan hareketle Copeaux, Togan’ın kongrede Barthold’a dayanarak eleştiriler yöneltmesini ve bunlara verdiği yanıtta Reşit Galip’in, Barthold’la ilgili ağır ifadeler kullanmasını, Rus oryantalistlerinin bilimsel tezlerinin reddedilmesi olarak yorumlamaktadır. Ona göre “bu garip kongrede Barthold hedef tahtasına konmuş ve bilimsel düşüncenin yerini milliyetçi tutku almıştır.” (Copeaux, 2006: 69-71)

Sonuç olarak yukarıda örnek olarak sunulan bütün bu yazarlar, bir anlamda Türk Tarih Tezi’nin ideolojik içeriğini vurgulamaya çalışmaktadırlar. Togan ise kongrede yönelttiği eleştirilerle onlar için tezin bilimsel yönünün tespitini sağlayan bir örnek işlevi görmektedir. Togan’a yüklenen bu sınırlı işlev, bizzat Togan’a yönelik ilgiyi de sınırlamaktadır. Üstelik Togan’ın kongrenin ideolojik havasına rağmen bir bilim olarak tarihi savunduğuna ilişkin yorumun gerçeklikle pek bağdaşmadığı da ortadadır. Burada ilgi çekici nokta, yazdığı makalelerle Togan’ın tarihçiliğine ve siyasal kimliğine dikkat çekmek isteyen Özbek’in bile aynı yola sapmış olmasıdır.

Dolayısıyla Togan’ın, tarihçi kimliği ile politik faaliyetleri arasındaki bağlantıları göz önünde tutarak kapsamlı bir şekilde ele alınması, önemli bir araştırma konusu olarak yapılmayı beklemektedir. Benim tezim ise bir anlamda bu yöndeki çalışmalara duyulan ihtiyacı ortaya koyma çabasını ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akar, Atilla, (1989) **Eski Tüfek Sosyalistler Bir Kuşağın Son Temsilcileri**, İstanbul, İletişim Yayınevi.
- Akçura, Yusuf, (2007) **Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, İstanbul, İlgi Yayınevi.
- _____ (2008) **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, Lotus Yayınevi.
- Akdevelioğlu, Atay/ Kürkçüoğlu, Ömer, (2002), “İran’la İlişkiler, 1960-1980”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, c. I, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 801-806.
- Alpay, Yalın, (2004), “Fuat Köprülü”, Ahmet Çiğdem (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 136-149.
- Atsız, Nihal, (1931a), “Milli Benlik”, **Atsız Mecmua**, S. 7, s. 1-3.
- _____ (1931b), “Milli İktisat”, **Atsız Mecmua**, S. 8, s. 1-3.
- _____ (1932a), “Milli Uyanıklık”, **Atsız Mecmua**, S. 13, s. 1-2.
- _____ (1932b), “Milli Mefkure”, **Atsız Mecmua**, S. 14, s. 1-3.
- _____ (1932c), “Türk Vatanını Peşkeş Çekenlere”, **Atsız Mecmua**, S. 15, s. 8-9.
- Aydın, Mustafa, (2002), “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, c. I, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 399-476.
- Bakırezer, Güven, (2002), “Nihal Atsız”, Tanıl Bora (ed.) **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 352-357.
- Baykara, Tuncer, (1989), **Zeki Velidi Togan**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Berkes, Niyazi, (2006), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Birinci Türk Tarih Kongresi : Konferanslar, Müzakere Zabıtları, (1932) Ankara, T.C. Maarif Vekaleti.

Bora, Tanıl/ Laçiner, Ömer, (1992) “Türki Cumhuriyetler ve Türkiye: İkinci Vizyon”
Bora, Tanıl (2006), **Milliyetçiliğin Kara Baharı**, İstanbul, Birikim Yayınları, s. 173-200.

Bora, Tanıl, (2007), **Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik - Muhafazakârlık – İslâmcılık**, İstanbul, Birikim Yayınları.

Copeaux, Etienne, (2006), **Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları.

Çağaptay, Soner, (2002), “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 245-262.

Demirel, Merâl, (2007), “Cami Baykurt,” Murat Gültekinil (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 184-193.

Deringil, Selim, (2007), **Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Devlet, Nadir, (1985), **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____ (1998), **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi (1917-1919)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

_____ (2001), “Sovyetler Birliğinde Türkler”, (Nadir Devlet’le Söyleşi), Haz. Necat Aşkın, **Birikim**, No: 31, Kasım, s.43-45.

Ersanlı, Büşra, (2002), “Bir Aidiyet Fermanı: Türk Tarih Tezi”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 800-810.

- _____ (2006), **İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Georgeon, François, (2002), “Türk Milliyetçiliği Üzerine Düşünceler: Suyu Arayan Adam’ı Yeniden Okurken”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 23-36.
- _____ (2006), **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Glasneck, Johannes, (1976), **Türkiye’de Faşist Alman Propagandası**, çev. Arif Gelen, Ankara, Onur Yayınları.
- Göçek, Fatma Müge, (2002), “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 63-76.
- Gökalp, Ziya, (1987), **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- _____ (2008), **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, İstanbul, Bordo Siyah Klasik Yayınları.
- Gümüsoğlu, Firdevs, (2002), “Türk Yurdu”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 269-274.
- Hassan, Ümit, (2001), **Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış’tan Hukuk-İdeoloji’ye**, İstanbul, İletişim.
- Irkçılık-Turancılık**, (1944), Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Keskin, Nuray Ertürk, (2004), **Devlet Olgusuna Yaklaşım Sorunu:Hukuk Kurumları ve Köprülü Üzerine**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Tartışma Metinleri, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dosyalar/tm/SBF_WP_67.pdf>
- Koçak, Cemil, (1986), **Türkiye’de Milli Şef Dönemi(1938-1945)**, Ankara, Yurt Yayınevi.

- Köprülü, Mehmed Fuad, (2006), **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Lewin, Moshe, (2008), **Sovyet Yüzyılı**, çev. Renan Akman, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Nesimi, Abidin, (1977) **Yılların İçinden**, İstanbul, Gözlem Yayınları.
- Oran, Baskın (2002a), “Dönemin Bilançosu (1939-1945)”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, c.1**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 387-398.
- _____ (2002b), “Dönemin Bilançosu (1945-1960)”, Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, c.1**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 479-498.
- Önen, Nizam (2002a), “Reha Oğuz Türkkan”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 362-369.
- _____ (2002b), “Turan’a İki Farklı yol: Macar ve Türk Turancıları”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 406-408.
- Özbaran, Salih, (2005), **Tarih, Tarihçi ve Toplum (Tarihin Çağırışı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üzerine Düşünceler)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Özbek, Nadir (1997a), “Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu: Küçük Başkurdistan’dan Büyük Türkistan’a”, **Toplumsal Tarih**, 8(44), Ağustos, s. 15-23.
- _____ (1997b), “Zeki Velidi Togan ve ‘Türk Tarih Tezi’”, **Toplumsal Tarih**, 8(45), Eylül, s. 20-27.
- Özdoğan, Günay Göksu, (1993), “Türk Ulusçuluğu ve Türki Cumhuriyetler: Kuramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım”, **Toplum ve Bilim**, No:62, Yaz-Güz, s. 57-77.

- _____ (2001), “II. Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm”, Faruk Sönmezoğlu (ed.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, İstanbul, Der Yayınları, s.477-491.
- _____ (2002), “Dünyada ve Türkiye’de Turancılık”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 388-405.
- _____ (2006), “Turan”dan “Bozkurt”a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Özlem, Doğan (2001), **Tarih Felsefesi**, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi**, (1988), Haz. İhsan Ilgar, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sander, Oral, (2002), **Siyasi Tarih, 1918-1994**, Ankara, İmge Kitabevi.
- Soysal, Gün, (2002a), “Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı”, Tanıl Bora (ed.) , **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 483-504.
- _____ (2002b), “Zeki Velidi Togan”, Tanıl Bora (ed.) **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 488-495.
- Taşkın, Yüksel, (2002), “Sadri Maksudi Arsal”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 496-499.
- Tekeli, İlhan, (1998), **Tarihyazını Üzerine Düşünmek**, Ankara, Dost Kitabevi.
- Timur, Taner, (2003) **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara, İmge Kitabevi.
- Togan, Zeki Velidi, (1934), **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey**, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası.
- _____ (1948), “Planlı Dil Çalışması”, **Tasvir-i Efkar**, 24 Kasım, (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 112- 119.

- _____ (1951a), “Komünizm, Planları ve İstikbali”, **Orkun**, N. 14, (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.3-11.
- _____ (1951b), “Türk Milliyetçiliği Fikrinin Aktüalitesi” (29 Kasım 1951’de Ankara’da verilen bir konferans), (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 77-87.
- _____ (1952a) “Türkistanlıların Birleşme Davaları”, **Serdengeçti**, No. 15-16, (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 141-153.
- _____ (1952b), “Bolşeviklerin Taktiği”, **Komünizme Karşı Mücadele**, Yıl:2 Sayı :36, (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.12-19.
- _____ (1955), “Sovyetlerin Türkistan’da Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları” (Temmuz 1954’de Tutzing Kongresindeki Konferansı), **Dergi**, Yıl:1 No:1 (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 20-48.
- _____ (1956), “Doğu Türkleri İçin Kültür Birliği Fikrinin Ehemmiyeti”, **Mücahit**, Yıl:2 N.6, Ocak (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.154-170.
- _____ (1960), “Asyanın Mukadderatı”, **Türk Yurdu**, C.II, S.5, Ağustos (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 195-213.
- _____ (1963), “Türk Kavimleri Tarihine Dair Milletlerarası Bir Teşebbüse Gösterilmekte Olan Yanlış İstikamet”, **Türk Yurdu**, C.III, S.6 (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 171-192.
- _____ (1965a), “ ‘Sosyalizm’ Perdesi Altında Çalışan Solculara Dair”, **Yeni İstanbul**, 08 Kasım (1970), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 49-50.

- _____ (1965b) “RCD Milletlerinin Kùltür Alanında Müşterek Gayeleri”, **Türk Yurdu**, cilt IV Sayı.5, Mayıs (1970), **Tùrklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 214-223.
- _____ (1965c) “Gaspralı (Gasprinski), İsmail”, **The Encyclopaedia of Islam**, çev. Yavuz Akpınar, Leiden, E. J Brill, p. 979-981
<<http://www.ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/yazilar/zvtogan.htm>>
- _____ (1966a), “Vietnam Dolayısıyla Yayınlanan Beyannameye Dair” **Yeni İstanbul**, 2 Ocak (1970), **Tùrklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.224-228.
- _____ (1966b), “Güneydoğu Asyanın Kalkınması Yolunda Amerika Yardımları”, **Sabah**, 2 Haziran (1970), **Tùrklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.229-234.
- _____ (1966c), “Kim, Kime Satılmış ve Kimmiş Yobaz!..”, **Tercüman**, 29 Mart (1970), **Tùrklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s. 135-140.
- _____ (1966d), “Türk Dilinin Korunması”, **Dünya**, 10,12,13 Temmuz (1970), **Tùrklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.120-130.
- _____ (1966e), “ ‘Fundementa’ Kitabının İkinci Cildi Hakkında”, **Türk Kùltürü**, 47, s. 138-143.
- _____ (1967) “Türk Milletinin Mukadderatı İle İlgili Bazı Meseleler”, **Son Havadis**, 6,14,15 Şubat; 3, 8 Mart, (1970), **Tùrklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.88-111.
- _____ (1968), “Sovyet İdaresindeki Türklerde Edebi Dil Meselesi”, **Türkelî**, No:3 (1970), **Tùrklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, Kayı Yayınları, s.131-134.
- _____ (1969), **Tarihte Usul**, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakùltesi Yayınevi.

_____ (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, Enderun Kitabevi.

_____ (1999), **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Ankara, TDV Yayınları.

Turan, M. Aydın (1997), “Promethe Hareketi’nde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (1926-1940)”, **Tarih ve Toplum**, No: 161, s. 49-57; No: 162, s. 39-47.

Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti (1996), **Türk Tarihinin Ana Hatları** İstanbul, Kaynak Yayınları.

Üstel, Füsün, (2002), “Türk Ocakları”, Tanıl Bora (ed.), **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 263- 268.

Zürcher, Eric Jan (2002), **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Özet

Bu çalışmanın konusunu Ahmet Zeki Velidi Togan oluşturmaktadır. Çoğunlukla Irkçılık-Turancılık Davası'nın sanıklarından biri olarak tanınan Togan'ın gerek tarihçiliği gerekse de politik faaliyetleri nedeniyle tartışmalı bir karakter olduğunu belirtmek gerekir. Togan, Rusya'daki iç savaş sırasında Başkurt milliyetçilerinin önderliğini yapmış, Türkistan'ın bağımsızlığı için daha sonraki dönemlerde de girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri 1920'li yıllarda Polonya'nın önderliğinde kurulan ve Bolşevik karşıtı bir nitelik taşıyan Promethe Hareketi ile kurduğu yakınlıktır. Diğer ve daha önemlisi ise İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerle yaptığı işbirliğidir. Her ikisi de başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimler, Togan'ın Türkiye'de siyasi iktidarla olan ilişkilerini de başından itibaren sorunlu kılmıştır.

Başta Başkurtlar olmak üzere Rusya'daki Türk kökenli toplulukların bağımsızlığı hedefi, Togan'ın siyasi tahayyüllerinin merkezinde yer almasının yanı sıra tarihçiliğini de belirlemiştir. Togan bir yandan Uluğ Türkistan olarak adlandırdığı siyasi projesini hayata geçirmeye çalışırken diğer yandan tarih ve kültür alanlarında Pantürkist bir söylemin savunucusu olmuştur. Ancak siyasi faaliyetlerinin yanında kültürel Pantürkizmi de Togan'ın Türkiye'de rejimle sorunlar yaşamasına neden olmuştur.

Türk milliyetçiliğinin kapsayıcı, ortalama bir tanımını yapmak ve genel özelliklerini saymak mümkündür. Ancak daha derin bir tahlil hedefleniyorsa farklı renklerini göz ardı ederek dışarıdan onu homojen bir bütünmüş gibi incelemek yararlı bir yol olmayacaktır. Yapılması gereken her şeyden önce Türk milliyetçiliğini besleyen kimi oldukça sığ kimi ise çok daha zengin kaynakları tek tek belirleyip, bunların ne oranda etkili olduklarını

bulmaktır. Ancak bundan sonra kapsamlı bir analiz yapılabilir. Bu anlamda Togan kesinlikle ele alınması gereken düşünürlerden biridir. Dolayısıyla Togan'ın siyasi düşüncelerinin ortaya konulması aslında Türk milliyetçiliğinin de çözümlenmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca bir tarihçi olarak Togan, Türkiye'de ulus inşası sürecine tanıklık etmiştir. Bu anlamda Togan'ın tarihçi kimliğinin incelenmesi de Türkiye'deki ulusal tarih yazımına ilişkin önemli veriler sunmaktadır.

Summary

The topic of this study is mainly Ahmet Zeki Velidi Togan. It should be specified that Togan who is known as one of the accused persons of “Racism-Turanism Case”, is such a controversial character due to his historiography and also his political activities. Togan led to the “Bashkir nationalists” during the civil war in Russia, and subsequently made attempts for the independency of Türkistan. One of those is the proximity he had proposed with the Movement of Promethe which had been established in 1920’s within the leadership of Poland and had a character of anti-Bolshevism. The other and more important one is the collaboration he made with the Nazis in the course of World War II. Both of these two futile initiatives, render his relations with the Turkish government problematic from the beginning.

The aim of independency for the Turkish originated communities in Russia –primarily for the Bashkirs- used to be the focus of his political apprehensions right alongside with embodied his historiography. While he has been trying to effectuate his political project namely “Uluğ Turkestan”, he also has been the upholder of a Pan-Turkist discourse in cultural and historical areas. However, his cultural Pan-Turkism besides his political activities also caused him to get problems with the regime in Turkey.

It is possible to make a comprehensive, approximate description of Turkish nationalism and specify its general characteristics. Nevertheless, it would not be a functional method to analyse it superficially as it was a homogeneous whole by neglecting its various hallmarks,

if a more profound analysis is aimed. What should primarily be done is to particularly determine the resources –which could be more substantial or shallow- that foster the Turkish nationalism, and then to find out how effective they are. Just after that, a comprehensive analysis can be made. In this respect, Togan is absolutely one of the intellectuals whom should be discussed. Consequently, to introduce his political views will essentially further analyzing the Turkish nationalism. Moreover, as a historiographer Togan, has witnessed to the nation-building process in Turkey. In this regard, studying the historiographer identity of Togan provides data related to the national historiography in Turkey.